

Inhoud

Woord vooraf

I	Inleiding	11
II	De internationale conjunctuur	25
II.1	De Azië-crisis	25
	II.1.1 Recente ontwikkelingen	25
	II.1.2 Achtergronden van de Azië-crisis	28
	II.1.3 Wat als de Azië-crisis verscherpt?	28
II.2	Ontwikkelingen naar regio's	30
	II.2.1 Noord- en Zuid-Amerika	30
	II.2.2 Japan	32
	II.2.3 Transitielanden	33
	II.2.4 Europese Unie	34
II.3	Wereldmarkten	40
	II.3.1 Monetaire ontwikkelingen	40
	II.3.2 Olie en grondstoffen	43
	II.3.3 Wereldhandel	45
II.4	Externe data voor Nederland	46

III	De Nederlandse economie in 1998 en 1999	49
III.1	Algemeen	49
III.2	Gezinnen	56
III.2.1	Inflatie	56
III.2.2	Inkomens	58
III.2.3	Particuliere consumptie	62
III.2.4	Woningbouw	64
III.3	Buitenlandse handel	66
III.4	Bedrijven	69
III.4.1	Productie	70
III.4.2	Winstgevendheid	75
III.4.3	Investerings	78
III.5	Arbeidsmarkt	81
III.5.1	Arbeidsvraag	82
III.6	Collectieve sector	90
III.6.1	De collectieve uitgaven	90
III.6.2	De collectieve lasten	98
III.6.3	Tekort en schuld	103
IV	Speciale onderwerpen	107
IV.1	De economische consequenties van Kyoto	107
IV.1.1	Inleiding	107
IV.1.2	Gevolgen voor de Europese Unie	108
IV.1.3	Gevolgen voor Nederland	115
IV.1.4	Conclusies	122
IV.2	Heeft Nederland een productiviteitsprobleem?	123
IV.2.1	Inleiding	124
IV.2.2	Groei productiviteit op sectorniveau en bedrijfstakniveau	125
IV.2.3	Ontwikkeling productiviteit commerciële diensten: een nadere analyse	129
IV.2.4	Tot Slot	136
IV.3	Belastingen op kapitaal in de 21 ^e eeuw	137
IV.3.1	Inleiding	138
IV.3.2	De analysemethode	139
IV.3.3	De kabinetsnota	146
IV.3.4	Effecten van de opties	147
IV.3.5	Conclusies	153

	Bijlagen	155
A1	Middelen en bestedingen 1997, 1998 en 1999	158
A2	Middelen en bestedingen 1984-1996	164
A3	Middelen en bestedingen, volume-mutaties, 1984-1996	166
A4	Kerngegevens, 1984-1999	168
A5	Volume consumptie, investeringen, winst en invoer, 1984-1999	170
A6	Inkomens en prijzen, 1984-1999	172
A7	Kerngegevens arbeidsmarkt, 1984-1999	174
A8	Kerngegevens collectieve sector, 1984-1999	176
A9	Collectieve uitgaven naar beleidsmatige clusters, 1984-1999	178
A10	Sociale Zekerheid, 1984-1999	180
A11	Zorg, 1984-1999	182
B1	Externe data voor Nederland, 1983-1999	184
B2	Bestedingscomponenten voor een aantal industrielanden, 1983-1999	186
B3	Overige kerngegevens buitenland, 1983-1999	192
B4	Convergentiecriteria Economische en Monetaire Unie, 1997-1999	202
C1	Volume-ontwikkeling van de binnenlandse afzet en voorraadvorming afkomstig uit het binnenland, 1988-1999	204
C2	Volume-ontwikkeling van de buitenlandse afzet, 1988-1999	206
C3	Volume-ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde (factorkosten), 1988-1999	208
C4	Volume-ontwikkeling van de werkgelegenheid, 1988-1999	210
C5	Prijzontwikkeling van de bruto productie, 1988-1999	212
C6	Arbeidsinkomensquote, 1979-1998	214
D1	Volume-ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde (factorkosten), 1995-1998	216
D2	Volume-ontwikkeling van de werkgelegenheid, 1995-1998	217
D3	Prijzontwikkeling van de bruto productie, 1995-1998	218
D4	Kerngegevens bouwnijverheid en exploitatie onroerend goed, 1995-1999	219
D5	Kerngegevens energie, 1996-1999	220
	Verklaring van afkortingen	221

Kaders in hoofdstukken

I	Inleiding	
	– Onzekerheidsvariant: lagere olieprijs	18
II	Internationale conjunctuur	
	– Gevolgen van de Azië-crisis voor de industrielanden	27
	– Overheidstekorten in de EU verder omlaag	36
III	De Nederlandse economie in 1998en 1999	
	– Revisie CPB-Conjunctuurindicator	52
	– Waar blijft de groei van het nationaal inkomen?	54
	– De Nederlandse bezittingen in Azië	68
	– Nieuwe ontwikkelingen op de uitzendmarkt	72
	– De landbouwvoorstellen uit ‘Agenda 2000’	74
	– Wet inschakeling werkzoekenden (WIW)	85
	– Stille reserve?	86
IV	Speciale onderwerpen	
IV.1	De economische consequenties van Kyoto	
IV.2	Heeft Nederland een productiviteitsprobleem?	
	– ‘Growth accounting’-techniek: een decompositie van productiviteit	126
	– Productiviteitsparadox	135
IV.3	Belasting op kapitaal in de 21 ^e eeuw	

Woord vooraf

De berekeningen voor dit Centraal Economisch Plan zijn eind maart afgesloten. Daarbij is ook verwerkt de besluitvorming van het kabinet over de begrotingsuitvoering 1998 (voorjaarsnota). De raming voor 1999 berust op beleidsarme uitgangspunten. Na de parlementsverkiezingen op 6 mei zal de begrotingsvoorbereiding 1999 waarschijnlijk betrokken worden bij de formatie van het nieuwe kabinet. De cijfers voor volgend jaar hebben dus nog sterker dan gebruikelijk een voorlopig karakter.

Hoofdstuk IV belicht een drietal speciale onderwerpen. Paragraaf IV.1 schetst de economische gevolgen van het klimaatverdrag dat in Kyoto is overeengekomen. De mate waarin handel in emissiereducties mogelijk wordt gemaakt blijkt daarbij van groot belang te zijn. Paragraaf IV.2 biedt een nadere studie van de groei van de arbeids-productiviteit. Dat deze groei in Nederland relatief laag is, blijkt vooral voor rekening te komen van (delen van) de commerciële dienstensector. Paragraaf IV.3 tenslotte analyseert de opties voor een hervorming van belastingen op kapitaal, zoals die zijn neergelegd in de kabinetsnota 'Belastingen in de 21e eeuw - een verkenning'.

De directeur,

F.J.H. Don

I   **Inleiding** *De wereldeconomie*

De groei van de wereldeconomie blijft redelijk krachtig. De Amerikaanse economie toont nog geen tekenen van zwakte en de West-Europese landen vervolgen hun medio 1996 ingezette groeiherstel. Wel blijft de Japanse economie kwakkelen, mede onder invloed van de financiële crisis in Azië. Deze werpt zonder twijfel de belangrijkste schaduw over het beeld van de wereldeconomie. Aanvankelijk bleven de crisisverschijnselen beperkt tot Thailand, Indonesië en Maleisië, maar in de laatste maanden van vorig jaar breidde de crisis zich uit tot andere landen in de regio, met name Zuid-Korea, met uitstralingseffecten op Rusland en Brazilië. Inmiddels is met hulp van omvangrijke internationale reddingsoperaties de situatie in de meeste getroffen landen min of meer onder controle gebracht, maar bijvoorbeeld in Indonesië zijn de onzekerheden nog aanzienlijk.

Voor de meeste industrielanden blijft het verlies aan productiegroei als gevolg van de crisis binnen de perken. Hun conjunctuur heeft voldoende eigen dynamiek, en het belang van Azië voor hun buitenlandse handel en investeringen is weliswaar toegenomen, maar nog steeds beperkt. Bovendien staan tegenover nadelige effecten zoals minder wereldhandelsgroei, scherpere prijsconcurrentie en lagere opbrengsten van beleggingen in Azië, ook gunstige effecten zoals lagere rentes, lagere prijzen en aantrekkelijke mogelijkheden voor overnames. Wel zorgt de crisis voor meer onzekerheid in het internationale beeld.

De Europese conjunctuur heeft vorig jaar aan kracht gewonnen. In het Verenigd Koninkrijk, waar de economie al in 1993 opleefde, bleef de productietoename het gehele jaar opvallend sterk. Het herstel in continentaal Europa, dat pas voorjaar 1996 aarzelend inzette, werd in de loop van vorig jaar algemener, doordat ook de Italiaanse groei weer op gang kwam. In Duitsland en Frankrijk trok het productietempo iets aan, terwijl tegelijkertijd de minder grote economieën, waaronder Spanje, een aanhoudend stevige groei vertoonden. De aantrekkende Europese conjunctuur heeft de situatie op de arbeidsmarkt slechts marginaal verbeterd. Het aantal werklozen in Europa bedraagt nog altijd meer dan 10½% van de beroepsbevolking.

Tabel I.1 Internationale kerngegevens, 1997-1999

	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %		
BBP-volume ^a			
Wereld	4	3	3¼
Industrielanden	2¾	2¼	2¼
Verenigde Staten	3¾	2½	2
Japan	1	0	1½
EU-landen	2½	2¾	2¾
Overige landen	5½	3½	4½
Consumptieprijs			
Industrielanden	2	1½	1¾
Verenigde Staten	2	1¼	1¾
Japan	1¾	¾	½
EU-landen	2	2	2
Werkloosheid ^b			
Industrielanden	7½	7¼	7¼
Verenigde Staten	5	5	5
Japan	3½	3¾	3¾
EU-landen	11	10½	10¼
Overheidssaldo ^c			
Industrielanden	-1¾	-1¾	-1½
Verenigde Staten	0	0	0
Japan	-3	-3½	-2¾
EU-landen	-2½	-2	-1¾

^a Aggregaten op basis van koopkrachtpariteiten; Industrielanden zijn hier alle OESO-landen, exclusief Hongarije, Mexico, Polen, de Tsjechische Republiek, Turkije en Zuid-Korea.

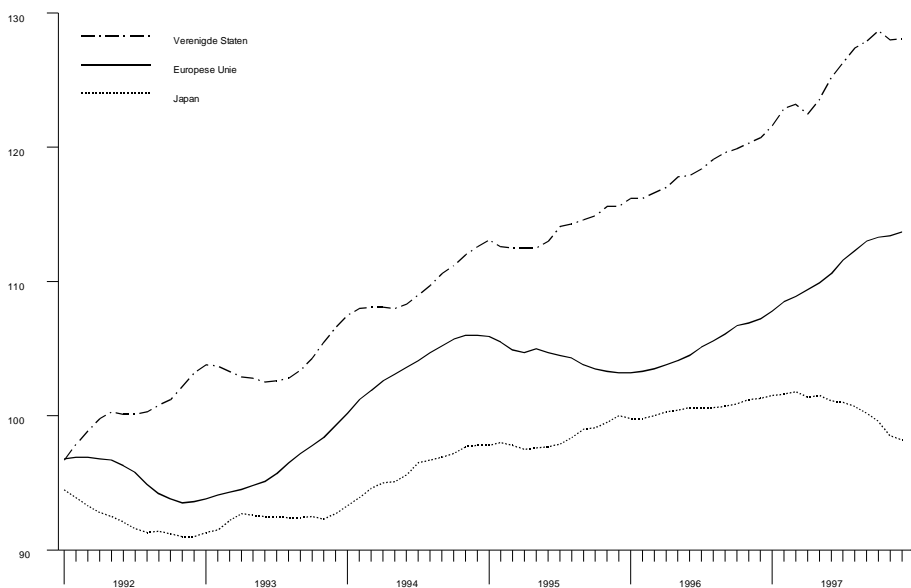
^b In % van de beroepsbevolking.

^c Vorderingsaldo in % van het BBP.

De zogenoemde “leading indicator” voor Europa is vanaf medio 1996 vrijwel onafgebroken gestegen (zie grafiek I.1), en wijst op een voortzetting van de gunstige conjunctuur. Langzamerhand is deze in de fase gekomen waarin binnenlandse vraagcomponenten de stuwende rol van de uitvoer gaan overnemen, waarbij de BBP-groei licht kan versnellen, naar circa 2¾ % in 1998 en in 1999. Ook Duitsland neemt dan volop deel aan het herstel.

Grafiek I.1 *Leading indicators Verenigde Staten, Europese Unie en Japan, 1992-1997*

Begin mei zal de Europese Raad beslissen welke lidstaten per 1 januari 1999 zullen deelnemen aan de derde fase van de Economische en Monetaire Unie. Tevens zullen dan afspraken worden gemaakt over de bilaterale conversiekoersen van de deelnemende landen. De korte rentes van deze landen kunnen dan nog verder convergeren. Nu liggen zij in enkele gevallen nog wat hoger dan de Duitse om de koppeling met de D-mark in stand te kunnen houden. Waarschijnlijk zal de Duitse rente bepalend zijn voor de komende Europese rente. De Europese Centrale Bank, die vanaf 1999 het monetaire beleid in de muntunie bepaalt, zal naar verwachting eenzelfde behoedzame koers volgen als de Bundesbank. Naarmate het conjunctuurherstel in continentaal Europa voortschrijdt, kan het monetaire beleid iets minder ruim worden. Wel kan in sommige landen de korte rente in eerste instantie nog flink dalen. Uitgaande van de thans bekende beleidsplannen, zal het begrotingsbeleid de eerstkomende jaren in de meeste landen grotendeels neutraal zijn. De tekorten zullen hoofdzakelijk dankzij de economische groei nog wat dalen. Daarmee worden via de begroting minder beperkingen opgelegd aan de opgang van de conjunctuur dan vorig jaar, toen grote inspanningen werden gepleegd om aan de EMU-normen te voldoen. Maar ook de structurele tekorten moeten nog verder omlaag om te

voldoen aan de afspraken van het stabiliteitspact.

De verwachte afzwakking van de Amerikaanse conjunctuur bleef vorig jaar uit. De groei van het BBP-volume kwam met bijna 4% aanzienlijk hoger uit dan begin van dat jaar werd verwacht, en dat bij een inflatietempo van amper 2%. Voor dit jaar is enige groeivertraging aannemelijk, zowel vanwege de Aziatische crisis als door een verslechterde concurrentiepositie als gevolg van de duurdere dollar. Maar de Amerikaanse economie is dusdanig gezond dat een terugkeer naar een wat rustiger groeitempo van zo'n 2% waarschijnlijker is dan een terugval naar nog lagere cijfers. Wel zou de inflatie enigszins kunnen oplopen, vooral vanwege de te verwachten toenemende loondruk.

De vooruitzichten voor Japan zijn een stuk somberder geworden. De consumenten hebben onverwacht heftig en langdurig gereageerd op de belastingverhoging van april 1997, en de Japanse uitvoermogelijkheden zijn aanzienlijk verslechterd door de uitbreiding van de financiële crisis in de regio. Bovendien is het Japanse bankwezen in een veel slechtere staat gebleken dan gedacht. Het vertrouwen kan zich weer wat gaan herstellen als de aangekondigde stimuleringspakketten worden uitgevoerd. De economie zou in dat geval in het komende jaar een groei van 1 à 2% kunnen opleveren, na een nulgroei in het lopende jaar. De koers van herstructurering van het bankwezen, deregulering en stimulerend begrotingsbeleid moet dan wel overtuigend worden voortgezet.

Op de wereldmarkt was de prijsontwikkeling van grondstoffen en industrieproducten al zeer gematigd, en dat is door de verminderde vraag vanuit Azië nog versterkt. De olienoteringen zijn nog sterker gedaald dan eerder werd aangenomen, zowel door een minder uitbundige olievraag als door een ruimer aanbod, terwijl een nog sterkere prijsval niet is uitgesloten. De kans op inflatoire spanningen in de industriële wereld is door deze ontwikkelingen sterk verkleind. Onder deze omstandigheden, en de veronderstelde lichte appreciatie van de gulden, blijft de stijging van de concurrentenprijs in de projectie zeer bescheiden, terwijl ook de ontwikkeling van de invoerprijzen zeer gematigd zal zijn.

De volumegroei van de wereldhandel versnelde vorig jaar boven verwachting. Zowel de Amerikaanse als de Europese invoer bleek een stuk krachtiger. Maar onder invloed van de Azië-crisis kan de wereldhandel dit hoge tempo niet vasthouden. De meeste getroffen landen zullen vanwege de verminderde instroom van kapitaal hun lopende-rekeningtekort moeten terugdringen, vooral door minder in te voeren, maar ook door meer te exporteren. De forse waardedaling van hun valuta's is een belangrijke factor achter deze aanpassingen. Net als de wereldhandel zal ook de volumegroei van de Nederlandse afzetmarkten in de projectieperiode terugvallen. De terugval is echter bescheiden omdat ruim driekwart van de Nederlandse uitvoer binnen Europa wordt afgezet, en de Europese invoervraag de eerstkomende jaren onverminderd expansief blijft.

De Nederlandse economie

Anders dan in de meeste Europese landen werd de economische groei in Nederland vorig jaar gedragen door de binnenlandse vraag. Zowel de gezinsconsumptie als de investeringen van bedrijven droegen bij aan de stijging van het BBP met 3,3%. Voor 1998 maakt de aantrekkende uitvoer een toename van het BBP met 3¾% mogelijk. Voor volgend jaar wordt gerekend op een vermindering van de economische groei tot 3%, als gevolg van een geringere dynamiek van zowel de binnenlandse bestedingen als de uitvoer. In de tweede helft van 1999 bedraagt de groei waarschijnlijk nog maar 2½%, waarmee de conjunctuur terugkeert naar een meer trendmatige ontwikkeling.

De uitvoer profiteerde vorig jaar van het aantrekken van de relevante wereldhandel, maar ondervond hinder van het uitbreken van de varkenspest. De toename van de uitvoer (exclusief energie) bleef daarom beperkt tot 6½%. Dit jaar versnelt de groei van de uitvoer door het wegvallen van het effect van de varkenspest tot een kleine 8%, hoewel de wereldhandelsgroei waarschijnlijk wat vertraagt. Verwacht wordt dat de exportgroei volgend jaar weer wat lager uitvalt, als gevolg van een verdere vermindering van de wereldhandelsgroei en een verslechtering van de prijsconcurrentiepositie in 1998 en 1999. Overigens zou de expansie van de uitvoer zowel dit jaar als volgend jaar groter kunnen zijn, ware het niet dat de huidige fase van de Europese conjunctuur in het nadeel werkt van het Nederlandse exportpakket, dat immers relatief weinig investeringsgoederen en duurzame consumptiegoederen bevat.

Onder invloed van de Azië-crisis zijn de prijsramingen voor de internationale handel sinds de MEV aanzienlijk neerwaarts aangepast. De ruimte voor margewinst in de exporterende sectoren is nu dan ook beduidend kleiner dan in de MEV werd becijferd. Dit is een van de redenen waarom de arbeidsinkomensquote in 1997 minder is gedaald dan in september nog werd verwacht. Bij een vrijwel ongewijzigde loonvoetraming voor 1998 ligt om dezelfde reden ook maar een beperkte verdere daling in het verschiet. Keerzijde is een gunstiger koopkrachtbeeld op korte termijn (met name 1998), omdat dankzij lagere invoerprijzen ook de inflatie lager uitvalt dan in de MEV.

De particuliere consumptie groeide in 1997 met bijna 3½% en leverde daarmee een substantiële bijdrage aan de economische groei. Vooral duurzame consumptiegoederen, zoals huishoudelijke apparaten en kleding, alsmede financiële en telecommunicatiediensten werden veel gevraagd. Het reëel beschikbaar gezinsinkomen steeg met name door de forse banengroei. De toename van de consumptie werd bovendien ondersteund door de vermogenswinsten die gezinnen boekten als gevolg van de sterke stijging van huizenprijzen en aandelenkoersen. Voor 1998 wordt een ongeveer even sterke stijging van de gezinsconsumptie verwacht als vorig jaar. De krachtig blijvende banengroei en de koopkrachtwinst over de hele linie stuwden de consumptieve vraag op, terwijl ook de gunstige vermogenspositie van gezinnen nog steeds bijdraagt aan de dynamiek van deze

vraag. Voor volgend jaar wordt een vertraging van de groei van de consumptie verwacht. De werkgelegenheid neemt dan namelijk minder toe, terwijl bij de thans bekende beleidsvoornemens een geringere toename van de koopkracht optreedt. Daarnaast is van belang dat de vermogenseffecten op de consumptiegroei minder worden.

Tabel 1.2 Enkele kerngegevens voor Nederland, 1995-1999

	1995	1996	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %				
<i>Internationaal</i>					
Relevant wereldhandelsvolume	8,5	5,2	7,3	7	6¾
Dollarkoers (niveau, gld)	1,61	1,69	1,95	2,00	1,95
Olieprijs (Brent, niveau, dollars per vat)	17,1	20,7	19,2	17	16½
<i>Lonen en prijzen</i>					
Contractloon marktsector	1,4	1,7	2,1	3	3
Loonsom per werknemer marktsector	1,6	1,9	2,5	2¾	4¼
Prijsconcurrentiepositie ^a	-3,5	1,6	3,6	-½	-½
Consumentenprijsindex	2,0	2,1	2,2	2	1¾
Reële arbeidskosten marktsector	1,1	1,1	1,1	1¼	2¼
Koopkracht modale werknemer (excl. incidenteel)	0,7	0,5	0,4	1¾	½
<i>Volume bestedingen en productie</i>					
Goederenuitvoer (excl. energie)	8,3	4,4	6,5	7¾	6½
Goedereninvoer	7,6	5,8	7,2	6¼	5¾
Particuliere consumptie	1,8	3,0	3,4	3¼	2½
Bruto investeringen bedrijven (excl. woningen)	7,6	9,3	6,7	3¼	5¼
Productie bedrijven	2,6	3,0	3,8	3¾	3
Bruto binnenlands product	2,3	3,3	3,3	3¾	3
Reëel nationaal inkomen	2,1	4,0	3,9	3¾	3
<i>Arbeidsmarkt</i>					
Werkgelegenheid (in dzd arbeidsjaren)	77	96	136	131	84
Werkgelegenheid (≥ 12 uur/week, in dzd personen)	100	129	153	154	105
	niveaus				
Werkloze beroepsbevolking (in dzd)	533	494	438	375	360
Idem, in % van de beroepsbevolking	8,3	7,6	6,6	5½	5¼
Personen met een werkloosheidsuitkering (in dzd)	792	765	707	655	650
Verhouding niet-actieven versus actieven (in %)	82,4	80,3	77,6	74¾	74
<i>Collectieve sector</i>					
Vorderingentekort collectieve sector (in % BBP) ^b	4,0 ^c	2,3	1,3	1½	1¼
Beleidsrelevant financieringstekort rijk (in % BBP)	3,5	2,0	1,8	2½	2¾
Collectieve lastendruk (in % BBP)	43,5	44,0	44,0	43¼	43¼
<i>Diversen</i>					
Arbeidsinkomensquote marktsector (in %)	82,7	83,1	82,4	82	82
Saldo lopende rekening van betalingsbalans (in % BBP)	6,1	6,4	6,5	6½	6½
Lange rente (% , 10-jaars staatsleningen)	6,9	6,2	5,6	5¼	5¾

^a Prijsstijging relevante wereldhandel minus prijsstijging uitvoer (goederen excl. energie).

^b In procenten van het geharmoniseerde BBP.

^c Exclusief eenmalige effecten van de balansverkorting volkshuisvesting.

Zowel de bedrijfsinvesteringen als de investeringen in woningen stegen vorig jaar met ruim 6½%. De verbetering van de winstgevendheid en de oplopende bezettingsgraden resulteren in 1998 in een versnelling van de toename van de conjunctuurgevoelige investeringen. Ook de daling van de lange rente stimuleert deze investeringsactiviteit. Toch loopt de groei van de totale bedrijfsinvesteringen terug, omdat vorig jaar in de energiesector een aantal grote projecten gereed is gekomen, terwijl dit jaar bovendien de investeringen in vliegtuigen sterk verminderen. Volgend jaar zwakt de stijging van de conjunctuurgevoelige investeringen af door de vertraging in de productiegroei. De investeringen in woningen verliezen dit jaar al wat van hun dynamiek en groeien in 1999 waarschijnlijk nog maar weinig. Dit hangt samen met het feit dat het kwantitatieve woningtekort in Nederland kleiner wordt.

De sterke economische groei heeft vorig jaar tot een aanzienlijke uitbreiding van de werkgelegenheid geleid. Er kwamen maar liefst ruim 150 000 banen bij, waarvan wederom het grootste deel in de dienstensector werd gecreëerd. Voor dit jaar wordt op een ongeveer even grote banengroei gerekend. In 1999 zal de vermindering van de toename van het BBP gepaard gaan met een vertraging van de banengroei tot ruim 100 000. De krachtige expansie van de werkgelegenheid maakt een geleidelijke daling van de werkloosheid mogelijk. Volgend jaar zakt het werkloosheidspercentage waarschijnlijk tot 5¼%, het laagste niveau sinds 1980.

Ondanks de forse toename van de werkgelegenheid lijkt de spanning op de arbeidsmarkt nog niet zo groot als in 1990. Alleen voor specifieke – veelal technische – functies zijn er duidelijke indicaties van tekorten aan vakkundig personeel. Onder deze omstandigheden kon de contractloonsstijging vorig jaar beperkt blijven tot ruim 2%. Dit jaar versnelt deze loonsstijging naar verwachting tot 3%, hetgeen voor een deel op het conto van de krapper wordende arbeidsmarkt komt. Voor volgend jaar wordt eenzelfde contractloonsstijging verwacht. Wel komt de incidentele loonsstijging in 1999 waarschijnlijk wat hoger uit dan dit jaar. Mede daarom verbetert de winstgevendheid volgend jaar niet verder.

De inflatie bedroeg in 1997 ruim 2%. In de ramingen voor 1998 en 1999 stijgt de consumentenprijsindex met achtereenvolgens 2% en 1¾%. De vertraging in de inflatie hangt met name samen met de druk op de invoerprijzen als gevolg van de Azië-crisis. Overigens behoort een nog sterkere vermindering van de inflatie tot de mogelijkheden, indien de olieprijs verder zou zakken dan in de projectie is verondersteld (zie kader). Anderzijds liggen er opwaartse risico's bij de dollarkoers en de loonkosten. Dat de inflatie in de huidige hoogconjunctuur zo gering blijft, is voor een deel het resultaat van de scherpe internationale concurrentie. Ook spelen het dereguleringsbeleid en de modernisering van de mededingingswetgeving hierbij een rol.

Onzekerheidsvariant: lagere olieprijs

In de projectie daalt de (Brent) olieprijs van ruim 19 dollar in 1997 naar gemiddeld 17 dollar in 1998 en 16½ dollar in 1999. Gezien de recente ontwikkelingen op de oliemarkt valt een nog verdere prijs-daling niet uit te sluiten. Daarom zijn de effecten berekend van een olieprijs die, grotendeels al in 1998, nog 3 dollar verder daalt. Deze daling beïnvloedt in eerste instantie de kostprijzen en uiteindelijk ook de finale prijzen van de verschillende bestedingscategorieën, waaronder de uitvoerprijs. Eenzelfde ontwikkeling doet zich echter ook in het buitenland voor. Dat betekent dat ook de invoerprijs van goederen ongerekend energie en de concurrerende uitvoerprijs lager uitkomen, beide met ongeveer ¼%-punt.

Lagere olie- en invoerprijzen zorgen, via een lagere aardgasprijs en lagere kosten voor bedrijven, voor een geringere inflatie. Omdat de contractlonen op peil blijven, ontstaat een koopkrachtvoordeel en neemt de consumptie toe. De uitvoer profiteert van een licht ver-beterde prijsconcurrentiepositie. Door extra productiegroei en een oplopende bezettingsgraad nemen ook de investeringen toe. De olieprijsdaling leidt daarmee tot een iets hogere productie en werkgelegenheid. De overheid is echter slechter af, vooral omdat de aardgasbaten lager uitvallen. Het EMU-tekort als percentage van het BBP komt in beide jaren 0,1%-punt hoger uit.

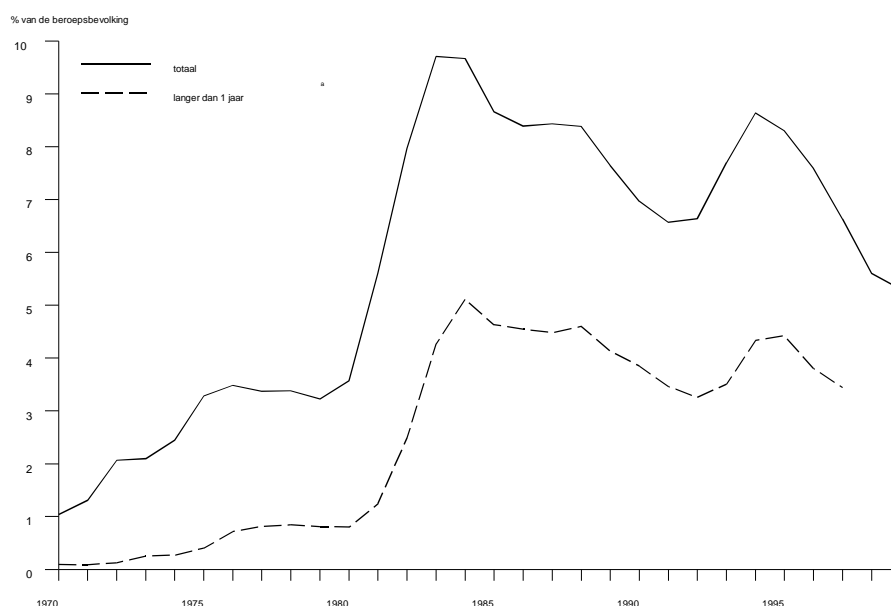
Effecten 3 dollar lagere olieprijs

	1998	1999
	cumulatieve afwijkingen in %	
Invoerprijs energie	-13½	-16¼
Consumptieprijs	-0,1	-0,4
Particuliere consumptie	0,1	0,3
Investeringen bedrijven	0,2	0,5
Bruto binnenlands product	0,1	0,2
Werkgelegenheid (dvd personen)	4	12
EMU-tekort (% BBP)	0,1	0,1

In historisch perspectief is een werkloosheidspercentage van 5½% nog steeds hoog te noemen, zoals blijkt uit grafiek I.2. Tot 1970 was Nederland gewend aan een werkloosheidsniveau van rond 1% van de beroepsbevolking, en in de tweede helft van de jaren zeventig werden de werkloosheidscijfers van ruim 3% als bijzonder hoog ervaren. Afgaand op de werkloosheidsduur zoals geregistreerd door de arbeidsbureaus, is nu circa 50% langer dan een jaar werkloos, tegen circa 20% in 1975-1980. Toch is het niveau van de kortdurende werkloosheid met 2½ à 3% van de beroepsbevolking ook nog iets hoger dan in die jaren.

Grafiek I.2 Werkloze beroepsbevolking sinds 1970, totaal en langdurig

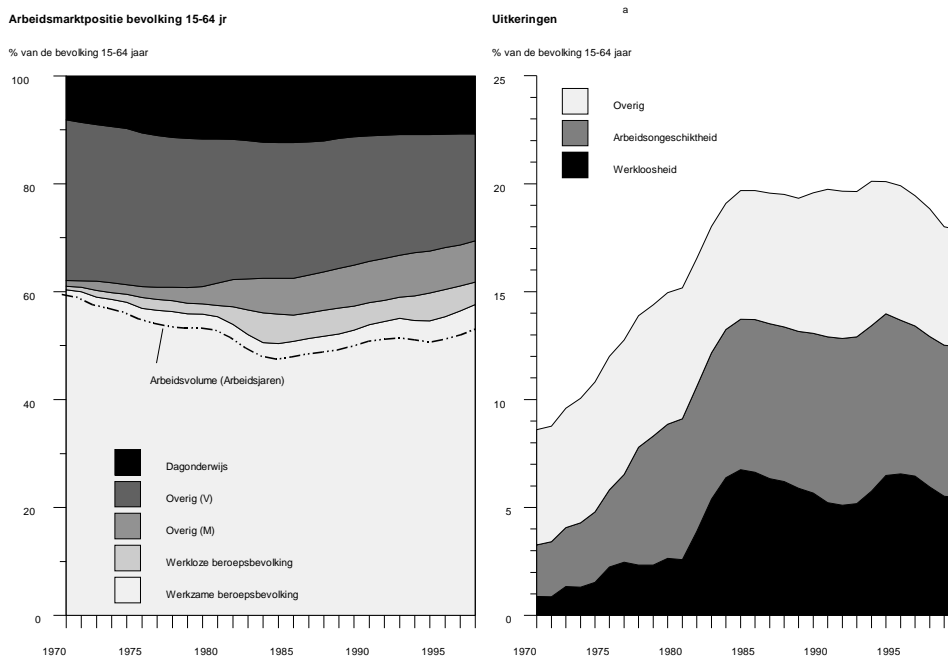

^a Schatting op basis van geregistreeerde werkloosheid.

Sinds kort is ook systematisch informatie beschikbaar over de mate van arbeidsinpassing die nodig is voordat werklozen naar een baan kunnen worden bemiddeld. Van de niet-werkende werkzoekenden die zich hebben aangemeld bij arbeidsbureau of sociale dienst wordt ongeveer een op de drie als direct bemiddelbaar aangemerkt. De daadwerkelijke inzetbaarheid van werklozen hoeft dus voorlopig nog geen belemmering te vormen voor verdere werkgelegenheids groei.

Bovendien kan geput worden uit de arbeidsreserve die verborgen ligt in ontmoedigd arbeidsaanbod en in arbeidsongeschiktheidsregelingen, alsmede uit restcapaciteit naast deeltijdbanen. Grafiek I.3 laat zien hoe de bruto arbeidsparticipatie tussen 1970 en 1985 is gedaald, en sindsdien weer is gestegen tot ongeveer het niveau van 1970. Per saldo is de participatie van vrouwen belangrijk toegenomen, maar die van mannen gedaald; de groeiende non-participatie van mannen komt vooral op het conto van arbeids-ongeschiktheid en VUT, en van personen met een werkloosheidsuitkering die niet tot de werkloze beroepsbevolking worden gerekend. De collectief betaalde non-participatie is dus aanzienlijk gestegen.

Grafiek I.3 Arbeidsmarktpositie beroepsbevolking en uitkeringen sinds 1970

^a Herleid naar volledige uitkeringsjaren, inclusief VUT.

Eerder dan kwantitatieve knelpunten zullen zich op de arbeidsmarkt kwalitatieve knelpunten voordoen. De werkloosheid (open en verborgen) is immers zeer scheef verdeeld over opleidingscategorieën. Door gerichte loonkostenreducties en creatie van eenvoudige arbeidsplaatsen stimuleert de overheid de werkgelegenheid voor laag opgeleiden. Ook het meer generieke beleid van groeibevordering en lastenverlichting

komt de werkgelegenheid ten goede, mits de arbeidsmarkt voldoende flexibel op de vraag kan reageren. Daarbij spelen niet alleen prijsprikkels (loondifferentiatie, replacement ratio) een rol, maar ook het aanpassingsvermogen en de scholingsbereidheid van vragers en aanbieders op de arbeidsmarkt.

Collectieve sector

De neerwaartse bijstelling van de prijsramingen als gevolg van de Azië-crisis impliceert een lagere deflator in de berekening van de reële collectieve uitgaven. Omdat de voorziene loon- en uitkeringsniveaus sinds de MEV praktisch ongewijzigd zijn gebleven, komen de reële collectieve uitgaven hierdoor hoger uit, wat een groter beslag op de reële ruimte weerspiegelt. Het kabinet heeft bij de voorbereiding van de voorjaarsnota besloten tot aanvullende ombuigingen ad circa f 1 mld (met name beperking prijsbijstelling) om de overschrijding van het uitgavenkader zoveel mogelijk te beperken. Door nieuwe tegenvallers bij de zorguitgaven kunnen de overschrijdingen in die sector echter niet meer volledig worden opgevangen in de ruimte onder de kaders voor rijksbegroting en sociale zekerheid.

Tabel I.3 Collectieve uitgaven en microlastendruk, 1994-1999

	1994	1995	1996	1997	1998	1999
	mld gld					
Overschrijding uitgavenkader		-2	-5	-½	1	
w.v. rijksbegroting in enge zin		-1½	-3½	0	-½	
sociale zekerheid		-1	-2	-1½	-½	
zorg		1	½	½	2	
Mutatie microlastendruk	-3	-3½	-4	-3	-4½	2
w.v. bedrijven	-1	½	-4½	-2	-2½	1½
gezinnen	-2	-4	1	-1	-3	½
overheid	0	0	-½	-½	½	0

De beleidsarme eerste raming voor 1999 laat een reële groei van de netto collectieve uitgaven zien met f 6½ mld. Dit cijfer is vergelijkbaar met de (ruim) f 19 mld reële uitgaven-groei die in de 'Economische verkenning voor de volgende kabinetsperiode' bij beleidsarme uitgangspunten is becijferd voor de vierjaarsperiode 1999-2002. Het eerste jaar van die periode kent dus een relatief hoge netto-uitgavenstijging. Dit hangt onder andere samen met een grote terugval in de gasbaten en een sterke groei in de uitgaven voor infrastructuur.

In het laatste kwartaal van 1997 zijn de belastingopbrengsten nog aanzienlijk hoger uitgekomen dan was verwacht. De meevaller is geconcentreerd bij de belastingen op bedrijfswinsten van zelfstandigen en vennootschappen; dit duidt erop dat de winstinkomens over 1996 vermoedelijk beduidend hoger zijn uitgekomen dan door het CBS tot dusver is geregistreerd. Van de totale meevaller ad *f* 4 mld wordt *f* 2¾ mld als structureel beschouwd. Dit bedrag wordt door het kabinet vanaf 1998 jaarlijks extra toegevoegd aan het AOW-spaarfonds.

Teleurstelling bij sommige burgers over de netto inkomensmutatie die zij ervoeren van december op januari, heeft ertoe geleid dat de lastenverlichting voor dit jaar nog met *f* ¾ mld is verhoogd, tot totaal *f* 4½ mld. De extra lastenverlichting is vooral gericht op ouderen met een aanvullend pensioen. Door aanpassing van de AOW-premie neemt het verschil in tarief eerste schijf tussen belastingplichtigen ouder dan 65 jaar en jonger dan 65 jaar, minder af dan was beoogd. Behalve de belastingaftrekken voor ouderen en zelfstandigen wordt ook het inactievenforfait verhoogd. Als gevolg daarvan neemt het netto inkomensverschil tussen loon en uitkering minder toe dan was beoogd. Het totaal aan lastenverlichting dat aan deze kabinetsperiode wordt toegeschreven komt nu uit op bijna *f* 18 mld, tweemaal zoveel als besloten lag in het regeerakkoord.

Bij de beleidsarme uitgangspunten voor 1999 resulteert vooralsnog een lastenverzwaring met *f* 2 mld in dat jaar, als gevolg van de premieverhogingen die nodig zijn om uitgavenoverschrijdingen in de zorg te financieren en de resterende vermogens tekorten in de sociale fondsen geleidelijk weg te werken.

Tabel I.4 *Financieringstekort rijk, EMU-tekort en EMU-schuld, 1994-1999*

	1994	1995	1996	1997	1998	1999
	% BBP					
Financieringstekort ^a	1,9	2,3	1,4	1,5	1,9	2,5
Idem, definitie regeerakkoord ^b	2,1	2,6 (3,3)	2,0 (3,3)	1,8 (3,1)	1,8 (3,1)	2,2
Beleidsrelevant tekort ^b	3,6	3,5 (4,2)	2,0 (3,3)	1,8 (3,0)	2,4 (2,8)	2,7
EMU-tekort ^{c,d}	4,2	4,0	2,3	1,3	1,6	1,2
EMU-schuld (per ultimo) ^d	77,9	79,1	77,2	71,8	69,5	68,7

^a Inclusief debudgettering en studieleningen; exclusief vervroegde aflossing woningwetleningen en eenmalig effect balansverkorting volkshuisvesting.

^b Tussen haakjes: plafondwaarde uit regeerakkoord.

^c Gecorrigeerd voor vertekeningen in 1994 (AAW/AWW-operatie) en 1995 (balansverkorting volkshuisvesting).

^d Op basis van geharmoniseerd BBP.

Vooraf dankzij de omvangrijke belastingmeevallers is het EMU-tekort over 1997 aanzienlijk lager uitgekomen dan de 2% BBP die in september nog werd verwacht. Het

grootste deel van de meevallers is structureel, en in 1998 zijn er incidenteel *f* 1¾ mld extra inkomsten uit de veiling van etherfrequenties. Toch komt de raming voor het EMU-tekort over 1998 maar weinig lager uit dan in de MEV. Dit is het gevolg van de tegenvallende zorguitgaven en de extra lastenverlichting waartoe het kabinet heeft besloten; ook zijn de jaar-op-jaar cijfers van het EMU-tekort wat vertekend door de asymmetrische boekingswijze van nabetalings tussen het rijk en de sociale fondsen. Gegeven de gehanteerde beleidsuitgangspunten daalt het EMU-tekort in 1999 sterk als direct gevolg van de veronderstelde vermogensinhaal bij de sociale fondsen.

Het beleidsrelevante tekort van het rijk wordt in 1998 en 1999 belast door omvangrijke stortingen in het AOW-spaarfonds. De cijfers voor EMU-tekort en EMU-schuld worden niet beïnvloed door deze reserveringen. Van de schuldreductie tot ultimo 1999 is al *f* 10 mld (1¼ % BBP) geoormerkt voor het AOW-spaarfonds.

Slot

De Nederlandse economie verkeert in een fase van hoogconjunctuur. De meeste andere landen van continentaal Europa bevinden zich nu wel duidelijk in de opgaande fase, maar Nederland loopt daarop voor. Onder andere door een betere bewaking van de concurrentiepositie en de overheidsfinanciën sinds de hausse van 1989-1990, kon hier in de afgelopen jaren de werkgelegenheid sneller groeien en het overheidsbeleid minder restrictief zijn. Bovendien werden de binnenlandse bestedingen krachtig gesteund door vermogenswinsten en een groot consumentenvertrouwen.

Volgend jaar verzwakken de binnenlandse groei-impulsen, omdat de vermogens-effecten geleidelijk wegebben en voor dat jaar vooralsnog met een lastenverzwaring moet worden gerekend. Bij een ruwweg gelijkblijvende groei van de relevante buitenlandse markten komen ook vanuit de exporterende sectoren toch wat zwakkere impulsen, als gevolg van een ongunstig pakket-effect en enige achteruitgang in prijsconcurrentiepositie. Door het verschil in conjunctuurfase met de andere continentaal-Europese landen blijft de groeivertraging volgend jaar beperkt. Per saldo resulteert een geraamde volumegroei van het BBP in 1999 met 3%. Dat de omvangrijke lastenverlichting uit 1998 in de beleidsarme raming wordt gevolgd door een lasten-verzwaring in 1999, laat zien dat de uitgangspositie voor de volgende kabinetsperiode niet onverdeeld gunstig is. De lastenverzwaring draagt bij aan een versnelling van de reële arbeidskostenstijging, die de werkgelegenheids groei afremt en het eerdere perspectief op een verdere daling van de arbeidsinkomensquote belemmert.

De invoering van de euro per 1 januari 1999 zorgt voor extra onzekerheid rond de ramingen voor de korte termijn. Enerzijds kan een succesvolle en vertrouwenwekkende start van de nieuwe munt een extra impuls geven aan handel en investeringen in de

deelnemende landen; anderzijds is er het risico van overgangsproblemen en aarzelingen, leidend tot rentestijging en minder bestedingsgroei.

Ook enkele binnenlandse ontwikkelingen vergroten de onzekerheidsmarges rond de ramingen. Allereerst zij nogmaals gewezen op het beleidsarme karakter van de ramingen voor volgend jaar; de beleidskeuzes van het volgende kabinet kunnen het beeld belangrijk beïnvloeden. Daarnaast is er de vraag in hoeverre knelpunten aan de aanbodzijde de geraamde ontwikkelingen zullen doorkruisen. Aangenomen is dat noch op de arbeidsmarkt, noch bij de beschikbare productiemiddelen zodanige knelpunten optreden dat omvangrijke productiebeperkingen noodzakelijk zijn.

In november heeft het CPB twee scenario's gepubliceerd¹ voor de periode 1999-2002. In het behoedzame scenario groeit het Nederlandse BBP-volume met gemiddeld 2% per jaar, in het gunstige scenario met 3¼%. Hoewel de economische groei in 1999 volgens de ramingen in dit Centraal Economisch Plan duidelijk vertraagt, zal deze naar verwachting toch ruim boven de 2% liggen. Betekent dit dat het nieuwe kabinet zich tekort zou doen door bij de voorbereiding van het budgettaire beleid rekening te houden met een scenario van gemiddeld 2% groei? Nee, er is vooralsnog geen reden om het behoedzame scenario dat in het najaar is opgesteld als achterhaald ter zijde te schuiven. De belangrijkste nieuwe feiten sindsdien betreffen de omvang en diepgang van de Azië-crisis, en die heeft toch vooral de neerwaartse risico's versterkt. Het is zeker niet onwaarschijnlijk dat het volgende kabinet met een neergaande conjunctuur wordt geconfronteerd; zo volgde ook na de hausse van 1989-1990 een driejaarsperiode met gemiddeld 1¾% BBP-groei. Ook zij herhaald dat de onzekerheidsmarge rond de ramingen voor volgend jaar relatief groot is, en dus ook een substantieel neerwaarts risico behelst.

¹ CPB, 'Economische verkenning voor de volgende kabinetsperiode', Sdu uitgevers, Den Haag, november 1997.

II De internationale conjunctuur

De Azië-crisis

II.1

De belangrijkste internationale ontwikkeling sinds de MEV 1998 is de verheviging van de crisis in Azië. De gevolgen hiervan zijn vooral voor Azië zelf aanzienlijk ernstiger dan een paar maanden geleden werd aangenomen. Voor de landen buiten het getroffen gebied vertaalt de Azië-crisis zich in een minder sterke toename van de wereldhandel, scherpere prijsconcurrentie, lagere opbrengsten van beleggingen in Azië, maar anderzijds ook lagere prijzen, een lagere rente en aantrekkelijke mogelijkheden voor overnames. De gevolgen voor de Europese conjunctuur zijn - naar zich op dit moment laat aanzien - minder ernstig. Dat vereist wel dat de beleidsreacties de gewenste uitwerking hebben en dat nieuwe schokken uitblijven. De Azië-crisis zorgt hoe dan ook voor meer onzekerheid in het internationale beeld.

II.1.1 Recente ontwikkelingen

De onrust op de Aziatische valuta- en aandelenmarkten is in het afgelopen halfjaar verder toegenomen. De financiële crisis bleef aanvankelijk beperkt tot de zogenoemde ASEAN-4 (Thailand, Indonesië, Maleisië en de Filippijnen). Maar in de laatste maanden van vorig jaar breidde hij zich uit tot andere landen in de regio, met name tot Zuid-Korea. Toen vervolgens ook in Japan grote financiële onrust ontstond, kregen de problemen een meer dan regionale dimensie, alleen al vanwege het grote economische gewicht van deze landen. Daar staat tegenover dat de Chinese economie van de onrust nog grotendeels gespaard is gebleven. Het land heeft ook minder last van de forse devaluaties in de regio, omdat zijn - meest eenvoudige - uitvoerproducten weinig concurreren met de meer geavanceerde (elektronica-) producten van de naburige landen.

Aanvankelijk werd de ernst van de crisis onderschat. Omvangrijke internationale reddingsoperaties, geleid door het IMF, hebben de situatie in de meeste getroffen landen

inmiddels min of meer onder controle gebracht, en de negatieve effecten op andere regio's (via grootscheepse kapitaalvlucht uit zwakke landen zoals Brazilië en Rusland) helpen beperken. Maar bijvoorbeeld in Indonesië zijn de onzekerheden nog aanzienlijk.

Tabel II.1.1 *BBP-volume Azië, 1991 - 1999*

	Aandelen in wereld-BBP ^a	1991-1996	1997	1998	1999
	%	mutaties per jaar in %			
ASEAN-4	7,4	7,3	3¾	-2½	1½
ANIEs	3,4	7,0	6	2½	3½
China	11,0	11,6	8¾	7	7
Overig Azië	4,0	4,7	6¼	5½	5½
Azië, excl. Japan	25,8	8,7	6½	3½	4¾
Japan	8,0	1,7	1	0	1½
Totaal Azië	33,8	7,0	5¼	2½	4

^a Op basis van koopkrachtpariteiten.

Door de crisis valt voor de ASEAN-4 en de ANIEs (Hongkong, Singapore, Taiwan en Zuid-Korea) de eerste paar jaar een aanzienlijk lagere groei te verwachten. Deze landengroepen registreerden in 1996 beide nog een groeitempo van 7%, maar vorig jaar was de groei al afgezwakt tot respectievelijk 3¾ % en 6%. Voor het huidige jaar wordt voor de ASEAN-landen zelfs een daling van het BBP-volume verwacht van gemiddeld 2½%, terwijl de groei in de ANIEs tot enkele procenten zal zakken. Hun binnenlandse vraagvermindering is nog aanmerkelijk groter. Deze wordt echter voor een deel gecompenseerd door een hogere uitvoergroei, dankzij de betere concurrentiepositie. De overige Aziatische landen zijn aanmerkelijk minder getroffen. Van de landen buiten de Aziatische regio worden vooral de ontwikkelingslanden en de transitielanden door de crisis geraakt. Dat komt enerzijds doordat juist hun producten met die uit Azië concurreren en anderzijds doordat zij financieel het meest kwetsbaar zijn en buiten-landse investeerders en banken nu meer op de risico's van deze markten zijn gefocust. Met name in Brazilië en Rusland heeft dit geleid tot een forse rentestijging, waardoor de groei in deze landen dit jaar aanmerkelijk lager zal uitkomen dan eerder werd verwacht.

De industrielanden zullen hiervan eveneens nadeel ondervinden; de luchtvaart, de transportmiddelensector en de financiële sector worden naar verhouding het meest getroffen. De Aziaten voeren zelf minder in en verdringen met hun goedkoop geworden producten ook Westerse landen op de internationale markten. Welke invloed dit heeft op de productiegroei van de industrielanden hangt vooral af van twee factoren, het

belang van Azië voor hun buitenlandse handel, en dat van de handel gerelateerd aan het binnenlands product. De negatieve invloed moet niet worden overschat: de handel van de industrielanden met bijvoorbeeld de eerdergenoemde ASEAN-landen en de ANIEs beslaat slechts 2% van het BBP van de industrielanden (zie kader: Gevolgen van de Azië-crisis voor de industrielanden). Het verlies aan productiegroei als gevolg van de crisis is voor de meeste industrielanden beperkt, temeer daar tegenover de vraaguitval ook de positieve effecten staan van lagere inflatie en lagere rente. Maar voor Japan zijn de gevolgen ernstig. In hoeverre naast de handelseffecten ook de verliezen op buitenlandse beleggingen in Azië doorwerken in de productiesfeer valt moeilijk in te schatten.

Gevolgen van de Azië-crisis voor de industrielanden

Aan de hand van de onderstaande tabel en enkele vuistregels kan een indruk worden verkregen van de mogelijke effecten van de crisis in Azië via de internationale handel. Stel dat de invoervraag van de ASEAN-landen en de ANIEs met 10% daalt - dat is wat meer dan voor 1998 is verondersteld - dan vermindert de handel van de industrielanden met 1% (=10%*(3,6% + 6,8%)). Het effect daarvan op het BBP-volume bedraagt - gegeven het aandeel van de handel in het BBP van 20,7% - 0,2 procentpunt. Daar komt het effect van de verhevigde concurrentie uit Azië nog bovenop. Dit effect stelt het IMF op de helft van het eerstgenoemde effect. Aan deze effecten zou nog een zogeheten tweede-orde effect van de verslechtering van de lopende rekening van de industrielanden kunnen worden toegevoegd, van nog eens de helft van het eerste-orde effect. Dit tweede-orde effect treedt echter alleen op als de (monetaire) beleidsmakers lijdzaam toekijken, en dat is nu zeker niet het geval.

Belang van ASEAN-4 en ANIEs voor de industrielanden in 1996

	ASEAN-4	ANIEs	Totale handel* in % van het BBP
	aandeel	totale handel* in %	%
Verenigde Staten	5,0	11,3	13,2
Japan	12,2	18,2	12,0
Duitsland	2,0	3,5	27,0
Verenigd Koninkrijk	2,5	5,2	30,3
Nederland	2,0	3,5	57,9
Industrielanden	3,6	6,8	20,7

*Gemiddelde van in- en uitvoer

Bron: IMF, World Economic Outlook, Interim Assessment, december 1997

II.1.2 Achtergronden van de Azië-crisis

Het valt moeilijk aan te geven waarom juist halverwege 1997 het vertrouwen van de financiële markten in Azië begon weg te vallen. Duidelijk is wel dat de sterke daling van de aandelenmarkten en wisselkoersen een aantal zwakke punten heeft blootgelegd van

wat het Aziatische wonder werd genoemd. Door de economische successen van de afgelopen jaren (hoge productiegroei bij lage inflatie, geen excessieve begrotings-tekorten, grote particuliere besparingen) en de lage rendementen in de industrielanden werden omvangrijke kapitaalstromen aangetrokken. Met name landen die sterk afhankelijk waren van - in dollars genomineerd - kort kapitaal, zoals Indonesië, Korea en Maleisië werden daardoor kwetsbaar voor veranderingen in het vertrouwen. Dit geldt veel minder voor landen als China en Vietnam, waarvoor directe buitenlandse investeringen veel belangrijker zijn. De instroom van kort kapitaal werd door het zwakke financiële systeem niet altijd goed aangewend, met twijfelachtige investeringen (zoals in onroerend goed) en een steeds groter wordende financiële zeepbel als gevolg.

De problemen werden acuut door veranderingen in de externe omgeving. De Aziatische landen hadden jarenlang hun munten gekoppeld aan de dollar. Toen de dollar apprecieerde werden ze daardoor steeds duurder. Door onvoldoende uitvoergroei ontstond overproductie, die tot scherpe regionale concurrentie leidde ten koste van de winstmarges, waarbij het gebrek aan solvabiliteit steeds duidelijker werd. Ondertussen bleef buitenlands kapitaal binnenstromen om de stijgende tekorten op de lopende rekening te financieren en bleven de economische prestaties gunstig. Hierdoor had men weinig oog voor de ontstane externe onevenwichtigheid, het riskante valutabeleid en de geleidelijk groeiende financiële zeepbel. Dit ging zo door totdat de investeerders begonnen te twijfelen aan de houdbaarheid van de ontstane situatie. Daarop begonnen de buitenlandse kapitaalstromen op te drogen en de valuta's kelderden. Binnenlandse kapitaalmarkten zakten in elkaar. Banken en bedrijven konden niet meer voldoen aan hun - meestal in dollars luidende - verplichtingen. Veel bedrijven zijn nu in technisch opzicht failliet en de overheid is niet bereid dan wel in staat voor de slechte leningen garant te staan.

II.1.3 Wat als de Azië-crisis verscherpt?

In het buitenlandbeeld dat in dit hoofdstuk wordt geschetst is rekening gehouden met de gevolgen van de crisis in Azië, zoals deze zich eind januari lieten aanzien. Door de gebeurtenissen is de groeiraming voor dit jaar voor geheel Azië exclusief Japan, met 4 procentpunten neerwaarts aangepast ten opzichte van de MEV 1998. Hoe dramatisch de gebeurtenissen ook waren voor delen van Azië, het negatieve effect op de groei in Europa zal dit en komend jaar slechts tienden van procentpunten belopen, mits de crisis zich niet verder uitbreidt. Sinds begin dit jaar zijn er signalen die op verbetering wijzen, zoals herstellende aandelenmarkten en wisselkoersen. Maar wat als de crisis wél onverhoopt verder om zich heen grijpt? Diverse organisaties hebben de gevoeligheid voor

schokken in Azië modelmatig afgetast.¹ Onderlinge vergelijking van de studies is lastig omdat zowel de veronderstelde omvang van de crisis als de gehanteerde methode verschillen. Desondanks zijn er uit de berekeningen wel enkele conclusies te trekken. Zo kunnen industrielanden de gevolgen voor hun eigen economieën grotendeels voorkomen door adequaat beleid, in het bijzonder monetaire verruiming. Opvallend is dat de berekende effecten van de Azië-crisis op het OESO-gebied allemaal via de handel lopen. Dat betekent uiteraard niet dat er geen andere kanalen zijn waarlangs de Azië-crisis kan doorwerken. Een voorbeeld van een moeilijk te modelleren kanaal is het effect op de winsten van de westerse financiële sector. Ook de gevolgen voor het vertrouwen in de industriële wereld zijn moeilijk te kwantificeren. De berekeningen bevatten derhalve de nodige onzekerheden. Toch lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat de Azië-crisis slechts ernstige gevolgen voor Europa kan gaan opleveren indien deze ook in andere delen van de wereld een ware crisis zou oproepen.

Er zijn meerdere scenario's denkbaar, waarin de Azië-crisis steeds verder om zich heen grijpt. Naarmate er meer regio's bij de crisis betrokken raken, neemt het risico van negatieve vertrouwenseffecten in de industrielanden toe, en worden de onbetrouwbaarheidsmarges van de berekende effecten navenant groter. In een eerste scenario verdubbelt het Azië-effect door uitbreiding tot geheel dynamisch Azië. Een belangrijk deel van de Aziatische *emerging markets*² heeft tot nog toe veel minder van het virus gemerkt. Wanneer ook die landen (waaronder China en Hongkong) door de crisis worden gevelde, betekent dit dat de groei van Azië, exclusief Japan nog eens enkele procentpunten lager uitvalt. Daardoor zou het effect op de volume-groei van het Europese BBP dit jaar tot zo'n ½ procentpunt kunnen oplopen.

In een tweede, ernstiger scenario worden ook de *emerging markets* buiten Azië, die tot nog toe goeddeels buiten schot zijn gebleven, door het virus aangetast.³ Dit zou bijvoorbeeld kunnen gebeuren wanneer de internationale gemeenschap niet meer bereid of in staat blijkt te zijn om te hulp te schieten en tevens een massale kapitaalvlucht ontstaat uit de landen die sterk afhankelijk zijn van buitenlands kapitaal. Dit zou volgens IMF-berekeningen leiden tot een groeiverlies voor de gezamenlijke *emerging markets* in

¹ Zie bijvoorbeeld OESO, *Economic Outlook*, december 1997 en IMF, *Interim Assessment van de World Economic Outlook*, december 1997.

² Onder de Aziatische *emerging markets* kunnen in navolging van het IMF worden geschaard: China, Filippijnen, Hongkong, India, Indonesië, Maleisië, Singapore, Taiwan, Thailand en Zuid-Korea. Zie IMF *World Economic Outlook, Interim Assessment*, december 1997.

³ *Emerging markets* buiten Azië zijn: Argentinië, Brazilië, Chili, Mexico, Venezuela, Estland, Hongarije, Letland, Polen, Roemenië, Tsjechië, Turkije, Israël, Egypte en Zuid-Afrika.

het eerste jaar van 3½ procentpunt en in het tweede jaar van 1 procentpunt. Voor de gezamenlijke industrielanden drukt dit de economische groei met 0,7 procentpunt in het eerste en 0,1 procentpunt in het tweede jaar.

Pas in een nòg zwarter scenario waarin de crisis wereldwijd om zich heen grijpt en het vertrouwen ook wegvalt in de Verenigde Staten en West-Europa, zijn voor Europa negatieve productie-effecten te verwachten van meer dan 1 procentpunt. Maar voorslansnog wordt de kans niet groot geacht dat deze scenario's zich zullen voordoen. Wel zijn de onzekerheidsmarges waarmee de projecties normaliter zijn omgeven, momenteel nog groter.

II.2 Ontwikkeling naar regio's

Ondanks de hevige crisis in Azië blijft de groei van de wereldeconomie redelijk gunstig. De Amerikaanse economie toont nog geen tekenen van zwakte. De West-Europese landen vervolgen hun medio 1996 ingezette groeiherstel. Oost-Europa kan daarvan profiteren.

II.2.1 Noord- en Zuid-Amerika

De groeivertraging die ten tijde van het vorige Centraal Economisch Plan voor de Amerikaanse economie in 1997 werd verwacht heeft zich niet voorgedaan. Integendeel, de volumegroei van het BBP kwam het afgelopen jaar met 3,8% maar liefst 1½ procentpunt hoger uit dan toen nog werd verwacht en dat bij een beheerst inflatietempo van amper 2%. Waardoor was de groei zo verrassend krachtig en waardoor bleef de inflatie zo laag? Daarvoor worden meerdere verklaringen aangevoerd, zowel van een tijdelijk als van een meer permanent karakter. De Amerikaanse Fed houdt het vooral op een gunstige samenloop van omstandigheden. Zo stegen de inkomens vorig jaar meer dan verwacht, en zorgde ook het vermogenseffect van de aandelen-hausse voor meer consumptie en investeringen. Dit werd nog versterkt doordat tegen veler verwachting de lange rentes daalden, zowel nominaal als reëel. Dat was op zijn beurt weer mogelijk doordat de Fed niet tot renteverhoging hoefde over te gaan dankzij de lage inflatie. Dalende binnenlandse prijzen van energie, en van computers, en weinig stijgende voedselprijzen droegen daartoe bij. Daarnaast daalden de invoerprijzen dankzij de waardeestijging van de dollar. Een drukkend effect op de binnenlandse loon- en prijsvorming ging ook uit van de krachtige productiviteitstoename in 1997, maar deze is deels conjunctureel bepaald.

De al eerder voorziene vertraging van de Amerikaanse groei wordt nu in 1998 verwacht. Waarom zou de groeivertraging dit jaar wél optreden? De voornaamste redenen zijn de

Aziatische crisis en de door de duurdere dollar aangetaste concurrentiepositie. Benadrukt moet worden dat er een groeivertraging wordt verwacht, en geenszins een recessie. De Amerikaanse economie is dusdanig gezond dat een terugkeer naar het potentiële groeipad van ruim 2% voor de eerstkomende jaren waarschijnlijker is dan een terugval naar duidelijk lagere groeicijfers. Wel zou de inflatie enigszins kunnen oplopen. De prijsdaling van de invoer, van energie en computers gaat weliswaar nog enige tijd door, maar bij de aanhoudend lage werkloosheid lijkt een toename van de loondruk onvermijdelijk. Deze begint zichtbaar te worden in een versnelling van de groei van de reële lonen. Een ander element van spanning is dat het tekort op de lopende rekening dit jaar zal toenemen tot meer dan 2% van het BBP.

Tabel II.2.1 Kerngegevens Verenigde Staten, 1987-1999

	1987-'96	1997	1998	1999
volume-mutaties per jaar in %				
Particuliere consumptie	2,5	3,3	3	2½
Overheidsconsumptie	0,7	1,2	1	¼
Bruto investeringen	2,9	6,8	7	3¾
Binnenlandse vraag	2,3	4,1	3	2
Uitvoer	8,8	12,5	5½	5½
Invoer	6,0	13,9	9	5
BBP	2,4	3,8	2½	2
prijsmutaties per jaar in %				
BBP	3,2	2,0	1½	2
Particuliere consumptie	3,5	2,0	1¼	1¾
niveaus in %				
Werkloosheid ^a	6,1	4,9	5	5
Overheidssaldo ^b	-2,6	0	0	0

^a In % van de totale beroepsbevolking.

^b Vorderingsaldo in % van het BBP.

Latijns-Amerika hield in 1997 de opgaande lijn vast. Met een productiegroei van 5% deed de regio het zelfs nog aanmerkelijk beter dan een halfjaar geleden werd verwacht. Vooral de investeringsgroei was krachtig, maar aangezien investeringsgoederen voor een belangrijk deel uit het buitenland komen, leidde dit wel tot een oplopend tekort op de lopende rekening.

Door de lage spaarquote en de grote afhankelijkheid van buitenlands kapitaal is de regio zeer gevoelig voor externe schokken. Dat is de reden dat Brazilië - goed voor zo'n 40% van het Latijns-Amerikaanse BBP - in oktober van het vorige jaar werd

aangestoken door het Azië-virus. De wisselkoers kwam onder zware druk te staan als gevolg van terugtrekkend kort kapitaal en het monetaire beleid moest flink worden verkapt met alle gevolgen van dien voor het bankwezen, het consumentenvertrouwen en de overheidsrekening. Om de monetaire teugels iets te kunnen laten vieren zal het overheidstekort in versneld tempo worden verlaagd. Mede als gevolg van het stabilisatie-programma zal de productiegroei in Brazilië dit jaar vertragen naar zo'n 2%. Hierdoor wordt de groei van geheel Latijns-Amerika lager dan eerder werd aangenomen. Voor volgend jaar wordt rekening gehouden met een bescheiden groeiherstel.

Tabel II.2.2 *BBP-volume^a transitie- en ontwikkelingslanden, 1997-1999*

	Aandelen in wereld-BBP ^a	1997	1998	1999
		mutaties per jaar in %		
Transitielanden	4,2	2	3½	4½
Azië, excl. Japan	25,8	6½	3½	4¾
Latijns-Amerika	8,8	5	3½	4
Afrika	3,4	3½	4¾	4½

^a Op basis van koopkrachtpariteiten.

II.2.2 Japan

De korte-termijn groeivoorzichten voor Japan, na de Verenigde Staten de tweede economische grootmacht van de industriële wereld, zijn in een halfjaar tijd een stuk somberder geworden. Eerst reageerden de consumenten onverwacht heftig en langdurig op de belastingverhoging van april 1997. Daarna breidde de financiële crisis zich uit van Zuid-Oost-Azië naar Korea, een grote afnemer en concurrent van Japan. Daardoor werden de vooruitzichten voor de Japanse uitvoer aanzienlijk slechter. Bijna de helft daarvan blijft immers binnen de Aziatische regio. Bovendien bleek het Japanse bankwezen in een veel slechtere staat dan was aangenomen. Het vertrouwen in een naderend herstel verdween als sneeuw voor de zon.

De Japanse economie kent nog steeds een aantal sterke punten zoals de hoge besparingen, de moderne industrie en de hoge scholingsgraad, maar deze worden overschaduwd door de zwakte van de financiële sector, een onbestendige politieke koers en een gebrekkige marktwerking. Bovendien is de manoeuvreerruimte voor de overheid ingeperkt door de opgelopen vorderingstekorten. Wel zijn er tekenen van een daadkrachtiger aanpak van de structurele problemen. Zo is er een begin gemaakt met deregulering en lijkt de overheid bereid om de problemen in de bankensfeer aan te

pakken en de financiële markten te liberaliseren. Maar nog steeds moet worden afgewacht of hiermee de koers van pappen-en-nat-houden daadwerkelijk wordt verlaten.

Factoren die de groei weer enigszins op gang kunnen helpen zijn het ruime monetaire beleid en de sinds kort weer op stimulering gerichte begrotingskoers. Na de drie vrij beperkte stimuleringspakketten van het laatste kwartaal van vorig jaar is eind maart een omvangrijker vierde pakket aangekondigd, met overheidsinvesteringen en steun aan de bancaire sector. Uitvoering van de maatregelen, tezamen met een herstel van de gezinsconsumptie na de BTW-verhoging van april vorig jaar, zou het vertrouwen kunnen helpen herstellen, waardoor de economie komend jaar weer kan gaan aantrekken. Een belangrijke voorwaarde voor het herstel is wel dat de ingezette koers van herstructurering van het bankwezen, deregulering en stimulerend begrotingsbeleid met kracht wordt voortgezet.

Tabel II.2.3 Kerngegevens Japan, 1987-1999

	1987-'96	1997	1998	1999
volume-mutaties per jaar in %				
Particuliere consumptie	3,1	1,1	0	1¼
Overheidsconsumptie	2,1	-0,2	¾	1
Bruto investeringen	4,6	-3,1	-1¼	¾
Binnenlandse vraag	3,4	-0,4	-½	1¼
Uitvoer	4,6	10,9	7	7
Invoer	8,5	-0,1	3½	5
BBP	3,1	0,9	0	1½
prijsmutaties per jaar in %				
BBP	0,9	0,9	½	½
Particuliere consumptie	1,1	1,7	¾	½
niveaus in %				
Werkloosheid ^a	2,6	3,4	3¾	3¾
Overheidssaldo	0,4	-3,0	-3½	-2¾

^a In % van de totale beroepsbevolking.

^b Vorderingsaldo in % van het BBP.

II.2.3 Transitielanden

In Rusland is de productiedaling vorig jaar tot staan gekomen, en voor de eerstkomende jaren wordt een geleidelijk groeiherstel verwacht. De inflatie is nog steeds hoog, maar wel aanzienlijk lager dan in voorgaande jaren. De rentestanden zijn aanvankelijk fors gedaald, maar onder invloed van de Azië-crisis weer gestegen. De overheidsrekening blijft forse tekorten vertonen, vooral omdat - een probleem van veel transitielanden - het belastingstelsel onvoldoende inkomsten genereert. In Oekraïne verlopen de hervormingen moeizamer. Maar ook daar lijkt de productiedaling bijna ten einde, en is de inflatie sterk afgenomen. In Roemenië en Bulgarije beginnen de door het IMF begeleide stabilisatieprogramma's resultaat op te leveren. De hyperinflatie is teruggebracht tot zo'n 25%, en ook hier is de productiedaling bijna tot staan gebracht.

De groei in Polen blijft naar verwachting krachtig. Door beleidsverkrapping tempert de onstuimige groei van de binnenlandse vraag, maar de bijdrage van de uitvoer wordt groter dankzij het conjunctuurherstel in West-Europa. Met aanhoudend goede exportprestaties en oplevende investeringen is de Hongaarse economie in herstel gegaan, en deze trend zet naar verwachting door. In Slowakije wordt de groei naar verwachting minder sterk, vooral door minder overheidsstimulansen. De productiegroei van de Tsjechische republiek is vorig jaar - in tegenstelling tot de overige transitielanden - sterk teruggezak, door een verslechtering van de externe positie en dalende investeringen, en de eerstkomende jaren zullen weinig verbetering brengen, vanwege de monetaire en begrotingskrapte.

II.2.4 Europese Unie

Het conjunctuurherstel in *continentaal* Europa, dat in het voorjaar van 1996 aarzelend inzette, werd in de loop van vorig jaar algemener doordat ook de Italiaanse economische groei weer op gang kwam. In Duitsland en Frankrijk werd het productietempo iets sterker, terwijl tegelijkertijd de kleinere economieën, waaronder Spanje, een aanhoudend krachtige groei vertoonden. Ondertussen was de productietoename in het Verenigd Koninkrijk, waar het herstel veel eerder begon dan op het continent, het gehele jaar opvallend sterk. Ook het laatste kwartaal bracht nog weinig tekenen van conjuncturele afkoeling.

Vooralsnog heeft de aantrekkende Europese conjunctuur nog maar nauwelijks kunnen zorgen voor een verbetering van de arbeidsmarkt. Het aantal werklozen bedraagt nog altijd bijna 11% van de beroepsbevolking.

De stemmingsindicatoren voor Europa zijn vanaf medio 1996 vrijwel onafgebroken gestegen. Zij liggen inmiddels beduidend boven het gemiddelde van de afgelopen tien

jaar. Alleen in de bouw blijft de situatie gedrukt. In het algemeen hebben de bedrijven positieve verwachtingen voor hun productie en afzet, vooral die naar het buitenland, en vragen hun voorraadposities om aanvulling. Ook waar de investeringslust tot nog toe teleurstelde, zoals in Duitsland en Italië, duiden de investeringsindicatoren op groei. Consumenten verwachten een verbetering van hun eigen positie en die van de economie in het algemeen. Daarbij blijft de stemming bij gezinnen in Duitsland en Italië nog het meest gedrukt. De verheviging van de Azië-crisis heeft het oordeel over de economische situatie vooralsnog weinig aangetast.

De motor van het Europese conjunctuurherstel is ook dit jaar nog hoofdzakelijk de buitenlandse handel. Langzamerhand echter belandt de Europese conjunctuur in een fase waarin binnenlandse vraagcomponenten de stuwende rol van de uitvoer gaan overnemen. De omstandigheden, waaronder lage inflatie en lage rentestanden bij een ruim monetair beleid, zijn daarvoor gunstig. De investeringsactiviteit wordt sterker bij gunstige afzet- en winstverwachtingen, de overheidsinvesteringen dalen niet meer, en de gezinsconsumptie trekt aan bij herstellende werkgelegenheid.

Tabel II.2.4 Kerngegevens EU-landen^a, 1987-1999

	1987-'96	1997	1998	1999
volume-mutaties per jaar in %				
Particuliere consumptie	2,3	2,1	2½	2½
Overheidsconsumptie	1,6	1,2	1¼	1¼
Bruto investeringen	2,3	2,1	4¼	4½
Binnenlandse vraag	2,1	2,1	2¾	2¾
Uitvoer	4,9	8,4	7	6½
Invoer	5,2	7,4	7	6½
BBP	2,1	2,6	2¾	2¾
prijsmutaties per jaar in %				
BBP	3,9	1,8	2	2
Particuliere consumptie	3,8	2,0	2	2
niveaus in %				
Werkloosheid ^b	9,6	11	10½	10¼
Overheidssaldo ^c	-4,3	-2½	-2	-1¾

^a EU-15, weging op basis van koopkrachtpariteiten.

^b In % van de totale beroepsbevolking.

^c Vorderingensaldo collectieve sector in % van het BBP (EMU-definitie).

Deze verbreding van het herstel is overigens niet in alle landen in dezelfde mate zichtbaar. Zo is de toename van de gezinsconsumptie in het Verenigd Koninkrijk aanhoudend fors, en is in Italië duidelijk krachtiger geworden. In Duitsland en Frankrijk daarentegen laat de gezinsconsumptie nog vrijwel verstek gaan, maar ook daar ligt een versterking van de consumptieve vraag in de lijn der verwachting. De bedrijfsinvesteringen leven vooral op in Duitsland, maar na lange tijd nu ook in Frankrijk, terwijl het herstel in Italië nog moet beginnen. In eerste instantie is op de toename van de buitenlandse vraag vooral gereageerd door voorraden aan te spreken en de bezettingsgraad te verhogen. Maar de druk op de productiecapaciteit wordt groter. In de meeste landen zorgt de voorlopig nog krachtige uitvoergroei voor stijgende externe overschotten. De Europese uitvoergroei zal minder onstuimig worden. De effecten van de vorig jaar verbeterde concurrentiepositie ebben weg en de concurrentie op de internationale markten is juist verscherpt als gevolg van de Azië-crisis. Bovendien vermindert de invoergroei van de Verenigde Staten en Azië. De uitvoer van de Europese landen is echter in beperkte mate op Azië gericht zodat gevoeligheid voor verstoringen in die regio veel kleiner dan voor Japan of de Verenigde Staten. Maar het blijft een bron van onzekerheid.

Overheidstekorten in de EU verder omlaag

Het Stabiliteits- en Groeipact schrijft voor dat de lidstaten op middellange termijn streven naar een begrotingssituatie die vrijwel in evenwicht is dan wel een overschot vertoont. Een belangrijke consequentie is dat zo een buffer ontstaat om te voorkomen dat in tijden van laagconjunctuur de kritische norm van 3% van het BBP wordt overschreden. De omvang van de vereiste buffer hangt af van de gevoeligheid van het tekort voor conjuncturele schommelingen, en van het risico dat men wil nemen dat die grens van 3% toch wordt overschreden. Zo heeft Nederland volgens het tiende rapport van de Studiegroep begrotingsruimte een buffer nodig van 2% van het BBP. Vergelijkbare risico-analyses voor de overige EU-landen wijzen op buffers variërend van 1,4% voor Frankrijk tot 2,6% voor het Verenigd Koninkrijk. Het structurele tekort zou dan onder 1% van het BBP moeten liggen. Het is lastig om aan te geven hoe groot het huidige structurele tekort precies is, maar gegeven de feitelijke tekorten van dit moment is een verdere verlaging van de overheidstekorten in de EU noodzakelijk.

Omvang buffer voor het overheidstekort*

	% BBP
Verenigd Koninkrijk	2,6
Duitsland	2,0
België	2,0
Italië	1,8
Frankrijk	1,4

* Deze is afgeleid uit de standaardafwijking van de cyclische component van het tekort, onder aanname van een normale verdeling en een betrouwbaarheidsmarge van 97,5%. Berekeningen zijn uitgevoerd met de methode beschreven in CPB Report 97/3 en cijfers ontleend aan M. Buti, D. Franco en H. Ongena, 1997, Budgetary policies during recessions, Economic Papers 121.

De contouren van de naderende EMU beginnen zich steeds duidelijker af te tekenen. Het Verenigd Koninkrijk, Zweden en Denemarken willen in eerste instantie (nog) niet deelnemen, en Griekenland kan aan de bij het Verdrag van Maastricht gestelde toetredingseisen nog lang niet voldoen. Maar het ziet er naar uit dat de EMU begin 1999 met een groot aantal lidstaten van start zal gaan. Begin mei zal de Europese Raad beslissen welke zullen deelnemen. Ook zullen dan al afspraken worden gemaakt over de onderlinge koersverhouding waarmee de deelnemende landen in de euro participeren. De korte rentes van de deelnemende landen, die nu nog tot zo'n 2 procentpunt uiteen liggen, zullen dan steeds dichterbij elkaar komen te liggen. Gegeven de algemeen lage inflatieverwachting zou de Duitse rente als convergentiepunt kunnen fungeren. Dat wil zeggen dat het monetaire beleid in continentaal Europa nog expansief zal zijn. De projectie voor Europa gaat ervan uit dat het monetaire beleid geleidelijk iets minder ruim wordt. Daarbij is het begrotingsbeleid in de meeste landen vrijwel neutraal, uitgaande van de thans bekende beleidsplannen. De overheidstekorten zullen hoofdzakelijk dankzij de economische groei nog wat dalen. Het begrotingsbeleid zal daarmee in de eerstkomende jaren veel minder beperkingen opleggen aan het conjunctuurherstel dan vorig jaar, toen grote consolideringsinspanningen werden verricht om aan de EMU-normen te voldoen. Maar ook de structurele tekorten moeten nog verder omlaag, teneinde een buffer in te bouwen voor mogelijke conjuncturele tegenvallers (zie kader).

De 2¼% BBP-groei die *Duitsland* vorig jaar realiseerde was in belangrijke mate gebaseerd op uitvoergroei, profiterend van de verbeterde prijsconcurrentie. De binnenlandse vraagstijging was met slechts 1¼% zeer bescheiden, ondanks een herstel van de bedrijfsinvesteringen en een positieve groeibijdrage van de voorraadvorming. Dalende bouwinvesteringen maakten dat de totale investeringsvraag in het geheel niet toenam, en de toename van de gezinsconsumptie was met ½% uiterst zwak. Dalende werkgelegenheid, gematigde loonontwikkeling en oplopende sociale premies zorgden voor een daling van het reële looninkomen. Het conjunctuurherstel zal in 1998 en 1999 aan kracht winnen. Daarbij gaan naar verwachting ook de gezinsconsumptie en de bouw een positieve bijdrage leveren. Het BBP-volume zou dit jaar met 2¾% en volgend jaar met 3% kunnen toenemen. Gezinnen krijgen meer te besteden dankzij een wat sterkere loonstijging en enige toename van de werkgelegenheid. De hoge werkloosheid van bijna 10% van de beroepsbevolking tempert het herstel van de gezinsconsumptie. De investeringsactiviteit zal naar verwachting aantrekken, gegeven de verbeterde winstposities, de lage rentelasten en de hoge bezettingsgraad in de industrie. De daling in de bouw komt tot staan. Van het begrotingsbeleid gaan slechts geringe negatieve impulsen uit. Het monetaire beleid kan ook dit jaar ruim blijven; wel kan de Bundesbank de geldpolitieke teugels wat aantrekken gezien de sterker wordende conjunctuur. De inflatie geeft weinig aanleiding voor renteverhoging, al zal de BTW-verhoging per 1 april

(met 1 procentpunt voor het hoge en ½ procentpunt voor het verlaagde tarief) voor enige versnelling zorgen. De arbeidskosten per eenheid product in de industrie blijven dit jaar nog dalen en vanuit het buitenland zijn evenmin prijsimpulsen van betekenis te verwachten.

De *Franse economie* reageerde eveneens nogal traag op de gunstig ontwikkelende buitenlandse afzet en de ruime monetaire omstandigheden. De bedrijfsinvesteringen en de voorraadvorming kwamen in de eerste helft van vorig jaar aarzelend op gang, de woningbouw dipte en de gezinsconsumptie leefde pas in de tweede helft op. De invoerstijging was daarbij zo matig dat de externe positie fors verbeterde. De arbeidsmarkt gaf pas laat in het jaar enige verbetering te zien. Gematigde lonen en lage bezettingsgraden weerspiegelden zich in een ongekend lage inflatie. In de tweede helft van vorig jaar is de bedrijvigheid evenals in Duitsland aangetrokken. Recente indicatoren en het gunstige internationale klimaat maken aannemelijk dat deze gunstige ontwikkeling van de binnenlandse vraag doorzet. Daarbij verbetert de bezetting van het productie-apparaat en wordt ook de arbeidsmarkt naar verwachting minder ruim. Maar de matige loon- en prijsontwikkeling wordt daardoor niet in gevaar gebracht.

Tabel II.2.5 Kerngegevens Duitsland en Frankrijk, 1997-1999

	Duitsland			Frankrijk		
	1997	1998	1999	1997	1998	1999
	volume-mutaties per jaar in %					
Particuliere consumptie	0,4	2	2¼	0,6	2¼	2¼
Overheidsconsumptie	1,3	1¼	1½	1,4	1½	1½
Bruto investeringen	0,0	3¼	4	0,4	3¼	4
Binnenlandse vraag	1,2	2¼	2¾	0,9	2½	2½
Uitvoer	10,5	8¼	6¾	9,5	7¼	7
Invoer	6,4	6½	6	5,4	6	6½
BBP	2,2	2¾	3	2,3	3	2¾
	prijsmutaties per jaar in %					
BBP	1,0	1¼	1½	1,0	1¼	1½
Particuliere consumptie	2,0	1¾	2	1,3	1½	1½
	niveaus in %					
Werkloosheid ^a	9,7	9¾	9¼	12,5	12	11¾
Overheidssaldo ^b	-2,7	-2½	-2¼	-3,0	-3	-2¾

^a In % van de totale beroepsbevolking.

^b Vorderingsaldo collectieve sector in % van het BBP (EMU-definitie).

Het *Verenigd Koninkrijk* staat na een aantal jaren van krachtige groei, afnemende inflatie en toenemende werkgelegenheid voor een periode met tragere groei. Daarvoor is een aantal redenen. In de eerste plaats kan met de huidige groei van de productiecapaciteit het hoge groeitempo van de binnenlandse vraag onmogelijk worden voortgezet, zonder dat dit tot inflatoire spanningen zou leiden. Het arbeidsaanbod wordt schaarser en looninflatie begint de kop op te steken. Verder is het begrotingsbeleid krap en is het monetaire beleid al vanaf mei vorig jaar verscherpt. Bovendien beginnen de stimulerende effecten uitgewerkt te raken van de *windfall profits* op de gezinsconsumptie. Het betreft hier eenmalige ontvangsten in samenhang met de omzetting van bouwverenigingen en verzekeringsmaatschappijen in vennootschapsvorm. Minstens zo belangrijk is de verminderde bijdrage van de uitvoer, vooral als gevolg van het in waarde gestegen pond, maar ook door de crisis in Azië, terwijl de invoer fors blijft toenemen. Dit jaar zal de Britse groei naar verwachting afzakken tot rond 2¼% en eenzelfde percentage wordt ook voor komend jaar voorzien.

Tabel II.2.6   *Kerngegevens Verenigd Koninkrijk en Italië, 1997-1999*

	Verenigd Koninkrijk			Italië		
	1997	1998	1999	1997	1998	1999
	volume-mutaties per jaar in %					
Particuliere consumptie	4,2	3½	2¼	2,4	2	2
Overheidsconsumptie	2,0	1	1¼	0,2	¼	1
Bruto investeringen	2,4	5½	3½	0,3	3½	4½
Binnenlandse vraag	3,6	3½	2¼	1,6	2	2½
Uitvoer	7,5	4	5	6,3	6½	6½
Invoer	7,2	8	5½	10,4	6½	6¾
BBP	3,5	2¼	2¼	1,4	2	2½
	prijsmutaties per jaar in %					
BBP	2,3	2¾	2¾	2,6	2½	2¼
Particuliere consumptie	2,2	2½	2½	2,2	2	2
	niveaus in %					
Werkloosheid ^a	7,1	7	7½	12,1	12¼	12
Overheidssaldo ^b	-1,9	-½	-¼	-2,7	-2½	-2

^a In % van de totale beroepsbevolking.

^b Vorderingsaldo collectieve sector in % van het BBP (EMU-definitie).

De *Italiaanse* economie begon in de loop van vorig jaar tekenen van herstel te vertonen, waardoor de BBP-groei over 1997 nog op 1½ % uitkwam. In tegenstelling tot de situatie in Frankrijk en Duitsland was hier de binnenlandse vraag de motor. De goederenuitvoer ondervond nog de gevolgen van het concurrentieverlies door de lire-appreciatie van de voorgaande jaren. De bedrijvigheid kreeg een injectie doordat de overheid de aankoop van duurzame consumptiegoederen (auto's) stimuleerde, ook al stond daartegenover een forse begrotingsombuiging met een tegengesteld effect. De zwakke loonontwikkeling en de nog iets teruglopende werkgelegenheid houden de consumptiegroei nu nog in toom. De groei zal voorlopig niet veel sterker worden. Weliswaar wordt enig herstel van de werkgelegenheid verwacht, maar anderzijds loopt het programma voor auto-aankopen ten einde, terwijl ook de BTW wordt verhoogd. De bedrijfsinvesteringen beginnen zich aarzelend te herstellen, en naar verwachting zal dit herstel doorzetten. Dit geldt vooral voor de exporterende sectoren, die goed weten te profiteren van de Europese opleving. De stagnatie in de bouwsector houdt daarentegen vooralsnog aan. De BBP-groei zou dit jaar naar zo'n 2% kunnen oplopen, en komend jaar circa 2½% kunnen bedragen. Mede dankzij deze groei en de sterk gedaalde rentestand kan het overheidstekort ook in de voorliggende jaren onder de 3% van het BBP blijven. De door de hoge werkloosheid bevorderde loonmatiging en de lage invoerkosten hebben ertoe bijgedragen dat de stijging van de consumptieprijzen tot zo'n 2% is teruggedrongen. Door de BTW-verhoging zal het tempo dit jaar tijdelijks iets kunnen versnellen, maar de trend zal naar verwachting ook in de eerstkomende jaren circa 2% zijn.

II.3 Wereldmarkten

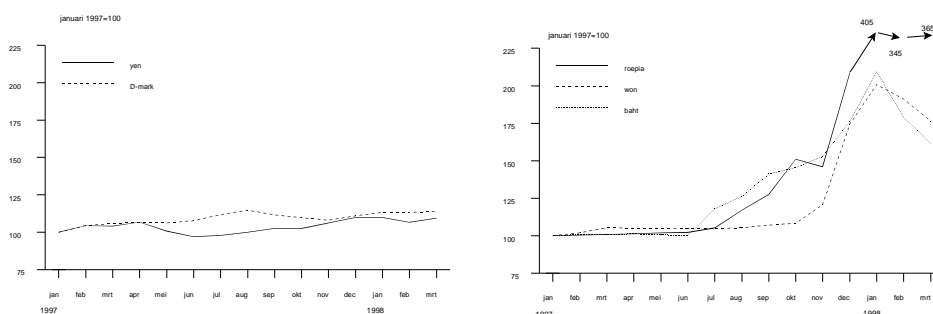
De Azië-crisis deed zich sterk gelden op de financiële markten. De dollar won aan kracht en de lange rente daalde. De crisis vertaalt zich in een minder sterke toename van de wereldhandel, waarvan Azië (incl. Japan) in totaal een kwart voor zijn rekening neemt. De prijsontwikkeling van grondstoffen en industrieproducten op de wereldmarkt is door de verminderde vraag vanuit Azië sterk gedrukt. Ook lage olieprijsen, door ruim aanbod en de Azië-crisis, dragen bij aan het uiterst gematigde prijzenbeeld. De kans op inflatoire spanningen in de industriële wereld is door deze ontwikkelingen verkleind.

II.3.1 Monetaire ontwikkelingen

De Azië-crisis bracht de valutamarkten in het afgelopen jaar ernstig in beroering. Het begon in juli met de devaluatie van de Thaise baht. Vervolgens werden de munten van de Filippijnen, Maleisië en Indonesië getroffen. Daarna spreidde het Azië-virus zich uit naar andere Aziatische landen zoals Hongkong, Taiwan, Zuid-Korea en Singapore en

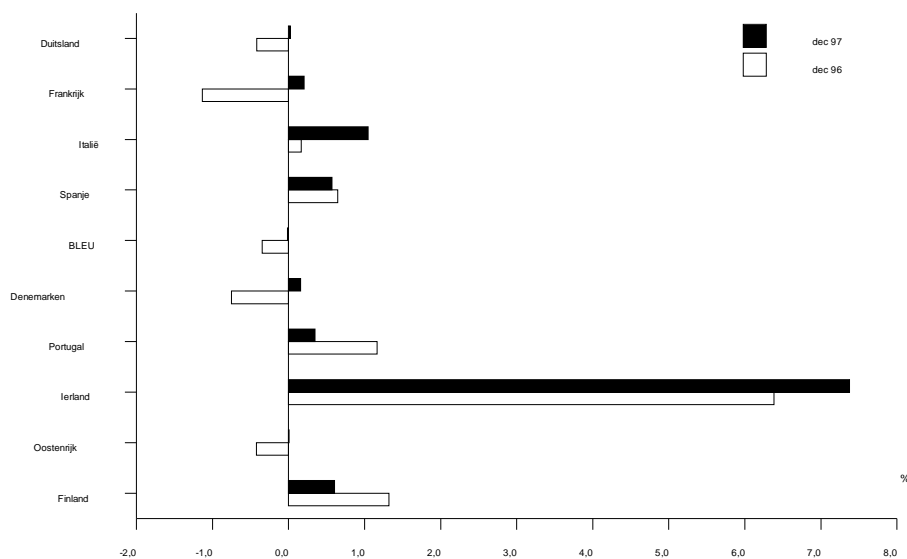
zelfs naar Latijns-Amerika en Rusland. Toen duidelijk werd dat de toch al niet florissante Japanse economie het zwaar te verduren zou krijgen, moest ook de Japanse yen terrein prijsgeven aan de dollar. De Duitse mark met in zijn kielzog de gulden wist zich in dit geweld redelijk staande te houden, mede dankzij een kleine renteverhoging in oktober (zie grafiek II.3.1).

Grafiek II.3.1 Dollarkoersen van yen, D-mark, roepia, won en baht

De Europese valuta's onderling - met uitzondering van het Britse pond - vertoonden in het afgelopen jaar weinig beweging. Het Britse pond zette zijn opwaartse koers voort. De EMS-valuta's lieten een verdere convergentie zien, alleen het Ierse punt vormde een uitzondering (zie grafiek II.3.2).

Grafiek II.3.2 Wisselkoersconvergentie binnen het EMS gedurende 1997^a

^a Verschil in procenten tussen de feitelijke koersen en de spilkoersen t.o.v. de gulden.

Verondersteld is dat de dollarkoers dit jaar gemiddeld zal uitkomen op f. 2,00, terwijl voor 1999 is uitgegaan van een kleine depreciatie van de dollar naar een niveau van f. 1,95. Argumenten voor een minder sterke dollar zijn de goed blijvende vooruitzichten voor continentaal Europa, terwijl de groei in de Verenigde Staten vertraagt. Voorts zal naar verwachting het vertrouwen in de EMU en de euro geleidelijk toenemen, waardoor de Europese valuta's aan kracht kunnen winnen. Deze ontwikkeling wordt gesteund door een lichte stijging van de Europese rente ten opzichte van de Verenigde Staten en door een sterk toenemend tekort op de Amerikaanse lopende rekening. Voor de yen en het Britse pond is voor de projectieperiode uitgegaan van een vaste koers ten opzichte van de dollar van respectievelijk ¥ 130 en £ 0,60 per dollar. Voor de lire is uitgegaan van een vaste koers ten opzichte van de gulden van f 0,12 per 100 lire. Voor de Aziatische valuta's is uitgegaan van de koersen van begin januari. Sindsdien hebben de meeste Aziatische valuta zich licht hersteld, met als duidelijke uitzondering de roepia, die een zeer hectisch verloop laat zien.

De effectieve koers van de gulden t.o.v. concurrenten stijgt dit jaar - ondanks de duurder dollar - met $\frac{3}{4}\%$. De voornaamste oorzaak is de forse appreciatie ten opzichte van de yen en de valuta's van de ANIEs.

In de Verenigde Staten was vorig jaar van acute inflatiedreiging geen sprake, zodat het rustig kon blijven aan het rentefront. De loonontwikkeling is weliswaar merkbaar aangetrokken, maar niet tot onaanvaardbare proporties, en zowel de appreciatie van de dollar als de Azië-crisis zorgen voor lagere invoerprijzen. Daarnaast neemt de Azië-crisis druk weg van de Amerikaanse productiecapaciteit, door minder afzet naar en meer invoer uit Azië. Daardoor kan een monetaire verkrapping voorlopig achterwege blijven.

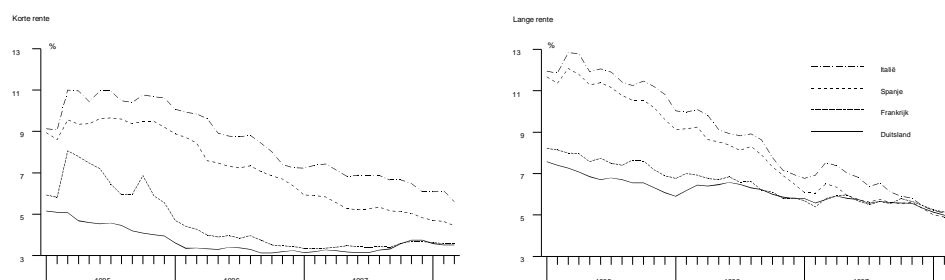
De Japanse korte rente is onveranderd laag gebleven. Hoewel de periode van extreem lage rentevoeten niet altijd zal blijven voortduren, geven de matige groeiverwachtingen voorlopig geen aanleiding voor rentestijging.

Het Duitse monetaire beleid is sinds 1994 aan de ruime kant, hetgeen past bij de aarzelende economische ontwikkeling. Mede in het licht van de appreciatie van de dollar verhoogde de Bundesbank in oktober vorig jaar de repo-rente wel met een $\frac{1}{4}\%$. Naarmate het herstel vordert zal de Bundesbank waarschijnlijk gas terugnemen. Voor dit jaar is een kleine renteverhoging verondersteld naar een niveau van gemiddeld $3\frac{3}{4}\%$. Voor een echt restrictieve koers bestaat gezien de beschikbare capaciteit en het prijsdrukkende effect van de Azië-crisis voorlopig geen noodzaak.

In de projectieperiode zal de Duitse rente steeds meer een Europese rente worden. Vanaf 1999 wordt in de muntunie het monetaire beleid door de Europese Centrale Bank bepaald, en deze zal naar verwachting de behoedzame koers van de Bundesbank voortzetten. Het is aannemelijk dat de Europese rente convergeert naar het lage Duitse renteniveau en niet naar het huidige gemiddelde van de Europese rentevoeten. De convergentie voltrekt zich overigens minder snel dan op de kapitaalmarkt. Daar weerspiegelen de rentes - vanwege de veel langere looptijd - vooral de komende situatie waarin de wisselkoersen vastliggen en er tussen de deelnemende landen per definitie geen wisselkoersrisico meer bestaat.

De afnemende kapitaalstroom naar Azië zet momenteel de lange rentes in Europa en de Verenigde Staten onder druk. Bovendien deed de verminderde noodzaak van monetaire verkrapping in de Verenigde Staten de Amerikaanse lange rentes dalen. De Amerikaanse rente lag in januari van dit jaar 1 procentpunt onder het gemiddelde niveau van vorig jaar, de Duitse rente $\frac{1}{2}$ procentpunt. De vraag is in hoeverre dit een Azië-effect is dat gedurende de projectieperiode weer wegebt, en in hoeverre de Azië-crisis een te verwachten daling slechts heeft vervroegd. Het afnemende beroep van de overheden op de kapitaalmarkten zorgt op zich voor een neerwaartse druk. Anderzijds kan een korte-

Grafiek II.3.3 Korte en lange rentes Duitsland, Frankrijk, Italië en Spanje

rentestijging - voorzover niet door de markt geanticipeerd - de lange rente iets meetrokken. Verondersteld is dat het Azië-effect in de loop van de projectieperiode minder belangrijk wordt.

Tabel II.3.1 Rentestanden Verenigde Staten, Japan en Duitsland, 1997-1999

	1997	1998	1999
	%		
Korte rente			
Verenigde Staten	5,6	5½	5½
Japan	0,6	¾	1
Duitsland	3,3	3¾	4¼
Lange rente			
Verenigde Staten	6,4	5¾	6
Japan	2,4	2	2
Duitsland	5,7	5¼	5¾

II.3.2 Olie en grondstoffen

Tot november vorig jaar zorgde de gestaag stijgende olievraag voor een stevige bodem onder de olieprijs, maar de beslissing van OPEC om de productiequota met 10% te verhogen heeft de olieprijs danig onder druk gezet. De dreiging van een overaanbod van olie wordt door deze OPEC-beslissing manifest, en leidt tot een fundamenteel andere marktsituatie. De neerwaartse druk op de olieprijs wordt nog versterkt door de crisis in Zuid-Oost-Azië, waardoor de mondiale olievraag zich minder uitbundig ontwikkelt dan tot dusver werd aangenomen.

De olievraag stijgt in 1998 met 1¾ %, wat ongeveer 1 procentpunt lager is dan zonder de crisis in Azië het geval zou zijn. In 1999 kan een verdere stijging met 2¼ % volgen. Het non-OPEC-aanbod zal naar verwachting in 1998 en 1999 met 3% toenemen. Daarmee is de aanbodruimte voor OPEC aanzienlijk beperkt. De *call on OPEC-crude* bedraagt in beide jaren ongeveer 26½ miljoen vaten per dag. De afgesproken productiequota van 27½ mln vaten per dag zetten de olieprijs derhalve onder druk. Het is zelfs met deze productiequota nog maar de vraag of alle OPEC-leden zich vervolgens wel zullen conformeren aan de kartelafspraken. De grootste *quotabusters* Venezuela en Nigeria produceren momenteel meer dan hun herziene quota. Daarenboven zal ruimte gegeven moeten worden aan Irak, dat immers ieder kwartaal voor \$1 mld aan olie-opbrengst mag exporteren. Bij dalende olieprijs mag het land dus meer olie leveren. De rol van Saoedi-Arabië als *swing producer* is dan cruciaal om de prijzen op peil te houden. In de raming wordt ervan uitgegaan dat dit land bereid is om deze rol weer op zich te nemen. Voor 1998 wordt een daling van de olieprijs tot een niveau van gemiddeld \$17 verwacht en voor 1999 tot \$16½.

Tabel II.3.2 Kerngegevens wereldenergiemarkt, 1996-1999

	1996	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %			
BBP-volume wereld	4,0	4,0	3	3¼
Volume primair energieverbruik (wereld)	2,7	2,9	2,0	2,3
Industrielanden	2,1	2,2	1,6	1,4
Overige landen	3,4	3,7	2,5	3,4
	mln vaten per dag			
Vraag naar olie	72,0	74,0	75,3	77,0
Industrielanden	41,2	42,0	42,6	43,2
Overige landen	30,8	32,0	32,9	33,7
Voorraadmutatie	0,3	0,0	0,0	0,0
Aanbod van olie	72,3	74,0	75,3	77,0
Niet-OPEC	43,6	44,7	46,0	47,5
OPEC-olie ruimte	26,1	26,5	26,3	26,5
OPEC-quota	25,0	25,0	27,5	27,5
	dollars per vat			
Ruwe-olieprijs (Brent, nominaal)	20,65	19,20	17	16½

Het is echter ook denkbaar dat de Saoedische regering vasthoudt aan haar afgesproken quotum zodat de hoeveelheid olie vanuit OPEC minimaal 28,3 mln. vaten per dag zal bedragen. Daarmee worden de afgesproken quota met 800 000 vaten per dag overschreden. Als daarnaast Irak extra olie gaat exporteren vanwege de verruiming van VN-resolutie 986 dan zal de hoeveelheid OPEC-olie stijgen naar 29½ mln vaten per dag. Aangezien de ruimte voor OPEC-olie ongeveer 26½ mln vaten per dag bedraagt, wordt de oliemarkt dus overspoeld, en kunnen de olieprijsen dalen naar een niveau van gemiddeld \$14. De gevolgen hiervan zijn gepresenteerd in het kader in hoofdstuk I.

Grondstoffen

De sterke stijging van de prijzen voor voedingsmiddelen, met 6% in 1997, zal naar verwachting in 1998 niet worden herhaald. Een daling met 1% lijkt meer plausibel, ondanks een opwaarts prijseffect door minder aanbod als gevolg van El Niño dat zich voornamelijk bij de prijzen van tropische genotmiddelen voordoet. Een negatief prijseffect gaat uit van de Azië-crisis, die via vraaguitval doorwerkt op de prijzen van granen en sojabonen. De eerder verwachte prijsstijging van industriële agrarische grondstoffen is eveneens fors verlaagd in verband met de vraaguitval ten gevolge van de Azië-crisis. Deze is ook duidelijk zichtbaar op de markten voor non-ferro-metalen. De prijzen daalden daar fors. De prijzen van ferro-metalen zijn daarentegen tot nu toe stabiel gebleven. Gedurende het tweede halfjaar van 1997 daalde de prijs van metalen gemiddeld met circa 14%. Voor 1998 wordt in de loop van het jaar weer een prijs-stijging verwacht. Omdat het startniveau van 1998 laag ligt, resulteert niettemin een daling van 7% ten opzichte van 1997. Voor 1999 wordt een prijsstijging van 4% verwacht.

Tabel II.3.3 Grondstoffenprijzen (HWWA-index in dollars), 1997–1999

	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %		
Grondstoffen, excl. energie	¾	-2	½
Voedingsmiddelen	6	-1	3½
Industriële agrarische grondstoffen	-3½	-1	1
Metalen	1	-7	4½

II.3.3 Wereldhandel

De volumegroei van de wereldhandel versnelde vorig jaar boven verwachting, naar zo'n 8 à 9%. Zowel de Amerikaanse als de Europese invoer ontwikkelden zich aanzienlijk krachtiger dan was aangenomen. Maar onder invloed van de Azië-crisis kan de wereldhandel dit onstuimige groeitempo niet vasthouden. De door het Azië-virus getroffen landen zullen vanwege de verminderde instroom van kapitaal hun tekorten op de lopende rekening sterk moeten terugdringen. Dit doen zij vooral door minder te importeren, maar ook door meer uit te voeren. Deze aanpassing wordt in belangrijke mate bereikt via de depreciatie van de Aziatische munten. Voor dit en volgend jaar wordt een wereldhandelsgroei verwacht van zo'n 6 à 7%. Van de vertraging in 1998 komt zo'n 1½ procentpunt voor rekening van de Azië-crisis.

Voor de meeste industrielanden zal de uitvoergroei goeddeels in lijn liggen met de groei van hun afzetmarkten. Vooral de landen in Azië die door de crisis hun prijsconcurrentiepositie flink verbeterden, boeken marktwinst. De Verenigde Staten, die de afgelopen jaren hun marktaandeel sterk wisten uit te breiden, zullen onder invloed van de duurder geworden dollar en de Azië-crisis marktverlies gaan leiden. De concurrentiepositie van de Europese landen blijft over het algemeen goed overeind. Een uitzondering vormt het Verenigd Koninkrijk, dat door de forse appreciatie van het pond onvermijdelijk marktverlies zal lijden.

De onderliggende prijstrend op de internationale goederenmarkten (de wereldhandelsprijs uitgedrukt in gewogen nationale valuta's) was al zeer gematigd en dat is door de Azië-crisis nog eens versterkt. De energieprijs daalt sterk, zelfs sterker dan eerder werd aangenomen, terwijl een nog sterkere prijsval niet is uitgesloten. Ook de dollarnoteringen van de overige grondstoffen dalen, zij het minder scherp dan die van olie. In de industrielanden stijgt de belangrijkste kostenfactor, de arbeidskosten per eenheid product, slechts weinig. Resultaat van deze zeer gematigde prijsontwikkelingen is dat - uitgedrukt in duurder geworden dollars - de prijzen van industrieproducten dit jaar opnieuw aanzienlijk dalen, terwijl de stijging komend jaar circa 1½ % bedraagt.

Tabel II.3.4 Kerngegevens wereldhandel, 1997-1999

	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %		
Wereldhandelsvolume goederen	8,6	6½	6½
Wereldhandelsprijs in dollars	-6,8	-4½	1½
Industrieproducten	-7,2	-4	2
Ruwe olie (fob)	-7,3	-11½	-3
Grondstoffen, excl. energie (HWWA-index)	0,8	-2	½

II.4 Externe data voor Nederland

De groei van de Nederlandse afzetmarkten - de voor Nederland relevante wereldhandel - zal in de projectieperiode iets terugvallen. Aangezien ruim driekwart van de Nederlandse uitvoer binnen West-Europa blijft, wordt het verloop van de relevante wereldhandel gedomineerd door de West-Europese invoervraag. Deze blijft de komende jaren - bij een economische groei van bijna 3% - met ongeveer 7% per jaar toenemen. De onstuimige groei van de Amerikaanse invoervraag in het afgelopen jaar en de recente terugval van de Aziatische invoervraag hebben door onze gerichtheid op Europa slechts beperkte invloed op de voor Nederland relevante invoervraag.

De concurrentenprijzen - de prijzen op de Nederlandse afzetmarkten gemeten in guldens - stegen het afgelopen jaar flink als gevolg van de effectieve waardedaling van de gulden. In de projectieperiode zal daarvan naar verwachting geen sprake zijn. De effectieve koers van de gulden zal licht appreciëren en de prijzen staan onder druk van de Azië-crisis. Ook de ontwikkeling van de invoerprijzen zal zeer gematigd zijn. Wel stijgen zij vooral dit jaar iets meer dan de concurrentenprijs, omdat de invloed van de depreciatie van de gulden hier wat nauwt.

De arbeidskosten per eenheid product in het buitenland - gemeten in guldens - laten in de projectieperiode nauwelijks-tot-geen verandering zien. Vorig jaar stegen deze buitenlandse arbeidskosten flink, maar dat kwam louter door de waardedaling van de gulden. Bij onze Europese concurrenten daalden de arbeidskosten per eenheid product in nationale valuta's gemeten gemiddeld met ½%. Duitsland en Frankrijk noteerden zelfs dalingen van respectievelijk ruim 3% en 2%. Met het vorderen van het conjunctuurherstel in Europa is het aannemelijk dat de arbeidskosten per eenheid product weer wat zullen stijgen. Voor de projectieperiode is een stijging aangenomen van 1%. Ook voor de Verenigde Staten, waar de gemiddelde arbeidskosten het afgelopen jaar iets daalden, mag een lichte toename worden verwacht. Deze stijgingen in nationale valuta worden echter door de geprojecteerde waardeinstijging van de gulden gecompenseerd.

Tabel II.4 Externe data voor Nederland, 1997-1999

	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %		
Relevante wereldhandel ^a			
Volume	7¼	7	6¾
Prijs, excl. energie (gld)	6½	¾	¼
Invoerprijs Nederland cif (gld)			
Totaal, excl. energie	3	1	¼
Energie	5¼	-7	-5½
Arbeidskosten pep industrie (gld)			
Concurrenten	5	-½	0
Leveranciers	5¼	0	0
Effectieve koers gulden industrieproducten t.o.v.			
Concurrenten	-5¼	¾	1¼
Leveranciers	-5¼	½	1¼

^a Dubbel-herwogen wereldinvoer goederen

III De Nederlandse economie in 1998 en 1999

Algemeen

III.1

De Nederlandse economie ontwikkelt zich uiterst voorspoedig. In 1997 groeide het BBP, ondanks het optreden van de varkenspest, met 3,3%. Voor dit jaar en volgend jaar wordt een toename van het BBP verwacht met achtereenvolgens 3¾% en 3%. Deze krachtige economische groei gaat gepaard met een aanzienlijke creatie van werkgelegenheid. De werkgelegenheid in personen nam vorig jaar toe met 2½%. Voor dit jaar wordt op een even sterke toename gerekend, terwijl de groei van de werkgelegenheid volgend jaar weliswaar vertraagt, maar waarschijnlijk nog altijd 1¾% zal bedragen.

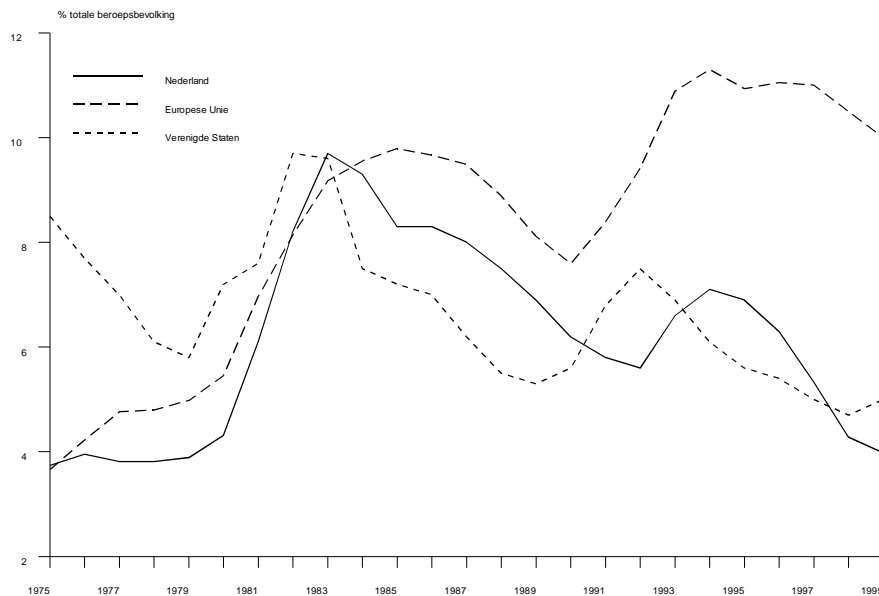
De sterke stijging van de werkgelegenheid gaat gepaard met een duidelijke vermindering van de werkloosheid. Deze daalt van 6,6% van de beroepsbevolking in 1997 via 5½% in 1998 naar 5¼% in 1999. De werkloosheid belandt daarmee op een internationaal gezien laag niveau. Dit blijkt uit een vergelijking van het niveau van de werkloosheid in Nederland met het niveau in andere landen. Dat kan worden gedaan aan de hand van het zogenoemde gestandaardiseerde werkloosheidspercentage.¹ Grafiek III.1.1 laat zien dat dit kengetal op dit moment belangrijk lager is dan het gemiddelde cijfer voor de EU 15. De gestandaardiseerde werkloosheid komt in 1998 en 1999 in Nederland zelfs wat lager uit dan in de Verenigde Staten.

Bij het voorgaande moet echter worden aangetekend dat de totale werkloosheid, inclusief de verborgen component daarvan, in Nederland veel hoger is dan de hiervoor genoemde cijfers aangeven. Tot de verborgen werklozen behoren om te beginnen de personen die zich niet aanbieden op de arbeidsmarkt vanwege onvoldoende uitzicht op een baan en de deeltijdwerkers die per week langer zouden willen werken. Hiertoe behoren tevens veel werklozen van 57½ jaar en ouder, die geen werk meer hoeven te

¹ Dit ligt voor Nederland ruim 1%-punt lager dan de eerder genoemde werkloosheidscijfers. Dat is vooral het gevolg van het feit dat in internationale statistieken ook banen van minder dan 12 uur worden meegenomen, terwijl die bij de bepaling van het nationale cijfer buiten beschouwing blijven.

zoeken om voor een werkloosheidsuitkering in aanmerking te komen. Daarnaast moet ook een deel van de mensen met een arbeidsongeschiktheidsuitkering tot de verborgen werklozen worden gerekend.² Overigens is ook in andere Europese landen de totale werkloosheid (inclusief de verborgen component) belangrijk groter dan de officiële werkloosheidscijfers aangeven.

Grafiek III.1.1 Gestandaardiseerde werkloosheid, 1975-1999

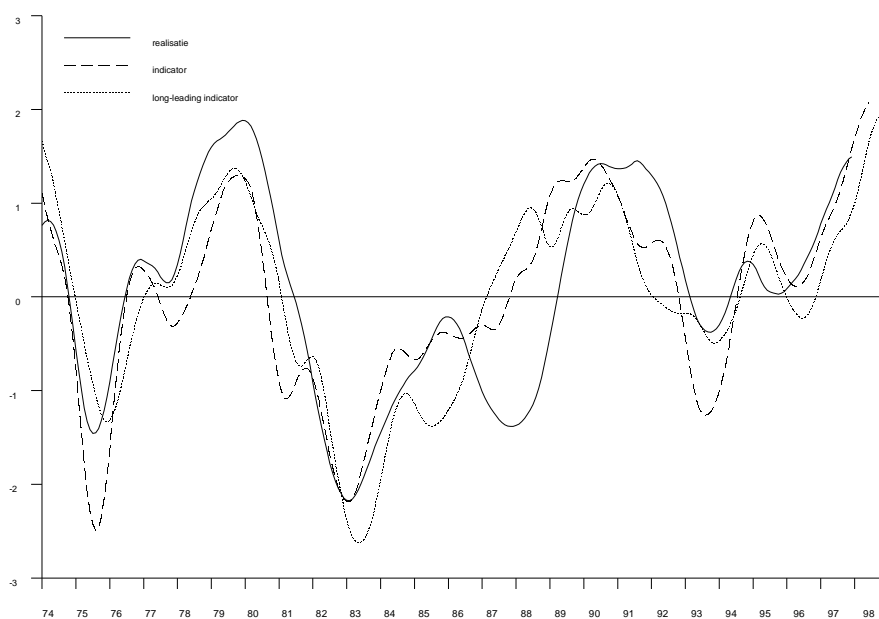
Toch rijst de vraag of het lage niveau van de werkloosheid geen obstakel vormt voor een voortgezette krachtige groei van productie en werkgelegenheid. Zo stelt de OESO dat de Nederlandse werkloosheid in een rap tempo op een zodanig laag niveau terechtkomt dat op een versnelling van de loonstijging moet worden gerekend.³ Zij baseert deze opvatting op een schatting van de zogenoemde NAWRU (*non accelerating wage rate of unemployment*). Bij de NAWRU-analyse van de OESO past echter als kanttekening

² Zie bijvoorbeeld W.H.J. Hassink, J.C. van Ours en G. Ridder, 'Dismissal through disability', *De Economist*, jrg. 145, 1997, pp. 29-46.

³ OESO, *Economic Outlook* 62, Parijs, 1997.

dat deze onvoldoende rekening houdt met de flexibilisering van de Nederlandse arbeidsmarkt. Verder moet worden bedacht dat een sterke groei van de werkgelegenheid ertoe kan leiden dat meer mensen zich op de arbeidsmarkt aanbieden en dat deeltijdwerkers langer gaan werken. Naarmate de omvang van deze twee effecten groter is, zullen minder snel knelpunten op de arbeidsmarkt optreden. Toch kan een voortgaande krachtige groei van de vraag naar arbeid op enig moment wel degelijk op grenzen stuiten. Dat is niet alleen mogelijk indien zo'n groei in een versnelling van de loonstijging resulteert, maar ook indien ondernemers bij gebrek aan voldoende arbeid worden gedwongen om hun productie te beperken. In de projectie is verondersteld dat het effect van de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt op de groei van de loonkosten vooralsnog beperkt blijft en dat tekorten aan arbeid nog slechts in geringe mate tot productiebeperkingen nopen.

Grafiek III.1.2 CPB-Conjunctuurindicator

De (gereviseerde) CPB-Conjunctuurindicator geeft een beeld van de te verwachten ontwikkeling van het BBP (zie voor de revisie het kader). De aan deze conjunctuurbarometer ten grondslag liggende kortetermijnindicatoren wijzen erop dat de conjuncturele ontwikkeling in ieder geval tot de zomermaanden gunstig blijft (zie grafiek III.1.2). Inmiddels heeft een aantal van de gebruikte indicatoren, zoals de koopbereidheid van

gezinnen en de Duitse Ifo-Conjunctuurindicator, een historisch gezien hoog niveau bereikt. De verder vooruitkijkende *long-leading indicator* wijst voor de tweede helft van dit jaar op een mogelijke vertraging van de economische groei. Dat zou kunnen impliceren dat de conjunctuur rond de jaarwisseling 1998/1999 naar een meer trendmatige ontwikkeling terugkeert.

In de huidige raming ligt enige afzwakking van de economische groei besloten. Terwijl voor dit jaar wordt gerekend op een groei van het BBP met 3¾%, wordt voor volgend jaar een groei van 3% verwacht. De groeivertraging komt waarschijnlijk geleidelijk tot stand, zoals de halfjaarcijfers uit tabel III.1.1 laten zien. In de tweede helft van volgend jaar bedraagt de toename van het BBP naar verwachting 2½%. Dat is overigens nauwelijks lager dan de gemiddelde BBP-groei over de afgelopen tien jaar.

Tabel III.1.1 Enige kerncijfers op halfjaarbasis, 1997-1999

	1997	1998	1999	1997		1998		1999	
				I	II	I	II	I	II
	mutaties in % ^a								
Volume particuliere consumptie	3½	3¼	2½	3¼	3½	3¼	3¼	2½	2½
Volume investeringen in woningen	6¾	3	½	12¾	1	2¼	3¾	¾	¼
Volume overige bedrijfsinvesteringen	6¾	3¼	5¼	11¼	2½	1¾	4¾	4¾	5½
Volume uitvoer van goederen, exclusief energie	6½	7¾	6½	6¼	6¾	7¼	8¼	7¼	6
Volume invoer van goederen	7¼	6¼	5¾	8¾	5¾	6	6¼	6	5¾
Volume bruto binnenlands product	3¼	3¾	3	3¼	3½	3¾	3¾	3¼	2½
Werkgelegenheid ^b	2½	2½	1¾	2¼	2¾	2½	2¼	1¾	1½
Consumentenprijsindex	2¼	2	1¾	2	2½	2	1¾	1¾	1¾

^a Ten opzichte van de overeenkomstige periode in het voorgaande jaar.

^b Personen met een baan van 12 uur of meer per week.

Revisie CPB-Conjunctuurindicator

De CPB-Conjunctuurindicator werd acht jaar geleden voor het eerst gepubliceerd. Deze conjunctuurbarometer is indertijd ontwikkeld om beter inzicht te krijgen in de actuele economische situatie en om mogelijke conjuncturele omslagen in een zo vroeg mogelijk stadium op het spoor te komen. Het CPB gebruikt dit instrument om de kwaliteit van de modelramingen voor de korte termijn te verbeteren. De ervaringen met de CPB-Conjunctuurindicator zijn positief: recente conjuncturele omslagen werden van tevoren gesignaleerd, al werd weinig zicht gegeven op de intensiteit van de verandering.

Het instrument is onlangs op enkele punten aangepast. De oorspronkelijke indicator gaf de te verwachten ontwikkeling aan van de productie van bedrijven exclusief energie. Bij de revisie is overgestapt op het BBP als referentie-reeks. Dat is gebeurd omdat het BBP de afgelopen jaren steeds nadrukkelijker is gaan functioneren als centrale maatstaf voor de conjuncturele dynamiek en voor de economische groei.

De conjunctuurindicator signaleert veranderingen in de BBP-groei ongeveer drie maanden vooruit. Er zijn verschillende kortetermijnindicatoren voor de Nederlandse economie in samengebond. Deze beogen een beeld te geven van de dynamiek van enerzijds de belangrijkste bestedingscategorieën en anderzijds de productie van de industrie, de bouwnijverheid en de dienstensector. In het kader van de revisie zijn enkele nieuwe indicatoren opgenomen en zijn enkele minder geschikt gebleken variabelen verwijderd. Nieuw zijn onder meer de mutatie van de dollarkoers, de beoordeling van de voorraden door de industrie, het aantal faillissementen en een vertrouwensindicator voor de bouw. Verdwenen zijn de invoer van consumptiegoederen en die van investeringsgoederen.

De long-leading indicator heeft een wat verdere horizon (ongeveer een jaar). Deze is onder andere op financiële variabelen (lange rente, aandelenkoersen en geldhoeveelheid) gebaseerd. Dat is ook na de revisie nog het geval. Terwijl de 'oude' indicator mede steunde op de ruilvoet en het aantal geannuleerde opdrachten bij architecten, wordt de 'nieuwe' mede berekend op basis van de koopbereidheid van gezinnen, het aantal ver-

---

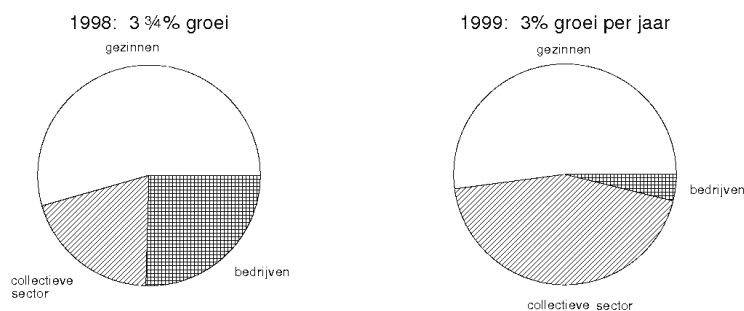

Waar blijft de groei van het nationaal inkomen?

De groei van het reële nationale inkomen (NNI) bedraagt dit jaar 3¾%. Voor volgend jaar wordt gerekend op een vertraging van deze groei tot 3%. De gezinnen ontvangen in 1998 2%-punt van de inkomensgroei. Volgend jaar is dit cijfer proportioneel geringer, omdat de koopkracht dan minder toeneemt.

Dit jaar vloeit 1%-punt van de toename van het nationale inkomen naar bedrijven. Volgend jaar komt dit cijfer aanzienlijk lager uit (minder dan ¼%-punt). De sterke daling van het aandeel van bedrijven in de inkomensgroei is voor een deel het gevolg van het feit dat de winstgevendheid in 1999 niet verder verbetert. Daarnaast speelt een rol dat het aandeel van bedrijven in de inkomensgroei in 1998 opwaarts vertekend is doordat de betaalde winst-belastingen in 1997 incidenteel hoog waren. Bijgevolg nemen de winst-belastingen dit jaar maar weinig toe ten opzichte van vorig jaar.

In 1998 komt van de inkomensgroei slechts ¾%-punt bij de collectieve sector terecht. De claim van de collectieve sector op de inkomensgroei blijft dit jaar onder meer beperkt als gevolg van de doorgevoerde lastenverlichting. De overheid financiert uit haar aandeel in de inkomensgroei met name een stijging van de materiële overheidsbestedingen (waaronder de infrastructurele investeringen). Er resteert geen ruimte voor een reductie van het vorderingen-tekort; dit tekort loopt zelfs weer op. Zonder nader beleid zal de collectieve sector volgend jaar 1¼%-punt van de inkomensgroei claimen, en vooral aanwenden voor tekortreductie.

De contractloonstijging bedroeg in 1997 ruim 2%. Voor dit jaar wordt een versnelling van deze loonstijging verwacht tot 3%. Als gevolg hiervan en van de doorgevoerde lastenverlichting voor gezinnen neemt de koopkracht dit jaar sterker toe dan vorig jaar. Verwacht wordt dat de contractloonstijging in 1999 even hoog uitkomt als dit jaar. Toch ligt in de projectie voor volgend jaar een geringere toename van de koopkracht besloten. Uitgaande van de thans bekende beleidsvoornemens wordt de groei van de koopkracht in 1999 namelijk niet ondersteund via lastenverlichting.

De gunstige conjunctuur resulteert in 1997 en 1998 slechts in een bescheiden verbetering van de winstpositie van de ondernemingen. De scherpe concurrentie biedt nauwelijks ruimte voor hogere marges. In 1999 verbetert de winstpositie niet verder als gevolg van een versnelde groei van de loonkosten. Terwijl de sociale-werkgeverslasten in 1998 dalen, nemen ze zonder nader beleid volgend jaar namelijk toe. Bovendien komt in 1999 de incidentele loonstijging wat hoger uit.

Tabel III.1.2 Bijdragen aan de BBP-groei, 1991-1999

	1991-1994	1995	1996	1997	1998	1999
	%-punt					
Consumptie	1,1	0,6	1,4	1,6	1¾	1
Investerings in woningen	0,1	0,0	0,0	0,3	¼	0
Andere investeringen ^a	-0,1	0,2	0,6	0,3	¼	¼
Uitvoer	1,0	1,5	1,2	1,2	1¾	1½
Totaal	2,1	2,3	3,3	3,3	3¾	3

^a Bruto investeringen in vaste activa (exclusief woningen) én voorraadvorming.

De collectieve uitgaven blijven hun dalende lijn voortzetten. Van 1997 op 1999 daalt de bruto uitgavenquote met 2%-punt. De rentelasten en de inkomensoverdrachten dragen aan deze daling het meeste bij. Met name het aantal werkloosheidsuitkeringen loopt terug. Niettemin overstijgen de uitgaven de plafonds in 1998 met *f* 1 mld. Bij het rijk en de sociale zekerheid is nog van een lichte onderschrijding sprake maar in de zorgsector vindt een overschrijding plaats van *f* 2 mld. Bij het rijk zijn de meevallers sinds het regeerakkoord niet meer toereikend om de extra intensiveringen te compenseren, mede door de ruilvoetproblematiek en recente overschrijdingen bij de individuele huursubsidie (groter gebruik van verruimde regeling) en bij asielzoekers. Bij voorjaarsnota 1998 is daarom besloten tot extra ombuigingen ad circa *f* 1 mld. Bij de zorg gaat de volumestijging van gemiddeld 1,6% per jaar gedurende de kabinetsperiode uit boven de taakstelling van 1,3%.

In 1997 was wederom sprake van een belastingmeevaller. De belastingopbrengst kwam ruim f 4 mld hoger uit dan in de MEV werd geraamd. Het leeuwendeel van de meevaller had betrekking op de winstbelasting. De overheidsinkomsten werden daarnaast beïnvloed door de lastenverlichting. Afgemeten aan de microlastendruk bedroeg deze f 3 mld. Dit jaar daalt de microlastendruk, ten dele als gevolg van de onlangs door het kabinet doorgevoerde koopkrachtreparatie, nog sterker (f 4½ mld). 1998 wordt daarmee het jaar met de grootste lastenverlichting van de kabinetsperiode. Over de gehele kabinetsperiode bedraagt de verlaging van de microlastendruk bijna f 18 mld. Dat is, met name als gevolg van de genoemde koopkrachtreparatie, f 1 mld meer dan waarop in de MEV werd gerekend. Bij de nu bekende beleidsvoornemens stijgt de microlastendruk in 1999 enigszins als gevolg van een verhoging van de sociale premies die nodig is om de vermogensposities van de fondsen te versterken. In de raming ligt voor 1999 dan ook geen verdere vermindering van de collectieve-lastendruk besloten. In 1998 daalt deze lastendruk nog met bijna 1% BBP.

In 1997 daalt het beleidsrelevante financieringstekort naar 1,8% BBP, maar in 1998 treedt een stijging op tot 2,4%. In het beleidsarme jaar 1999 zou een oploop naar 2,7% in het verschiet liggen. Het hogere tekort hangt in beide jaren vooral samen met de verhoogde storting in het AOW-spaarfonds. Het vorderingstekort van de collectieve sector daalt in 1997, het toetsjaar voor de EMU, naar 1,3% BBP, maar loopt dit jaar op naar 1,6% BBP. In tegenstelling tot het beleidsrelevante tekort van het rijk daalt het EMU-tekort onder de huidige veronderstellingen in 1999, naar 1,2% BBP. Dit hangt vooral samen met het scherp oplopen van het vorderingensaldo van de sociale fondsen die, zo is aangenomen, hun vermogenstekorten via exploitatieoverschotten in twee jaar zullen wegwerken. De schuldquote laat in de beschouwde periode een gestage daling zien, komt in 1998 beneden 70% BBP, en daalt naar 68¾% in 1999.

III.2   Gezinnen

De inflatie neemt dit jaar af tot 2%, en komt volgend jaar nog wat lager uit. Bij een hogere contractloonstijging en een verlaging van de lastendruk is dit jaar over de hele linie sprake van een grotere koopkrachtwinst dan vorig jaar. Uitgaande van de nu bekende beleidsvoornemens verbetert de koopkracht in 1999 minder. De consumptie stijgt dit jaar waarschijnlijk even sterk als vorig jaar, maar voor 1999 wordt een afzwakking van deze groei verwacht. De dynamiek van de investeringen in woningen vermindert geleidelijk, omdat het woningtekort in Nederland kleiner wordt.

III.2.1 Inflatie

In 1998 komt de stijging van de consumptieprijs naar verwachting uit op 2%, ½% lager dan eerder verwacht. Dit wordt met name veroorzaakt door de minder sterke stijging van de invoerprijzen in de tweede helft vorig jaar, wat een direct gevolg is van de crisis in Zuidoost-Azië. Ondanks de hogere dollarkoers is daardoor de bijdrage van de invoerprijzen in guldens aan de consumptieprijs gedaald ten opzichte van de vorige raming. In 1999 zijn de invoerprijzen vrijwel stabiel, mede door een iets lagere dollar, zodat de invloed van de invoerprijzen op het consumptieprijspeil verder afneemt. Daardoor treedt enige verdere vertraging op in het consumptieprijsverloop tot 1¾%.

De derde en laatste tranche van de in 1996 ingevoerde kleinverbruikersheffing op aardgas zorgt dit jaar nog voor een stijging van de gasprijzen. Door de lagere olieprijsen gaan de gasprijzen uiteindelijk toch minder omhoog dan in voorgaande jaren. De gehanteerde beleidsveronderstellingen impliceren geen verdere verhoging van de kleinverbruikersheffing in 1999 en dan zorgen de verdere olieprijsdaling en de lagere dollarkoers voor een daling van de gasprijzen.

De arbeidskosten leveren in 1998 een geringe bijdrage aan de consumptieprijsstijging. Ondanks een toename van de loonvoet in 1998 met 2¾% is de bijdrage van de arbeidskosten slechts ¼%. Reden hiervoor is de groei van de arbeidsproductiviteit in de marktsector. Naar verwachting zal die stijgen met zo'n 1½%. In 1999 neemt het verschil tussen de loonvoetmutatie en die van de productiviteit toe, met name als gevolg van de stijging van de werkgeverslasten, waardoor ook de bijdrage van de arbeidskosten aan de prijsstijging hoger uitkomt (¾%-punt).

Tabel III.2.1 *Stijging consumptieprijs naar onderdelen, 1991-1999*

	1991- 1994	1995	1996	1997	1998	1999	
	aandelen	bijdragen in %					
Invoer	0,32	0,0	0,1	0,2	1,1	½	¼
Indirecte belastingen en niet-marktsector ^a	0,32	1,4	1,1	1,2	1,4	1¼	1
Arbeidskosten	0,36	0,6	0,0	0,4	0,3	¼	¾
Bruto margeverbetering ^b	nvt	0,8	0,3	-0,4	-0,6	0	0
Consumptieprijs	1,00	2,8	1,5	1,3	2,1	2	1¾
Consumentenprijsindex		2,9	2,0	2,1	2,2	2	1¾

^a Betreft de bijdrage van indirecte belastingen, aardgas, huur en kwartaire diensten. De uitsplitsing naar deze onderdelen is opgenomen in bijlage A6.

^b Inclusief afschrijvingen en rente.

Door een rijksbijdrage worden de gemeenten in staat gesteld dit jaar aan elk huishouden *f* 100 lagere lasten te berekenen. Aanvankelijk was het de bedoeling deze lastenverlichting vorm te geven door een reductie van *f* 100 te verlenen op de afrekening voor de afvalstoffenheffing/reinigingsrechten. Die lokale lasten maken onderdeel uit van de consumentenprijsindex. Inmiddels is besloten dat gemeenten de *f* 100 ook op een andere manier aan gezinnen mogen doen toekomen. Om deze reden heeft het CBS besloten deze reductie niet als prijsverlaging te boeken, maar als inkomensoverdracht. Dit is de oorzaak dat de consumentenprijsindex slechts $\frac{1}{4}\%$ lager uitkomt ten opzichte van de vorige raming, terwijl de consumptieprijs $\frac{1}{2}\%$ lager wordt geraamd. De inflatie, gemeten aan de ontwikkeling van de consumentenprijsindex, neemt geleidelijk af van $2\frac{1}{4}\%$ in 1997 naar $1\frac{3}{4}\%$ in 1999. Voorzover sprake is van conjuncturele spanningen aan de aanbodzijde, lijken deze zich door de scherpe concurrentie niet te zullen vertalen in hogere marges.

III.2.2 Inkomens

De contractloonmutatie in de marktsector is in 1997 uitgekomen op 2,1%. De versnelling in de contractloonstijging die in opvolgende contracten zichtbaar was, vlakt naar verwachting af. Neemt de contractloonstijging in 1998 nog toe van 2,1% naar 3%, voor volgend jaar wordt eveneens 3% geraamd. De versnelling van 1997 op 1998 heeft verschillende oorzaken. De productiviteitsstijging heeft zich redelijk hersteld, na de magere resultaten in eerdere jaren. Ook van de verdere daling in de werkloosheid gaat een opwaarts effect uit op de loonstijging. Daar tegenover staan een afnemend inflatietempo en een forse lastenverlichting voor gezinnen, waardoor de loonstijging beperkt blijft tot 3%. Voor 1999 wordt eveneens een contractloonmutatie van 3% geraamd. De verder aantrekkende arbeidsproductiviteit en de hogere producentenprijzen zorgen voor enige opwaartse druk, maar de werkloosheidsdaling is geringer dan in voorgaande jaren en de inflatie komt $\frac{1}{4}\%$ lager uit.

Tabel III.2.2 *Opbouw loonvoetmutatie marktsector, 1991-1999*

	1991- 1994	1995	1996	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %					
Contractloon (incl. overloop)	3,2	1,4	1,7	2,1	3	3
Incidenteel	<u>-0,2</u>	<u>0,0</u>	<u>1,2</u>	<u>0,4</u>	<u>$\frac{1}{2}$</u>	<u>$\frac{3}{4}$</u>
Brutoloon	3,0	1,4	2,9	2,5	$3\frac{1}{2}$	$3\frac{3}{4}$
Sociale lasten werkgevers	<u>0,4</u>	<u>0,2</u>	<u>-0,9</u>	<u>0,0</u>	<u>$-\frac{3}{4}$</u>	<u>$\frac{1}{2}$</u>
Loonvoet marktsector	3,5	1,6	1,9	2,5	$2\frac{3}{4}$	$4\frac{1}{4}$

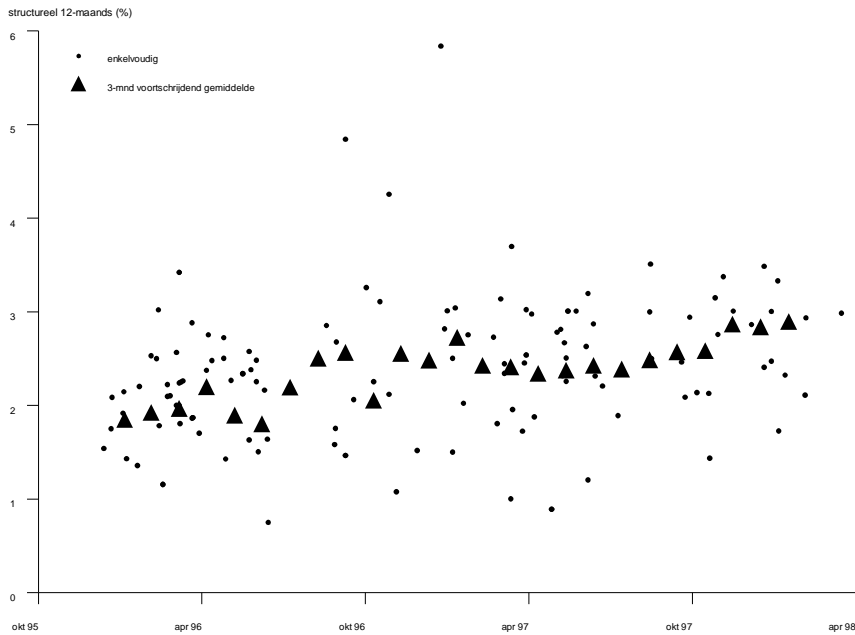
Voor de helft van de werknemers in de marktsector is op dit moment al voor het gehele jaar een cao afgesloten, met een gemiddelde mutatie op jaarbasis van 3%. Voor de rest van de werknemers ligt bovendien al 1½% vast, vanwege overloop uit loonmutaties in 1997 of vanwege contracten waarvan de looptijd slechts een deel van 1998 beslaat. Grafiek III.2.1 geeft een beeld van de trend aan de hand van de contractloonmutatie op 12-maandsbasis voor recent afgesloten cao's, die gerangschikt zijn op afsluitdatum. De grafiek toont een licht stijgende trend. Het is niet zonder meer mogelijk de meest recent afgesloten cao's bij deze trend te betrekken, want het gaat hierbij veelal om relatief kleine cao's of om kortlopende cao's ter overbrugging van een periode tot aan nieuwe onderhandelingen. Deze zijn derhalve weinig indicatief voor de onderliggende trend in de loonafspraken.

De incidentele loonstijging over 1997 lijkt ¼% lager uit te komen dan eerder geraamd, in verband met een sterkere instroom van laagbetaalde, veelal flexibele, arbeid op de arbeidsmarkt. Dit neerwaartse effect speelt ook dit jaar een rol, waarna het belang ervan kleiner wordt. Mede door de nog verder oplopende krapte op de arbeidsmarkt volgend jaar wordt het incidenteel voor 1999 geraamd op ¾%.

In 1998 heeft de ontwikkeling van de sociale lasten voor werkgevers een neerwaarts effect op de loonvoet. De maatregelen rond de privatisering van de arbeidsongeschiktheidsverzekering (PEMBA) zijn voor de marktsector loonkostenneutraal vormgegeven. Bij de gehanteerde beleidsveronderstellingen nemen de sociale lasten voor werkgevers in 1999 toe door een hoger percentage overhevelingsvergoeding en hogere lasten op het gebied van ziektekostenverzekering.

De koopkracht neemt in 1998 voor grote groepen huishoudens toe met cijfers variërend van 1% tot meer dan 4%. Dat laten zowel het traditionele koopkrachtplaatje (tabel III.2.3) als de alternatieve nieuwe presentatie (tabel III.2.4) zien. Hierbij moet worden bedacht dat beide koopkrachtberekeningen, zoals gebruikelijk, betrekking hebben op een vergelijking van *gemiddeld beschikbare jaarinkomens* bij de *gemiddelde* indexatie van de desbetreffende inkomensbron (loon, uitkering of pensioen) en bij de *gemiddelde* ontwikkeling van premies voor pensioenen en sociale verzekeringen en ziektekosten. Zoals altijd bij prognoses van gemiddelden het geval is, zullen er, zelfs als deze achteraf precies juist blijken te zijn, altijd individuele huishoudens zijn die beter af zijn en huishoudens die slechter af zijn. Met deze beperking in gedachten geven de cijfers een goede indicatie van de inkomensontwikkeling, mede in relatie tot het gevoerde beleid.

Grafiek III.2.1 *Effectieve jaarlijkse contractloonmutatie per CAO naar afsluitdatum, marktsector*

Het traditionele koopkrachtplaatje laat voor 1998 voor alle groepen een sterkere koopkrachtstijging zien dan ten tijde van Prinsjesdag in de MEV werd voorzien. De raming voor de contractloonstijging is ongewijzigd 3%, maar de inflatie komt, als rekening wordt gehouden met de andere wijze van boeken van de lastenverlichting van *f* 100 aan gezinnen, naar verwachting $\frac{1}{2}$ % lager uit dan toen voorzien. Voor uitkeringsgerechtigden en met name voor ouderen met een aanvullend pensioen komen hier bovenop de extra beleidsmaatregelen ad *f* 850 mln die in het kader van de 'loonstrookjesproblematiek' zijn getroffen. Dit betreft met name het verhogen van het inactievenforfait en het verlagen van het tarief van de eerste schijf voor ouderen.

Tabel III.2.3 *Koopkracht standaard huishoudens (exclusief incidenteel), 1991-1999*

	1991-1994	1995	1996	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %					
Modaal	0,2	0,7	0,5	0,4	1¼	½
Modaal, alleenstaand	0,4	0,8	-0,2	0,4	1	¼
Minimum plus	0,4	0,6	0,4	0,5	2½	¾
Minimumuitkeringsgerechtigde met kinderen ^a	-0,7	-0,2	-0,3	0,4	2	¾
Minimumuitkeringsgerechtigde zonder kinderen ^a	-0,7	-0,4	-0,3	0,5	2	¾

^a Exclusief koopkrachtondersteuning voor kwetsbare groepen, voornamelijk via de IHS, in 1995, 1996, 1997 en 1998

In 1999 komt de reële contractloonstijging op 1¼% uit, maar blijft de koopkrachtverbetering over de hele linie beperkt tot ¼ à ¾%. Met name de stijging van de ziektefondspremie en de correctie op de belastingtabellen, die aansluit bij de prijsontwikkeling en niet bij die van de lonen, vormen hiervoor de verklaring.

Het traditionele koopkrachtplaatje gaat uit van een aantal standaard huishoudtypen. De nieuwe opzet van het koopkrachtoverzicht, zoals weergegeven in tabel III.2.4, is gebaseerd op een statisch microsimulatiemodel.⁴ In dat model wordt de koopkracht berekend voor ruim 42 000 huishoudens. De werkwijze is in beginsel identiek aan die bij het koopkrachtoverzicht in tabel III.2.3. Er wordt uitgegaan van gemiddelde indexaties, gemiddelde ontwikkeling van premies etc. De verschillen in koopkracht-ontwikkeling die worden berekend tussen de verschillende huishoudens, worden bepaald door *verschillen in de uitgangssituatie*. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in inkomens van de huishoudens die zijn opgebouwd uit verschillende (combinaties van) looninkomens of uitkeringsinkomens. Verder verschillen de huishoudens in hun woonsituatie, voor wat betreft de hoogte van de huur, het al dan niet ontvangen van huursubsidie, de hoogte van de hypotheek etc.

⁴ Zie voor een uitvoerige beschrijving: CPB, Economische verkenning voor de volgende kabinetsperiode, Sdu Uitgevers, Den Haag, 1997, blz 140-148.

Tabel III.2.4 *Koopkracht (exclusief incidenteel) naar huishoudtype, inkomensbron hoofdverdiener en huishoudinkomen, 1998-1999*

Bruto huishoudensinkomen ^a	Alleenverdiener		Tweeverdiener		Alleenstaand ^b	
	1998	1999	1998	1999	1998	1999
	mediaan koopkrachtmutatie in %					
Hoofdverdiener werknemer						
< 150% WML	2¼	¾	} 1¾	} ¾	1¼	½
150-250% WML	2	¾			1¼	½
> 250% WML	2	1	1½	1	1¼	1
Hoofdverdiener uitkeringsgerechtigd						
< 120% WML	3	¾	} 1¾	} ¾	2½	¾
> 120% WML	2	¾			1¼	½
65-plussers						
< 120% AOW	} 3	} ½	4	1	5	1
> 120% AOW			2¾	¼	2¾	0

^a Bruto inkomen uit arbeid of uitkering; WML = bruto minimumloon, AOW = bruto 100% AOW-uitkering.

^b Inclusief alleenstaande ouders.

De resultaten laten zien hoe de algemene loon- en prijsontwikkeling en het gevoerde inkomensbeleid uitpakken voor deze 42 000 huishoudens. Het is natuurlijk noodzakelijk deze grote hoeveelheid informatie zodanig weer te geven dat enerzijds een duidelijk beeld wordt gepresenteerd en anderzijds de gegevensstroom te overzien blijft. In tabel III.2.4 wordt voor een aantal typen huishoudens en inkomensniveaus de mediaan van de koopkrachtstijging weergegeven. Voor iedere groep in de tabel geldt dat de koopkrachtmutatie voor de helft van de huishoudens binnen de groep onder de gepresenteerde waarde ligt en voor de andere helft erboven.

In tabel III.2.4 worden meerdere soorten huishoudsituaties zichtbaar, waaronder huishoudens met meerdere inkomensbronnen, die in tabel III.2.3 buiten beschouwing bleven. Een deel van de verschillen wordt verklaard door het effect van de woonsituatie op de koopkracht. Bij uitkeringsgerechtigden en AOW-ers met een laag inkomen is de koopkrachtstijging met name in 1998 hoger dan volgens de oude berekeningswijze. Veel huishoudens in deze groepen profiteren van de sterke stijging van de IHS die het kabinet in het kader van de inkomensondersteuning van kwetsbare groepen heeft doorgevoerd. Dit wil overigens niet zeggen dat *alle* huishoudens binnen deze categorieën van deze maatregel profiteren. Er zijn immers ook huishoudens die geen gebruik maken van hun recht op huursubsidie, huishoudens die geen recht hebben op huursubsidie omdat ze een te hoge huur hebben en huishoudens met een eigen huis. De maatregel bereikt echter wel

zoveel huishoudens binnen deze groepen, dat het effect zichtbaar is in de mediaan van de koopkrachtstijging.

III.2.3 Particuliere consumptie

Het volume van de particuliere consumptie groeit in 1998 vrijwel evenveel als vorig jaar, met 3¼%. Wederom leveren werkgelegenheid, koopkracht en vermogenswinsten de stimulansen. In 1999 is de volumegroei van de particuliere consumptie naar verwachting geringer (2½%), omdat de koopkracht minder omhoog gaat en de impuls vanuit de vermogenswinsten grotendeels wegvalt. Evenals in de afgelopen jaren gaat de consumptiegroei ook volgend jaar uit boven de groei van de inkomens, zodat de besparingen verder afnemen.

De loon- en uitkeringsinkomens nemen dit jaar in reële termen met 3% toe. Volgend jaar vertraagt deze inkomensgroei naar verwachting tot 2%. De uitgekeerde winsten vertonen in 1998 nog enige groei, maar dalen volgend jaar enigszins. Het resultaat is een vermindering van de reële groei van de gezinsinkomens van 3¼% in 1998 naar 2% in 1999. Van het uitgekeerde winstinkomen wordt een relatief groot deel gespaard. Dat deze component van het gezinsinkomen volgend jaar geen groei meer vertoont, resulteert daarom in een daling van de gemiddelde spaarquote. Daarmee zet de trend van dalende niet-contractuele besparingen, die al zichtbaar is vanaf 1995, zich voort. In de periode 1996-1998 hangen de lagere besparingen samen met de gunstige vermogenspositie van gezinnen, volgend jaar dalen de besparingen dus door een lichte daling van het winstinkomen.

Bekend is dat gezinnen in tijden van hoogconjunctuur een groeiend deel van hun inkomen uitgeven aan 'luke' goederen en diensten. Dit blijkt ook in de huidige periode van hoogconjunctuur op te gaan. Uit tabel III.2.5 valt af te lezen dat de groei van de uitgaven aan duurzame consumptiegoederen in 1996 en 1997 boven die van het totale gezinsinkomen lag. Voor de uitgaven aan overige goederen en diensten gold hetzelfde. Tot deze uitgavencategorie behoren diverse consumptieve bestedingen met een min of meer luke karakter (ontspanning/cultuur, horeca, vervoer/communicatie en financiële en zakelijke diensten). Tegenover de genoemde relatief snel toenemende uitgavencategorieën stonden relatief langzame groeiers (voeding/genot en vaste lasten).

Grafiek III.2.2 toont de ontwikkeling van de vier onderscheiden componenten van de particuliere consumptie in de periode 1985-1999. Voor elk onderdeel van de consumptie laat de grafiek zien in hoeverre de groei van de desbetreffende consumptieve bestedingen verschilde van de gemiddelde groei van het totale consumptievolume in de beschouwde periode (2½%). De belangstelling voor zowel duurzame consumptiegoede-

ren als overige goederen en diensten blijkt in de loop van de tijd toegenomen te zijn. De uitgaven aan elk van deze twee consumptiecategorieën stegen over de periode 1985-1997 cumulatief 3 à 4% meer dan de trendmatige consumptie. De uitgaven aan voedings- en genotmiddelen zijn daarentegen belangrijk achtergebleven bij de trendmatige consumptiegroei: deze namen in de periode 1985-1997 met 12% minder toe. Ook de vaste lasten groeiden in deze periode minder dan de trendmatige consumptie, maar voor deze lasten bedroeg de opgelopen achterstand in 1997 slechts 4%.

Tabel III.2.5 Aspecten van de particuliere consumptie, 1991-1999

	1996	1991- 1994	1995	1996	1997	1998	1999
	waarde mld gld	mutaties per jaar in %					
Loon- en uitkeringsinkomen ^a	381,7	1,5	1,7	2,5	2,4	3	2
Uitgekeerd winstinkomen ^a	22,2	-1,2	3,5	3,2	4,1	7¼	-1¼
Totaal gezinsinkomen ^a	403,9	1,4	1,8	2,5	2,5	3¼	2
Particuliere consumptie, volume	398,5	2,2	1,8	3,0	3,4	3¼	2½
w.v. voedings- en genotmiddelen	56,4	1,2	1,9	2,1	1,5	1½	1¼
duurzame consumptiegoederen	72,4	1,4	1,3	3,4	5,0	4¼	3
vaste lasten ^b	126,2	2,5	1,7	3,0	1,2	2¼	2
overige goederen en diensten	143,5	2,9	2,1	3,2	5,2	4¼	3¼
Niet-contractuele gezinsbesparingen ^c	5,4	1,7	1,6	1,2	0,4	¼	-¼

^a Reëel beschikbaar, gecorrigeerd voor statistische vertekeningen.

^b Aardgas, woningdiensten en zorg.

^c Niveau, als percentage van het beschikbaar gezinsinkomen inclusief contractuele besparingen.

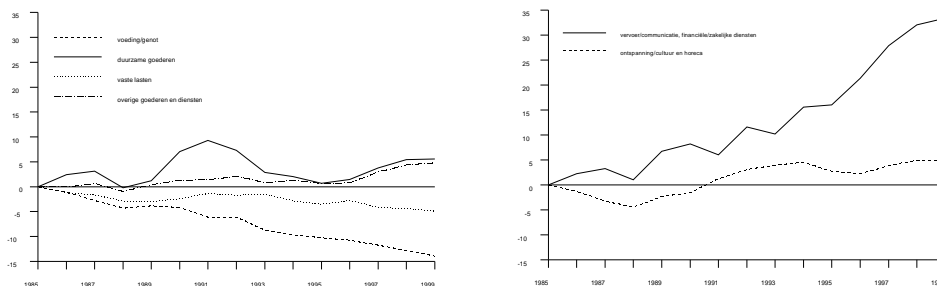
Gezinnen blijken een steeds groter deel van hun inkomen te besteden aan diensten. Dat blijkt uit het rechterdeel van grafiek III.2.2. Hierin is het verloop van twee clusters van diensten in beeld gebracht die onderdeel uitmaken van de overige goederen en diensten. De sterkste groei blijkt zich voor te doen bij de uitgaven aan vervoer, communicatie en financiële en zakelijke dienstverlening. Deze uitgaven groeiden over de periode 1985-1997 met 28% meer dan de trendmatige consumptie. Vooral de afgelopen jaren was sprake van een explosieve toename van deze bestedingen. Dit is bijvoorbeeld merkbaar aan de ontwikkeling rond mobiel bellen en aan de grote belangstelling voor moderne constructies op het gebied van sparen/beleggen en verzekeringen/pensioenen. Daarnaast doet men steeds vaker een beroep op advocaten, notarissen en accountants. Over de periode 1985-1997 zijn ook de uitgaven aan ontspanning/cultuur en horeca wat meer

toegenomen dan de trendmatige consumptie. De toename van deze bestedingen was echter gemiddeld fors lager dan die van de zojuist genoemde diensten: over de beschouwde periode namen deze bestedingen met 4% meer toe dan de trendmatige consumptie.

Hiervoor kwam reeds ter sprake dat de conjunctuur invloed heeft op de samenstelling van de consumptie. De grafiek illustreert dit. Zo vertoonden de uitgaven aan duurzame consumptiegoederen tijdens de hoogconjunctuur 1989-1991 een bijzonder krachtige groei. Tijdens de daarop volgende ‘magere’ jaren hebben de consumenten juist op de aanschaf van deze goederen bezuinigd. Ook tijdens de huidige hoogconjunctuur ondervinden de uitgaven aan deze luxe goederen een positieve impuls, al valt wel op dat deze belangrijk kleiner is dan die van zeven jaar geleden. De invloed van de conjunctuur op het verloop van de overige onderdelen van de consumptie lijkt minder groot te zijn. Opvallend is overigens dat de consumenten in de ‘magere’ jaren 1992-1994 niet hebben bezuinigd op de uitgaven aan ontspanning/cultuur en horeca.

Grafiek III.2.2 Ontwikkeling van enkele onderdelen van de consumptie, 1985-1999^a

^a Gecumuleerde afwijkingen (in %) van het trendmatige volume van de totale gezinsconsumptie, 1985 = 0%.

III.2.4 Woningbouw

De woningmarkt heeft zich ook in 1997 gunstig ontwikkeld. Vooral de omstandigheden in het koopsegment hebben hieraan bijgedragen. De lange rente daalde, terwijl het economisch klimaat verder verbeterde. Toch steeg het aantal verleende bouwvergunningen in de koopsector slechts met 1000. Hiervoor bestaan twee oorzaken. Enerzijds was het aantal verleende vergunningen in 1996 door de gunstige marktomstandigheden reeds zeer hoog. Anderzijds speelt een rol dat het kwantitatieve woningtekort in Nederland in omvang afneemt. Daardoor neemt de vraag naar nieuwbouw af. Ook het aantal verleende vergunningen in de huursector werd door deze ontwikkeling getemperd.

Bovendien verminderde de aantrekkelijkheid van de huursector door de stijgende huren en de lage rente. Het aantal verleende bouwvergunningen in het huursegment liep terug met 3000.

Desondanks zijn de investeringen in woningen in 1997 met ruim 6½% gestegen.⁵ Deze groei is te danken aan twee factoren. Ten eerste waren de weersomstandigheden in 1997 gunstig. Het verlet daalde van 125 naar 67 uur. Ten tweede kende 1996 een sterke toename van het aantal verleende bouwvergunningen, hetgeen vooral in 1997 tot een hogere productie leidde.

Tabel III.2.5 Verleende bouwvergunningen woningen, 1996-1999

	1996	1997	1998	1999
Huursector	25	22	19	18
Koopsector	77	79	78	77
Totaal	102	101	97	95
Lange rente (%)	6,2	5,6	5¼	5¾

De vooruitzichten voor het koopsegment van de nieuwbouw blijven voor 1998 relatief gunstig. De lange rente daalt naar verwachting iets verder. Daar staat het in omvang afnemende woningtekort tegenover. Per saldo komt het aantal verleende vergunningen in zowel de koop- als de huursector onder druk te staan. Dit aantal neemt in 1998 met 4000 af. Voor 1999 wordt uitgegaan van een stijgende lange rente. Het aantal verleende vergunningen in zowel het koop- als het huursegment daalt bijgevolg volgend jaar met 1000. De investeringen in woningen worden al met al minder dynamisch. Terwijl de groei van de investeringen in 1998 nog 3% bedraagt, is dat in 1999 naar verwachting nog maar ½%.⁶

Omdat het aandeel koop in de nieuwbouw groter wordt, neemt de kwaliteit van de gemiddelde Nederlandse nieuwbouwwoning toe. Dit effect draagt jaarlijks iets meer dan 1%-punt bij aan de groei van de investeringen in woningen. Ook neemt de kwaliteit van de nieuwbouw in het koop- en huursegment afzonderlijk toe. Zonder dit effect zou de groei van de investeringen in woningen jaarlijks ongeveer ½%-punt lager zijn.

⁵ De investeringen in herstel en verbouw, die onderdeel van deze investeringen uitmaken, namen in 1997 met 4¼% toe.

⁶ Voor 1998 en 1999 is een groei van de investeringen in herstel en verbouw van respectievelijk 1¼% en 2½% verondersteld.

III.3 Buitenlandse handel

Ogenschijnlijk versnelt de uitvoergroei in 1998 naar een kleine 8%, maar dat komt bijna geheel op conto van incidenten. De uitvoer ontwikkelt zich voorspoedig onder invloed van de dynamische wereldhandel en de sterk verbeterde concurrentiepositie. Het Nederlandse specialisatiepatroon heeft evenwel een ongunstige invloed. Ondanks de hoogconjunctuur is de internationale concurrentie ongemeen hevig, in 1998 mede door de crisis in Azië. Daardoor verbeteren de winstmarges op uitvoer maar weinig.

De groei van de Nederlandse goederenuitvoer (exclusief energie) komt naar verwachting op bijna 8% uit in 1998, terwijl deze vorig jaar 6½% bedroeg. Deze versnelling kan voor het leeuwendeel worden toegeschreven aan incidenten, de varkenspest voorop. Daardoor is het uitvoerverloop in 1997 flink neerwaarts beïnvloed en in 1998 in de raming licht opwaarts. Ongerekend incidenten blijft de uitvoer even hard groeien als vorig jaar en dat geldt ook voor de onderscheiden uitvoercomponenten. In 1997 nam zowel de wederuitvoer als de buitenlandse afzet van de chemie en de metaal met ongeveer 10% toe. Voor dit jaar worden groeicijfers in dezelfde orde van grootte verwacht. De buitenlandse afzet van agroproducten daalde vorig jaar; ongerekend de varkenspest was evenwel sprake van 4% toename.

De uitvoer groeit dit jaar onder invloed van de dynamische ontwikkeling van de vraag in het buitenland en de sterk verbeterde prijsconcurrentiepositie van Nederlandse aanbieders. Het Nederlandse specialisatiepatroon, met de nadruk op voedingsmiddelen en basisproducten, heeft evenwel een ongunstige invloed op de uitvoergroei in deze jaren van hoogconjunctuur. Als gevolg van een lichte afzwakking van het wereldhandelsverloop en van een verslechtering van de prijsconcurrentiepositie in de loop van 1998 en in 1999 zal de uitvoergroei volgend jaar naar ongeveer 6½% terugvallen.

De crisis in Azië oefent een neerwaartse druk uit op het verloop van de prijzen van onze buitenlandse concurrenten (uitgedrukt in guldens). De toegenomen concurrentiekracht van aanbieders uit het Verre Oosten dwingt Westerse exporteurs scherp op hun prijsvorming te letten. Onder deze omstandigheden lopen de Nederlandse uitvoerprijzen maar weinig (ruim 1%) op en bestaat nauwelijks ruimte voor verruiming van de winstmarges van exporteurs. Onder normale omstandigheden zou een grotere margewinst mogen worden verwacht in een periode van hoogconjunctuur. In 1999 zal de margewinst naar verwachting opnieuw bescheiden zijn. Tegenover een wegebben van de Azië-crisis staat dán het effect van enige koersstijging van de gulden en een lichte afzwakking van de internationale conjunctuur op de prijsvorming. De Nederlandse

uitvoerprijzen nemen in dat jaar met een kleine 1% toe en daarmee verslechtert de prijsconcurrentiepositie voor het tweede opeenvolgende jaar licht.

Tabel III.3.1 Aspecten goederenuitvoer (exclusief energie), 1991-1999

	1991- 1994	1995	1996	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %					
Uitvoervolume	4,2	8,3	4,4	6,5	7¾	6½
Relevant wereldhandelsvolume	4,0	8,5	5,2	7,3	7	6¾
Marktprestatie	0,2	-0,2	-0,8	-0,8	¾	-¼
<i>Bijdrage aan uitvoerprijsstijging^a</i>						
Invoer grondstoffen en halffabrikaten	-0,3	0,9	-0,5	1,4	1	¼
Energiekosten ^b	-0,3	0,2	0,8	0,5	0	-¼
Arbeidskosten	0,5	-0,2	0,2	-0,1	0	½
Bruto margeverbetering ^c	<u>-0,9</u>	<u>0,7</u>	<u>-1,0</u>	<u>1,1</u>	<u>¼</u>	<u>¼</u>
Uitvoerprijs	-1,0	1,6	-0,5	2,9	1¼	¾
Relevante wereldhandelsprijs (in guldens)	-0,7	-1,9	1,1	6,5	¾	¼
Effectieve koers van de gulden t.o.v. concurrenten	1,4	5,5	-1,8	-5,3	¾	1¼
Arbeidskosten per eenheid product verwerkende industrie (in guldens)						
Nederland	0,7	-2,0	0,7	-1,0	-¾	1¼
concurrenten	1,3	-3,7	2,8	5,0	-½	0

^a Bijdragen in %.

^b Voornamelijk olieproducten als basisgrondstof voor de chemische industrie.

^c Inclusief afschrijvingen en rente.

De uitvoerprijzen mogen dan in zowel 1998 als 1999 met ongeveer 1% toenemen en de margewinst mag in beide jaren bescheiden zijn, toch leveren de onderscheiden kostencomponenten in 1998 en 1999 een verschillende bijdrage aan de stijging van de kostprijs van Nederlandse exporteurs (zie tabel III.3.1). Dit jaar is er geen invloed van de arbeidskosten op de stijging van de kostprijs, maar wel van de prijsontwikkeling van verbruiksgoederen. Volgend jaar wisselen deze twee componenten stuivertje wat betreft hun bijdrage aan de stijging van de kostprijs. De arbeidskosten hebben dan een prijsopdrijvende invloed, omdat de toename van de arbeidsproductiviteit in de industrie achterblijft bij die van de loonsom per werknemer, terwijl de verbruiksprijzen pas op de plaats maken.

De versnelling van de uitvoerontwikkeling leidt dit jaar niet tot een verder aantrekken van de invoergroei. Integendeel: vergeleken met vorig jaar ($7\frac{1}{4}$) vertraagt de invoergroei zelfs enigszins naar ruim 6%. Een deel van de sterke stijging in 1997 kan namelijk worden toegeschreven aan voorraadvorming. Dit jaar zullen Nederlandse producenten voor hun verbruik van grondstoffen en halffabrikaten uit de gevormde voorraden kunnen putten en derhalve minder zijn aangewezen op buitenlandse leveranciers. Aan de vertraging van de invoergroei draagt ook het verloop van de investeringen bij: bepaalde invoerintensieve investeringscomponenten dalen dit jaar zeer aanzienlijk (vliegtuigen) of groeien nauwelijks (auto's). Volgend jaar loopt de invoergroei meer gelijk op met die van de uitvoer.

De hiervoor weergegeven ontwikkelingen van uitvoer en invoer zijn maatgevend voor het verloop van het saldo op de goederenbalans. Een snellere groei van de uitvoer en een vertraging bij de invoer leiden tot een sterke oploop van het handelssaldo in 1998. Volgend jaar neemt het handelssaldo verder toe.

Niet alleen in het goederenverkeer maar ook in het dienstenverkeer is sprake van een hoger overschot. Deze oploop is in 1998 minder groot dan in 1997, vooral omdat de uitvoergroei van diensten aanmerkelijk vertraagt. Voor een deel valt dit toe te schrijven aan minder dynamiek in het Verre Oosten.

De vorig jaar opgetreden sterke toename van de netto uit het buitenland ontvangen primaire inkomens zet zich in 1998 naar verwachting niet voort. De crisis in Azië doet zich hier gevoelen (zie kader: De Nederlandse bezittingen in Azië). Niet alleen de scherp verminderde winstgevendheid van Nederlandse investeringen in het Verre Oosten leidt tot een daling van de netto ontvangen primaire inkomens uit die regio. Ook de verdere daling van de lange rente in de Verenigde Staten en Europa en de veronderstelde (geringe) verdere verlaging van de Amerikaanse korte rente – een direct gevolg van de crisis – leiden ertoe dat Nederlandse beleggingen in den vreemde minder renderen. Wél biedt de jaar-op-jaar gemiddeld hogere dollarkoers enig tegenwicht. Al met al wordt het effect van de Azië-crisis op het saldo van de primaire inkomens in 1998 ingeschat op om en nabij f 2 mld⁷, waardoor dit saldo, zoals gezegd, niet verder toeneemt.

⁷ Daarmee is het effect geringer dan wat in het kader als een extreem scenario wordt gekenschetst.

De Nederlandse bezittingen in Azië

De crisis in Azië doet de vraag opkomen hoe groot de Nederlandse bezittingen in de getroffen regio zijn en wat de gevolgen voor de vermogensopbrengsten zouden kunnen zijn. Daartoe zijn de zogenoemde bruto externe vorderingen van ons land in vier vermogenscomponenten en naar regio onderscheiden. Eind 1996 vertegenwoordigden deze vier componenten – obligaties, aandelen, directe investeringen en bancaire vorderingen – tezamen naar schatting een kleine 90% van de totale bruto externe vorderingen van Nederland (150% BBP).

Het aandeel Zuidoost-Azië daarin verschilt per component van vrijwel nihil (obligaties) tot 7 à 8% (aandelen en bancaire vorderingen). Het aandeel Zuidoost-Azië in onze directe investeringspositie bevindt zich met ongeveer 5% daartussenin. Al met al betekent dit dat de Nederlandse bezittingen in de regio eind 1996 f 50 à f 60 mld waard zijn. Dit komt overeen met 8% BBP en 5% van de totale bruto externe vorderingen.

Een scenario waarin alle Zuidoost-Aziatische landen hun (rente)verplichtingen verzaken en alle aldaar opererende dochters van Nederlandse multinationals per saldo geen winst meer maken, impliceert voor de Nederlandse vermogensopbrengsten een daling van f 3 mld. Enerzijds is een dergelijk scenario extreem, omdat het niet waarschijnlijk is dat de bedoelde situatie zich in alle getroffen landen en in die mate zal voordoen; te meer daar de Nederlandse vorderingen geconcentreerd zijn in Hong Kong en Singapore. Juist deze twee doorstaan de crisis tot nu toe redelijk goed. Maar anderzijds houdt deze recht-toe-recht-aan redenering geen rekening met de negatieve financiële gevolgen voor banken en bedrijven buiten de getroffen landen zélf, Japan voorop. Als óók alle Japanse schuldenaren hun (rente)verplichtingen verzaken, impliceert dit een extra deuk in de ontvangen vermogensopbrengsten van circa f 2 mld.

Nederlandse vorderingen op Zuidoost-Azië en Japan, 1996

	Obligaties	Aandelen	Directe investeringen ^a	Bancaire vorderingen ^b
	%			
Zuidoost Azië	0,1	7,0	4,9	7,6
Japan	1,1	11,7	0,8	7,6
Rest van de Wereld	98,8	81,3	94,3	84,8
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0

III.4 Bedrijven

In 1998 is sprake van een aanhoudend hoge groei van het totale productievolume van bedrijven. Pas voor 1999 wordt enige afzwakking van de groei voorzien. Vooral de bouwnijverheid, de tertiaire dienstverlening en de energiesector bepalen deze vertraging. Opvallend is dat ondanks de gestegen bezettingsgraden en de toenemende krapte op delen van de arbeidsmarkt de ontwikkeling van de afzetprijzen gematigd blijft. De sterke nationale en internationale concurrentie is hieraan debet. Hierdoor verbetert de winstgevendheid in de marktsector in 1998 slechts in bescheiden mate en blijft een verdere verbetering in 1999 achterwege. Niettemin bereikt de winstgevendheid een hoog niveau, zeker in de industrie. Het aantrekken van de productiegroei in 1997, de verbetering van de winstgevendheid en de opgelopen bezettingsgraden leiden in 1998 tot een versnelling in het groeitempo van de conjunctuurgevoelige investeringen.

III.4.1 Productie

Het totale productievolume van bedrijven blijft in 1998 sterk groeien. Gecorrigeerd voor de effecten van de varkenspest neemt het productievolume in zowel 1997 als 1998 toe met ongeveer 3¾%. De industrie en de tertiaire dienstverlening kennen een relatief krachtige stijging. In 1999 zwakt de groei van het totale productievolume van bedrijven af tot 3%. Een vertraging is in nagenoeg alle bedrijfstakken zichtbaar. De vertraging is relatief sterk in de bouwnijverheid, de tertiaire dienstverlening en de energiesector en gering in de industrie.

Tabel III.4.1 Productievolumen^a bedrijven, 1991-1999

	1996	1991- 1994	1995	1996	1997	1998	1999	
	waarde mutaties per jaar in % mld gld							
Landbouw	19,8	3,7	1,4	1,1	2,0	(-9,1)	¼ (14)	¾
Industrie excl. aardolie	98,8	1,0	3,1	1,4	4,2		4¼	4
w.o. Metaalindustrie	36,3	0,3	4,0	2,3	4,2		4¼	4
Chemische industrie	19,2	2,0	5,8	-0,3	6,7		6½	6¼
Energie	32,8	2,4	2,0	7,1	-4,5		1¼	-½
Bouwnijverheid	33,3	-1,3	-1,2	0,9	5,2		3	2
Tertiaire diensten	323,8	2,6	3,5	4,1	4,8		4	3½
w.o. Handel en reparatie	80,3	1,4	4,1	3,2	4,2		4¼	3¾
Vervoer en communicatie	48,4	4,3	3,7	5,5	6,6		5½	5
Uitzendbranche ^b	11,9	1,8	22,2	16,5	15,2		12	5
Overige tertiaire diensten ^c	83,7	3,7	3,5	3,0	4,6		4½	3¾
Zorg	44,9	2,0	0,4	1,0	1,5		1½	1¼
Totaal bedrijven	528,7	2,1	2,5	3,0	3,8	(3,5)	3¾ (4)	3
Marktsector ^d	399,5	1,9	2,9	3,1	4,8	(4,3)	4¼ (4¾)	3¾

^a Bruto toegevoegde waarde tegen factorkosten en tussen haakjes toegevoegde waarde tegen marktprijzen voor 1997 en 1998.

^b Inclusief huishoudelijk personeel.

^c Horeca, cultuur, sport en recreatie en overige zakelijke dienstverlening.

^d Bedrijven exclusief delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

Tabel III.4.1 vat de ontwikkeling van de productie in de bedrijfstakken samen, zoals gebruikelijk uitgaande van de toegevoegde waarde tegen factorkosten. Voor de landbouw, en daarmee ook voor het totaal bedrijven, is er in 1997 en 1998 echter een groot verschil in de ontwikkeling van de toegevoegde waarde tegen factorkosten en die in marktprijzen. De reden is dat in 1997 voor ruim f 2 mld aan subsidies is verstrekt voor

het ruimen en opkopen van biggen en varkens.⁸ Hieronder wordt de bedrijfstakkenontwikkeling nader toegelicht.⁹

De groei van de *industriële productie* vertraagt slechts in geringe mate. Dit hangt nauw samen met het verloop van de buitenlandse handel. De groei van de relevante wereldhandel neemt maar weinig af. Bovendien profiteert de Nederlandse industrie in 1998 ook nog van de sterke verbetering van de prijsconcurrentiepositie als gevolg van de forse stijging van de dollar in 1997.

De chemie is in alle jaren de meest expansieve industriële bedrijfstak. De sterk cyclische basischemie kende in 1997 een krachtige groei. Nu de opgaande fase van de conjunctuur is afgesloten, krijgt in 1998 en 1999 de eindproductenchemie meer accent. Door de succesvolle upgrading van producten en productieprocessen¹⁰ heeft deze branche een goede marktpositie verworven, die nu profijt oplevert.

De groei in de metaal vertraagt dit jaar nog niet. Vooral de machinebouw en de elektrotechnische industrie profiteren van de in 1997 gerealiseerde verbetering van de prijsconcurrentiepositie. De toename van de investeringen in Europa levert daarnaast ook een impuls. Wel legt de in 1997 fors opgelopen bezettingsgraad beperkingen op aan de verdere groei in de basismetaalindustrie.

De productie in de voedings- en genotmiddelenindustrie neemt in 1998 meer toe dan in 1997 door het herstel in de varkensverwerkende industrie en in samenhang daarmee de veevoederindustrie. Voor het overige vindt de groei vooral plaats in branches als chocola, suikerwaren, dranken en tabak, die niet geplaagd worden door aanbodproblemen.

⁸ In de toegevoegde waarde tegen marktprijzen komt tot uitdrukking dat de reguliere afzet van de varkenshouderij sterk is verminderd. Gezonde varkens uit de besmette gebieden die langs de reguliere afzetkanalen niet mochten worden verkocht, werden opgekocht door de overheid ter vernietiging. Besmette varkens werden geruimd, waarvoor een schadeloosstelling plaatsvond. Opkopen en schadeloosstellen worden geboekt als een productgebonden subsidie, waarvan de omvang in 1997 sterk toenam. Hierdoor valt de beloning van de productiefactoren, weergegeven door de toegevoegde waarde tegen factorkosten, veel minder ongunstig uit dan de toegevoegde waarde tegen marktprijzen.

⁹ Bedrijfstakgegevens, meer gedetailleerd dan vermeld in de tabellen in de hoofdtekst, staan in Bijlagen C en D.

¹⁰ Zie CPB, Economische verkenning voor de volgende kabinetsperiode, Sdu Uitgevers, Den Haag, 1997, p. 195 e.v.

Nieuwe ontwikkelingen op de uitzendmarkt

Vier nieuwe ontwikkelingen beïnvloeden de uitzendmarkt. Een eerste ontwikkeling is de groei van meer gespecialiseerde uitzendarbeid. Traditioneel betreft uitzendarbeid relatief laagwaardige arbeid, waarvoor weinig opleiding en ervaring nodig is. Daarin komt verandering. Al enige jaren neemt de vraag naar gespecialiseerde uitzendarbeid toe, gestimuleerd door vele nieuwe, relatief kleine uitzendbureaus. Tot nu toe werd de groei van deze deelmarkt nog afgeremd door bestaande institutionele regelingen. Er wordt echter nieuwe arbeidswetgeving van kracht, die meer flexibiliteit mogelijk maakt. Zo wordt onder meer de maximale uitzendtermijn van 6 maanden losgelaten.

Een tweede ontwikkeling is de verkrapping van de arbeidsmarkt. De verwachting is dat bedrijven eerder vaste krachten werven als personeel moeilijk te krijgen is, om verzekerd te blijven van een adequaat personeelsbestand. Dit geeft een negatieve impuls aan de uitzendmarkt. De grootte van dit effect is nog onzeker. De uitzendbranche is een relatief jonge sector, en het is de eerste keer dat de uitzendmarkt met een dergelijke ontwikkeling wordt geconfronteerd. Voorlopig lijkt het effect in de praktijk beperkt.

De toenemende aandacht van bedrijven voor interne flexibiliteit is een derde belangrijke ontwikkeling. Bij interne flexibiliteit gaat het zowel om de inzetbaarheid van het personeel op ongewone tijden, als om de inzetbaarheid van personeel voor verschillende activiteiten. Een recente activiteit op dit gebied is het opzetten van interne uitzend- of mobiliteitsbureaus. Van daaruit worden werknemers tijdelijk binnen het eigen bedrijf bij verschillende activiteiten ingezet. De vergroting van de interne flexibiliteit doet de behoefte aan externe flexibiliteit afnemen, en verlaagt dus de vraag naar uitzendarbeid.

Een laatste ontwikkeling is de verwachte forse loonstijging van uitzendkrachten in 1998. Dit zal de vraag naar uitzendarbeid afremmen. De sterke loonstijging is ten dele een gevolg van de wijzigingen in de premies voor werkloosheids- en ziekteverzekeringen, die voor de uitzendbranche relatief ongunstig uitvallen. Gedeeltelijk is het ook een gevolg van recente afspraken tussen de grote uitzendbureaus en de vakbeweging om bij de uitbetaling van loon aan uitzendkrachten over te stappen van het zogenaamde 'nettosysteem' naar het 'brutosysteem'.

In de *tertiaire dienstverlening* blijft de productiestijging boven het gemiddelde van bedrijven. Wel neemt de groei in vele onderdelen wat af. Zo vertraagt in de handel de groei in 1999 als gevolg van het eerder beschreven verloop van de uitvoer en de particuliere consumptie. Daarbij is vooral de minder sterke toename van de verkopen van duurzame consumptiegoederen relevant. In 1999 kan de vaststelling van vaste wisselkoersen in verband met de EMU een lichte positieve impuls geven voor de groothandel, met name voor kleinere bedrijven. Exporteren naar andere EU-landen kan dan namelijk gebeuren zonder wisselkoersrisico's.

In de bedrijfstak vervoer en communicatie leidt de limitering van het aantal vliegtuigbewegingen op Schiphol tot een wat geringere groei van de luchtvaart dan in het recente verleden. De communicatiesector blijft wel fors groeien op zowel de zakelijke als de particuliere markt, onder andere als gevolg van prijsdalingen en de verdere penetratie van nieuwe productvariëteiten. Dit alles is in gang gezet door de liberalisatie van de telecombranche.

Daar in 1998 en 1999 een minder sterke stijging van het volume van hypotheekverstrekingen wordt voorzien, ontwikkelt de rentemarge en daarmee de productie van het bankwezen zich minder gunstig dan in voorgaande jaren. Van het huidige lage renteniveau gaat immers nauwelijks meer een impuls uit om bestaande hypotheekover te sluiten, terwijl de overwaarde van het eigen huis reeds door velen te gelde is gemaakt via een tweede hypotheek.

De uitzendbranche groeit ook de komende jaren sterk, maar minder stormachtig dan in de afgelopen jaren. De flexibiliseringstrend zet weliswaar door, maar van de conjunctuur gaat niet langer een forse impuls uit. Daarnaast zijn er enkele nieuwe ontwikkelingen die per saldo de groei van de uitzendmarkt de komende jaren iets afremmen (zie kader). Niettemin kan het uitzendwezen in 1998 en 1999 nog altijd groeipercentages realiseren die ruim boven het macrogemiddelde liggen.

In de overige zakelijke dienstverlening zwakt de groei bij architecten en ingenieurs dit jaar en volgend jaar iets af als gevolg van de minder krachtige ontwikkeling van de bouwproductie in Nederland en de teruglopende investeringen in Zuidoost-Azië. De computerbranche blijft daarentegen sterk expansief, onder andere vanwege het millenniumprobleem en de invoering van de euro.

Tot slot neemt de groei van de dienstverlening in de consumptieve sfeer iets af in lijn met de afzwakkende ontwikkeling van de macro-consumptie. Dit is bijvoorbeeld het geval in de horeca en de reparatiesector.

Het productievolume van de *bouwnijverheid* neemt in 1998 en 1999 verder toe, alhoewel in een gematigder tempo dan in 1997. Vooral de woningbouw zal zich minder dynamisch ontwikkelen. De woningnieuwbouw bevindt zich reeds op een hoog niveau

en er wordt geen verdere stijging voorzien, omdat in de nabije toekomst de uitbreidingsvraag om demografische redenen zal teruglopen.

De investeringen in bedrijfsgebouwen blijven wel behoorlijk toenemen met gemiddeld 4 à 5% per jaar. De sterke groei van de aan architecten verleende opdrachten en van de afgegeven vergunningen voor de bouw van bedrijfsgebouwen in 1997 wijst hier op. De belangrijkste opdrachtgever daarbij is de zakelijke dienstverlening, waaronder ook de verhuur van commercieel vastgoed valt. Dit illustreert de opleving van de kantorenmarkt. In 1999 vallen de investeringen van de overheid in gebouwen lager uit, onder andere omdat de bouw van extra penitentiaire inrichtingen in 1998 wordt voltooid. Wel is er een sterke stijging van de investeringen in grond-, weg- en waterbouw (GWW) van bedrijven in verband met het op gang komen van grote infrastructurele projecten als de Betuwelijn en de Hogesnelheidslijn. Maar dit heeft een drukkend effect op de overheidsinvesteringen in de GWW-sector, daar het infrastructuurfonds in belangrijke mate wordt ingezet voor de financiering van deze grote projecten.

Het beeld van de *agrarische sector* werd in 1997 sterk gedomineerd door de varkenspest. Als gevolg van de pestuitbraak nam het volume van de varkensproductie met ongeveer 40% af. Bovendien lagen de melkproductie en de productie in de akkerbouw in 1997 onder het niveau van 1996. Alleen de tuinbouw kende een bescheiden groei. Per saldo nam het volume van de toegevoegde waarde tegen marktprijzen in de agrarische sector met 9% af. Een daling van die omvang heeft zich de afgelopen dertig jaar niet voorgedaan.

In historisch perspectief bezien zullen de meeste onderdelen van de landbouw niet sterk groeien in 1998 en 1999. Een belangrijke uitzondering is de varkenshouderij. Daar zal, door het aflopen van de varkenspest, sprake zijn van een productieherstel. Vanwege de (voorgenomen) herstructurering van de sector zal het productieniveau van 1996 echter niet worden bereikt. Door productiebeperkende maatregelen kunnen de zuivel en de akkerbouw nauwelijks groeien. De tuinbouw levert de grootste bijdrage aan de structurele groei van de landbouw. Het prijsherstel in 1996 en 1997 en de gunstiger economische ontwikkeling in de Europese afzetlanden rechtvaardigen enigszins optimistische verwachtingen ten aanzien van de tuinbouw.

De landbouwvoorstellen uit 'Agenda 2000'

De in 'Agenda 2000' voorgestelde aanpassing van het Gemeenschappelijke Landbouwbeleid (GLB) kan worden gezien als een voortzetting van de MacSharry-hervorming van 1992. Deze hervorming wordt in het algemeen als positief beoordeeld. Tegelijkertijd wordt ook de beperktheid ervan onderkend. Zo blijft het verschil tussen het prijsniveau binnen de EU en dat op de wereldmarkt voor de meeste producten groot. Willen de handelsbesprekingen die in het kader van de WTO volgend jaar starten, een kans van slagen hebben, dan lijkt een verdere aanpassing van het GLB onvermijdelijk. Ook de uitbreiding van de Unie met landen uit Midden- en Oost-Europa zal het GLB onder druk zetten.

In dit perspectief dienen de voorstellen van 'Agenda 2000' te worden gezien. Belangrijke onderdelen zijn een verlaging van de interventieprijzen voor granen (-20%), rundvlees (-30%) en melk (-10 à -15%) en een compensatie daarvan in de vorm van directe subsidies. Een eerste beoordeling van de voorstellen leverde de volgende resultaten op:

(i) Het verschil tussen de interne prijs en de wereldmarktprijs voor tarwe zal nagenoeg verdwijnen. Voor de meeste andere gesteunde producten zal na de prijsverlagingen dit verschil echter nog steeds niet zijn overbrugd. De invoering van de voorgestelde aanpassingen van het GLB zal niet alle problemen met de huidige GATT/WTO-verplichtingen oplossen.

(ii) Opmerkelijk is dat een aantal producten (bijv. suiker) wederom volledig buiten de hervorming blijft. Ook wordt niet gesproken over een vergroting van de markttoegang voor producenten van buiten de EU.

(iii) De voorstellen kunnen als een verdere 'budgettering' van de steun worden beschouwd, al is de voorgestelde directe inkomenssteun onvoldoende groot om de inkomenseffecten van de prijsverlagingen volledig te compenseren.

(iv) In louter budgettaire termen zullen de aanpassingen voor Nederland negatief uitpakken.

(v) De voorstellen zullen de toetredingsonderhandelingen met de kandidaatlidstaten uit Midden- en Oost-Europa iets vergemakkelijken. De verschillen in prijsniveaus van agrarische producten tussen de producenten in de potentieel nieuwe lidstaten en die in de huidige EU blijven echter nog zo groot dat een lange overgangperiode noodzakelijk lijkt voordat van een volledige integratie kan worden gesproken.

Kortom, hoewel met de invoering van de 'Agenda 2000'-voorstellen een bijdrage wordt geleverd aan de oplossing van de

---

Naast de varkenspest is de zachte winter van 1997 een andere factor die de volumemutaties van de productie vertekent. De zachte winter leidde in 1997 tot een extra productiestijging in de bouwnijverheid en een lagere vraag naar energie. In 1998 en 1999 neemt het *energieverbruik* echter weer toe, mede vanwege de voortgaande sterke groei van de industriële productie. Alhoewel de afzet stijgt, neemt de toegevoegde waarde van de energiesector volgend jaar toch af, omdat het aandeel van de kleinere gasvelden toeneemt. Dit gaat met hogere winningskosten gepaard.

III.4.2 Winstgevendheid

De gunstige conjunctuur komt in 1997 en 1998 tot uitdrukking in een slechts bescheiden verbetering van de winstgevendheid in de marktsector (zie tabel III.4.2). De scherpe concurrentie, zowel internationaal als nationaal, biedt nauwelijks ruimte voor margeverbetering. Ondanks de gestegen bezettingsgraden en de toenemende krapte op delen van de arbeidsmarkt blijft de prijsontwikkeling hierdoor gematigd. Niettemin heeft de winstgevendheid in de jaren negentig niet eerder zo'n hoog niveau bereikt. In 1998 wordt het niveau uit het topjaar 1989 weer benaderd, in de industrie zelfs iets overtroffen.

Volgend jaar neemt de winstgevendheid niet verder toe als gevolg van de versnelling in de groei van de loonkosten per werknemer met bijna 1½%-punt. Deze forsere loonkostenstijging gaat overigens gepaard met een wat sterkere toename van de arbeidsproductiviteit in de marktsector, waardoor de versnelling in de loonkosten per eenheid product lager is.

De solvabiliteit valt dit jaar naar verwachting licht terug na de sterke stijging in 1997. Die stijging kwam vooral tot stand door de sterke opwaartse herwaardering van de (grote) Nederlandse investeringen in het (Angelsaksische) buitenland als gevolg van sterk gestegen valutakoersen. Zo lagen de dollarkoers en de koers van het pond sterling eind 1997 ruim 15% hoger dan een jaar eerder. Dit jaar geeft de crisis in Azië aanleiding voor een neerwaartse herwaardering van de investeringen aldaar.

De ontwikkeling van de winstgevendheid, afgemeten aan de kapitaalinkomensquote, verschilt tussen bedrijfstakken. De kapitaalinkomensquote van de *industrie* stijgt verder in 1997 en 1998, terwijl die van de commerciële dienstverlening ongeveer gelijk blijft.

Tabel III.4.2 Aspecten winstgevendheid en vermogensverhoudingen marktsector^a, 1989-1999

	1989	1993	1994	1996	1997	1998	1999
	%						
Kapitaalinkomensquote marktsector ^b	18,5	13,6	17,3	16,9	17,6	18	18
w.o. Industrie ^c	25,9	17,8	22,6	23,7	25,1	26½	26¾
Tertiaire diensten ^d	24,5	22,8	24,5	24,0	24,4	24¼	24
w.o. Handel en reparatie	26,4	20,2	19,2	18,7	18,0	18¼	17¼
Vervoer en communicatie	18,2	19,1	22,4	22,6	23,4	23½	23¾
Overige tertiaire diensten ^e	19,3	23,0	24,4	24,8	24,7	25	24¾
Netto rentelastenquote	5,4	6,9	6,2	4,5	3,8	3½	3¼
Belastingquote	4,2	4,6	4,7	5,7	5,8	5¾	5¾
Winstquote (van productie in Nederland)	11,7	5,6	9,1	10,2	11,6	12¼	12¼
Rentabiliteit eigen vermogen	10,9	5,2	8,9	9,6	10,6	11¼	11¼
Solvabiliteit	43,6	45,4	45,0	46,4	47,7	47½	47½
Lange rente	7,2	6,4	6,9	6,2	5,6	5¼	5¾
Korte rente	7,3	6,9	5,2	3,0	3,3	3¾	4¼

^a De marktsector bestaat hier uit bedrijven exclusief banken, verzekeringswezen, delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed.

^b Inclusief banken en verzekeringswezen. Dit begrip is het complement van de arbeidsinkomensquote.

^c Exclusief aardolie-industrie.

^d Exclusief verhuur van en handel in onroerend goed.

^e Horeca, cultuur, sport en recreatie en overige zakelijke dienstverlening.

De sterke stijging van de arbeidsproductiviteit (zie tabel III.4.3) is van belang in de industrie. Hierdoor dalen de loonkosten per eenheid product in de industrie in 1997 en 1998, terwijl de productieprijsen nog stijgen. Binnen de industrie stijgt de kapitaalinkomensquote van de chemie het sterkst in de periode 1997-1999. Dit is niet alleen het gevolg van de voorspoedige volumeconjunctuur, maar in 1998 en 1999 ook van een daling van de prijzen van olie en gas, belangrijke grondstoffen voor de chemische industrie.

Tabel III.4.3 Arbeidsproductiviteit^a, 1991-1999

	1991- 1994	1995	1996	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %					
Landbouw	4,3	3,5	2,1	4,0	2½	5
Industrie exclusief aardolie	3,2	4,4	2,7	4,1	4	3
Bouwnijverheid	-1,2	-2,4	-1,8	2,2	2¼	1¾
Tertiaire diensten	0,7	-0,1	0,0	0,3	0	1
w.o. Handel en reparatie	-0,1	2,4	0,8	1,0	1¼	1¼
Vervoer en communicatie	3,8	3,4	3,2	4,9	3½	3½
Overige tertiaire diensten	-0,2	-0,4	-1,0	0,0	¼	¾
Zorg	0,5	-1,4	0,0	0,0	-¾	0
Totaal bedrijven	1,4	0,7	0,7	0,9	1	1½
Marktsector	1,4	1,1	0,6	1,7	1½	2

^a Volume bruto toegevoegde waarde tegen factorkosten per arbeidsjaar.

Daar de productiviteitsontwikkeling in de *dienstensector* zwak is, neemt de kapitaalinkomensquote in de dienstensector niet toe. Weliswaar stijgen de prijzen in de dienstensector sterker dan gemiddeld, maar onvoldoende om de forsere stijging van de loonkosten per eenheid product goed te maken. De kapitaalinkomensquote in de handel blijft afnemen vanwege de felle concurrentie. Zo heeft in het recente verleden een aantal grote buitenlandse spelers de Nederlandse detailhandelsmarkt betreden. In 1998 wordt de concurrentie nog versterkt door het van kracht worden van de nieuwe mededingingswet waardoor bodemprijzen en andere prijsafspraken zijn verboden. Overigens ontwikkelt de winstgevendheid in de handel zich wat gunstiger dan de kapitaalinkomensquote aangeeft, omdat de rentelasten in de handel aanzienlijk zijn gedaald. Het belang van de rentebetalingen is in de handel relatief groot vanwege omvangrijke voorgefinancierde voorraden.

De bedrijfstak vervoer en communicatie wijkt qua productiviteitsontwikkeling duidelijk af van de rest van de dienstensector, omdat deze bedrijfstak relatief kapitaalintensief is en sterker is blootgesteld aan buitenlandse concurrentie. Alhoewel door de scherpe internationale concurrentie ook de afzetprijzen minder sterk zijn gestegen, ontwikkelt de kapitaalinkomensquote van de bedrijfstak vervoer en communicatie zich in de jaren negentig gunstiger dan die van de meer beschutte dienstentakken door de forse productiviteitsstijging.

III.4.3 Investerings

Het aantrekken van de productiegroei in 1997, de verbetering van de winstgevendheid en de oplopende bezettingsgraden leiden in 1998 tot een versnelling in het tempo waarmee de conjunctuurgevoelige investeringen toenemen (zie tabel III.4.4). Ook de lage rente vormt een stimulans. Niettemin vertraagt de groei van de totale investeringen, omdat in de energiesector in 1997 een aantal grote projecten gereed is gekomen en ook de investeringen in vliegtuigen sterk afnemen in 1998. Doordat de conjunctuur in rustiger vaarwater terechtkomt, zwakt de stijging van de conjunctuurgevoelige investeringen volgend jaar af. Al met al zorgt de flinke toename van de investeringen vanaf 1995 er voor dat de investeringsquote in 1999 weer bijna op het hoge niveau van 1989 ligt. Gelet op de cash-flow zouden de binnenlandse investeringen overigens nog omvangrijker kunnen zijn. Veel bedrijven wendden om strategische redenen echter ook middelen aan voor investeringen in het buitenland.

In de huidige fase van de conjunctuur nemen niet alleen de investeringen in machines aanzienlijk toe, maar ook die in bedrijfsgebouwen. Dit laatste duidt erop dat er ook volop uitbreidingsinvesteringen plaatsvinden. Vanwege het herstel van de kantorenmarkt is de groei van de investeringen in bedrijfsgebouwen geconcentreerd in de commerciële dienstensector.

In de loop van 1997 is de bezettingsgraad in de *industrie* gestegen met ruim 1%-punt tot een niveau van 85% per ultimo. Grafiek III.4.1 laat zien dat dit nog wel onder de recordhoogte van 1990 ligt. De bezettingsgraadontwikkeling noopt tot een sterke stijging van de industriële investeringen in 1998 (zie tabel III.4.5). Op basis van de CBS-najaarsenquête naar de investeringen in de nijverheid wordt in de chemische industrie zelfs een stijging met ruim 45% verwacht. Ook in de metaalindustrie stijgen de investeringen fors. In de metaalindustrie is de bezettingsgraad dan ook het sterkst gestegen met als uitschieter de basismetalaalindustrie. Vanwege de florissante winstontwikkeling en de lage rente stuit een dergelijke uitbundige ontwikkeling van de industriële investeringen in het algemeen niet op financieringsproblemen. Dankzij deze uitbundigheid komt de investeringsquote in de industrie dit jaar net boven het niveau van 1989.

Tabel III.4.4 Aspecten investeringen van bedrijven in vaste activa, 1989-1999

	1996	1991- 1994	1995	1996	1997	1998	1999
	waarde mutaties per jaar in % mld gld						
Machines	43,8	-0,9	9,5	13,9	6,1	5½	5¼
Bedrijfsgebouwen	14,8	-4,8	-1,1	5,3	7,5	4¾	4
Wegvervoermiddelen	8,8	-8,3	33,2	19,0	3,7	1	1¾
Overige vervoermiddelen	2,3	11,3	-8,5	-36,5	26,0	-40½	7½
Totaal exclusief woningen	81,7	-0,9	7,6	9,3	6,7	3¼	5¼
w.o. Conjunctuurgevoelig ^a	69,5	-3,0	12,5	9,4	6,7	8¾	4½
	1989	1994	1995	1996	1997	1998	1999
	%						
Cash flow ^b	127	143	135	133	137	139	136
Investeringsquote ^c	18,6	16,0	16,7	17,7	18,2	18¼	18¼

^a Investerings van bedrijven ongerekend woningen, schepen, vliegtuigen, railvervoermiddelen en investeringen door de energiesector.

^b Afschrijvingen plus winst van productie in de Nederlandse marktsector als percentage van de bruto investeringen in (materiële) vaste activa in Nederland.

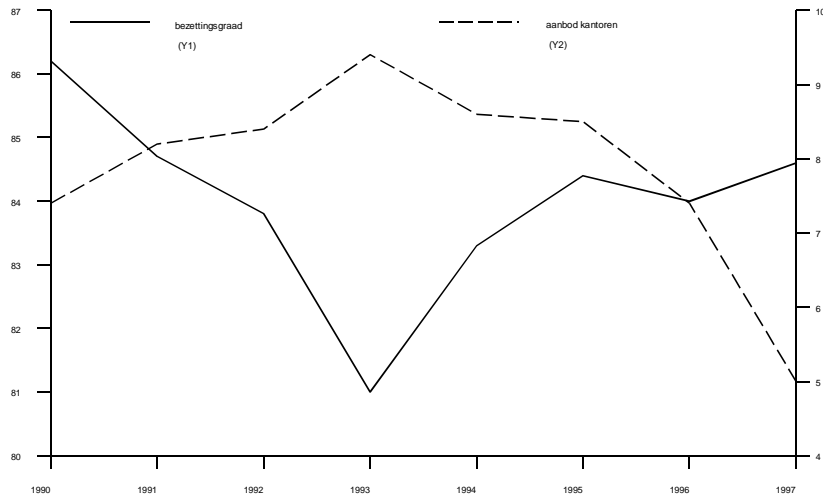
^c Investerings in vaste activa (exclusief woningen) als percentage van de bruto toegevoegde waarde tegen factorkosten (exclusief verhuur van en handel in onroerend goed).

Ook in de *landbouw* komen de bedrijfsinvesteringen dit jaar aanzienlijk hoger uit dan in 1997. Met name in de tuinbouw vertalen de gunstige perspectieven zich in meer investeringen. Ook de verwachte herstructurering in de varkenshouderij kan tot een uitbreiding van de investeringsactiviteiten leiden.

De investeringen in de *energiesector* zijn vaak grillig en niet conjunctuurgebonden. Dit jaar dalen deze investeringen per saldo sterk, omdat in 1997 grote projecten in de delfstoffenwinning en de aardolie-industrie gereed zijn gekomen.

Met uitzondering van de luchtvaart is het investeringsverloop in de *dienstensector* minder onstuimig. In vergelijking met de industrie zijn in de eerste helft van de jaren negentig de investeringen in de dienstensector gemiddeld veel minder teruggevallen. Het productieverloop in de dienstensector gaf daar geen aanleiding toe. De consequentie is echter dat ook de groei van de investeringen vanaf 1995 minder krachtig is dan in de industrie. In lijn met de ontwikkeling van de dienstenproductie zwakt de groei van de investeringen in de meeste dienstentakken af in de periode 1997-1999.

Grafiek III.4.1 *Bezettingsgraad industrie en aanbod van kantoren^a, 1990-1997*

^a In % van de voorraad per ultimo (rechteras). Bron: DTZ Zadelhoff.

In de bedrijfstak vervoer en communicatie dalen in 1998 de investeringen door een scherpe vermindering van de investeringen in vliegtuigen. In 1999 stijgen de investeringen in deze bedrijfstak weer vanwege het goed op gang komen van de grote infrastructuurprojecten.

Door de voorspoedige werkgelegenheidsontwikkeling is de afgelopen jaren de vraag naar kantoorruimte zodanig geweest, dat de leegstand in de kantorenmarkt sterk is verminderd. Uit grafiek III.4.1 blijkt dat het aanbod van kantoorruimten ten opzichte van 1993 bijna is gehalveerd. Dit landelijke cijfer verhult nog dat regionaal de spanning op segmenten van de kantorenmarkt groter kan zijn. Hierdoor trekken de investeringen in de nieuwbouw van kantoren vanaf 1996 weer duidelijk aan, met name in de handel en de zakelijke dienstverlening. Dit leidt ook weer tot de aanschaf van allerlei benodigde apparatuur.

Tabel III.4.5 *Volume bedrijfsinvesteringen in vaste activa naar sectoren, 1991-1999*

	1996	1991- 1994	1995	1996	1997	1998	1999
	waarde mld gld	mutaties per jaar in %					
Landbouw	4,5	- 8,9	8,9	- 5,3	3,4	10½	- 3¾
Industrie exclusief aardolie	15,7	- 7,9	21,1	4,5	5,7	20¼	4¼
w.o. Chemische industrie	3,5	- 11,4	1,1	15,0	10,6	46¾	3¼
Metaalindustrie	5,7	- 12,2	76,7	1,5	- 3,3	19½	5
Energie	9,9	12,7	- 16,2	29,8	1,5	- 24½	11
Diensten ^a	53,0	0,8	7,3	8,1	6,6	3¼	5¾
w.o. Handel en reparatie	10,5	0,5	4,2	6,7	6,0	5	3½
Vervoer en communicatie	13,5	0,0	4,1	- 0,7	10,2	- 1½	9½
Andere diensten ^c	24,1	- 0,4	12,1	13,8	4,1	5	5
Bedrijven ^{a,b}	81,7	- 0,9	7,6	9,3	6,7	3¼	5¼

^a Exclusief verhuur van en handel in onroerend goed.

^b Inclusief statistisch verschil nijverheid.

^c Bank- en verzekeringswezen, overige tertiaire diensten en zorg.

De voortgaande groei van de investeringen in outillage in de dienstensector gaat gepaard met de toepassing van de modernste informatie- en communicatietechnologie. Zo bestaat in dienstenbranches als computerservicebedrijven, banken, verzekeringen, consultants, juridisch adviseurs, architecten en ingenieursbureaus inmiddels een kwart of meer van alle investeringen uit de aanschaf van computers en bijbehorende randapparatuur ten behoeve van administratieve automatisering.¹¹ Van deze penetratie van moderne technologie mag met enige vertraging een productiviteitsverhogend effect worden verwacht. Dat een dergelijk effect nodig is voor het groeipotentieel van de Nederlandse economie op wat langere termijn wordt in hoofdstuk IV nader toegelicht.

¹¹ Zie B. Minne, Informatie- en communicatietechnologie en economische effecten in Nederland; Quickscan van een CBS-databank, rapport ten behoeve van het Ministerie van Economische Zaken, 1998.

III.5 Arbeidsmarkt

De werkgelegenheid stijgt zowel in 1998 als in 1999 sterker dan het arbeidsaanbod, zodat de werkloosheid verder kan dalen. De stijging bedraagt ruim 150 000 respectievelijk ruim 100 000 personen. Dat het groeicijfer in 1999 wat lager ligt komt door de iets teruglopende economische groei en de grotere loonvoetstijging in dat jaar. Dit laatste hangt gedeeltelijk samen met de minder ruime arbeidsmarkt. De werkloosheid daalt in 1999 tot 360 000 personen. Dit is ruim 5% van de beroepsbevolking, het laagste cijfer sinds 1980.

III.5.1 Arbeidsvraag

De werkgelegenheid in arbeidsjaren groeit in 1998 met 2¼%, ongeveer evenveel als in de voorgaande twee jaren. Deze raming wordt ondersteund door het beeld dat de verschillende arbeidsmarktindicatoren te zien geven. De openstaande vacatures vertonen een stijging, evenals de uitzenduren. De ontslagaanvragen en faillissementen dalen. Al deze ontwikkelingen wijzen op een voortgaande werkgelegenheids groei in de nabije toekomst. In 1999 komt de verwachte groei uit op 1½%. In deze groeivertraging weerspiegelt zich de iets afzwakkende economische groei en ook de stijging van de reële arbeidskosten, die mede het gevolg is van de krapper wordende arbeidsmarkt.

De gunstige verwachtingen voor de werkgelegenheid op macro-niveau zijn ook van toepassing op de meeste sectoren (zie tabel III.5.1). Alleen in de landbouw is sprake van een voortzetting van de dalende trend die zich de afgelopen jaren heeft voorgedaan. In de sector banken en verzekeringen moet rekening worden gehouden met een lichte teruggang door kostenbesparingen. Bijzonder gunstig is de groei bij de uitzendbedrijven. Hierbij moet worden opgemerkt dat ook de groei in een aantal werkgelegenheidsprogramma's -met name Melkert(1) en JWG- hiertoe wordt gerekend. Deze heeft een substantieel aandeel in de werkgelegenheids groei bij uitzendbedrijven. Verder doen de handel en de sector 'overige tertiaire diensten' het relatief goed. Bij de industrie kan de werkgelegenheid, na een periode van teruggang, weer wat toenemen. Hierachter gaat een wisselend beeld voor de verschillende onderdelen schuil. Zo zal in de voedingsmiddelensector enige teruggang optreden, terwijl voor de metaalindustrie met een stijging gerekend wordt. De mate waarin uitzendkrachten zullen worden vervangen door vaste werknemers vormt hierbij overigens een onzekere factor. Uitzendkrachten tellen niet mee voor de werkgelegenheid van de bedrijfstak waarin zij zijn geplaatst, maar worden gerekend tot de bedrijfstak 'uitzendbedrijven'. De werkgelegenheid bij de overheid (exclusief Melkertbanen en JWG-plaatsen) is de afgelopen jaren gedaald, maar vertoont in 1998 en 1999 weer een bescheiden groei. Tegenover enige daling bij de krijgsmacht staan positieve effecten van de klassenverkleining in het onderwijs en van een uitbreiding

bij openbare orde en veiligheid. De arbeidsduur bij de overheid daalt gemiddeld met meer dan 1% per jaar in 1998 en 1999, als gevolg van de arbeidsduurverkorting bij de provincies, de politie en in het onderwijs. Hierdoor daalt het totaal aantal gewerkte uren bij de overheid. Ook in de zorgsector zal in die jaren sprake zijn van arbeidsduurverkorting. In de marktsector is dit nauwelijks het geval. De werkgelegenheid in personen groeit iets sneller dan die in arbeidsjaren. Dit komt door een toename van het werken in deeltijd. Echter bij de huidige situatie op de arbeidsmarkt, die wordt beheerst door een sterk stijgende arbeidsvraag, wordt de trendmatige groei van deeltijdwerk afgezwakt. Het aantal personen met een baan van tenminste 12 uur per week neemt in 1998 met ruim 150 000 en in 1999 met ruim 100 000 toe.

Tabel III.5.1 *Werkgelegenheid naar sectoren in arbeidsjaren, 1991-1999*

	1996	1991- 1994	1995	1996	1997	1998	1999
	in dzd	mutaties per jaar in %					
Landbouw	247	-0,6	-2,0	-1,0	-1,9	-2	-1¾
Industrie exclusief aardolie	834	-2,2	-1,3	-1,2	0,1	¼	¾
Bouwnijverheid	413	-0,2	1,2	2,7	3,0	¾	0
Handel en reparatie	997	1,5	1,7	2,4	3,3	¾	2¼
Vervoer en communicatie	367	0,5	0,3	2,2	1,6	2	1½
Banken en verzekeringen	190	0,2	0,2	1,3	0,6	-¾	-½
Uitzendbedrijven	285	0,5	19,9	15,8	14,6	12	4¼
Overige tertiaire diensten ^a	862	3,9	3,9	4,0	4,7	4¼	3
Zorg	527	1,5	1,8	1,0	1,5	2	1¼
Totaal bedrijven	4823	0,7	1,9	2,3	2,8	2½	1½
w.v. open sector	1497	-1,3	-1,0	-0,4	0,1	¼	½
afgeschermd sector	2333	2,2	4,1	4,4	5,0	4½	2½
Marktsector ^b	4244	0,6	1,9	2,5	3,0	2¾	1¾
Overheid	654	-0,9	-1,7	-1,8	-0,1	½	¼
Totaal in arbeidsjaren	5477	0,5	1,4	1,8	2,5	2¼	1½
Totaal in personen vanaf 12 uur	6011	0,8	1,7	2,2	2,6	2½	1¾

^a Horeca en overige zakelijke dienstverlening.

^b Bedrijven exclusief delfstoffenwinning, verhuur en handel in onroerend goed, zorg.

Het structurele *arbeidsaanbod* groeit in 1998 en in 1999 met ruim 70 000 personen. De demografische ontwikkeling is goed voor een aanwas van circa 10 000 personen per jaar. Deze component neemt geleidelijk af door de veroudering van de bevolking. De trendmatige stijging van de participatie van vrouwen draagt voor circa 30 000 personen per jaar aan de groei bij. De rest komt voor rekening van beleidseffecten, met name inzake arbeidsongeschiktheid en bijstand. Door de gunstige arbeidsmarktsituatie gaat de groei van het arbeidsaanbod tijdelijk uit boven de structurele groei. Deze conjuncturele component wordt in 1998 en in 1999 geschat op circa 20 000 personen.

De geschetste ontwikkelingen van werkgelegenheid en arbeidsaanbod leiden tot een verdere daling van de werkloosheid. De werkloze beroepsbevolking daalt van 440 000 personen in 1997 tot 375 000 personen in 1998, wat overeenkomt met 5½% van de beroepsbevolking. In 1999 zwakt de daling door de lagere werkgelegenheids groei af. De werkloosheid komt dan uit op 360 000 personen of 5¼% van de beroepsbevolking, het laagste cijfer sinds 1980. Naarmate de werkloosheid verder daalt wordt de kans groter dat voor bepaalde beroepen knelpunten op de arbeidsmarkt zullen optreden. Het aantal vacatures bedroeg in het derde kwartaal van 1997 82 000. Dit cijfer ligt nog beduidend lager dan in 1990. In het eerste kwartaal van dat jaar bereikte het aantal vacatures een piek van 134 000. Omdat toen van ernstige knelpunten op de arbeidsmarkt geen sprake was, lijkt de kans op ernstige knelpunten ook nu voorlopig nog klein.¹²

Het aantal werkloosheidsuitkeringen is groter dan de werkloosheid en het verschil tussen beide vertoont al jaren een trendmatige stijging (zie tabel III.5.2). Dit heeft te maken met de veroudering van de beroepsbevolking. Vanaf 57½ jaar vervalt de sollicitatieplicht voor werklozen, maar ook ouderen die deze leeftijd nog niet bereikt hebben zoeken niet allen actief naar werk. De geschetste ontwikkeling zal zich in 1998 en 1999 voortzetten, zodat het aantal werkloosheidsuitkeringen weliswaar zal afnemen, maar minder sterk dan de werkloosheid.

¹² In dit verband wordt verwezen naar CPB, *Economische Verkenning voor de volgende kabinetsperiode*, Sdu, Den Haag, 1997. In het daarin besproken behoedzame scenario manifesteren zich geen knelpunten, maar in het gunstige scenario zouden in verschillende sectoren knelpunten in de personeelsvoorziening kunnen optreden.

Tabel III.5.2 Vraag en aanbod op de arbeidsmarkt, 1992-1999

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
	dzd							
	niveau	mutaties per jaar						
Werkgelegenheid								
- arbeidsjaren	5328	- 6	- 18	77	96	136	131	84
- personen totaal	6472	2	62	97	152	179	180	124
- personen vanaf 12 uur	5779	- 11	15	100	129	153	154	105
Beroepsbevolking	6190	59	81	86	90	97	91	90
Werkloze beroepsbevolking	411	70	66	- 14	- 39	- 56	- 63	- 15
Werkloosheidsuitkeringen	587	77	113	15	- 27	- 59	- 52	- 5
	niveaus							
Werkloze beroepsbevolking	411	481	547	533	494	438	375	360
Werkloosheidsuitkeringen	587	664	777	792	765	707	655	650
P/A-ratio ^a	1,215	1,216	1,232	1,233	1,239	1,241	1,244	1,247
P/A-ratio (> 12 uur) ^b	1,085	1,084	1,090	1,093	1,098	1,098	1,100	1,102

^a Verhouding werkzame personen totaal/arbeidsjaren.

^b Verhouding werkzame personen vanaf 12 uur/arbeidsjaren.

Wet inschakeling werkzoekenden (WIW)

Sinds januari van dit jaar beschikken de gemeenten met de WIW over een instrumentarium ter verbetering van de arbeidsmarktpositie van werkloze jongeren onder de 23 jaar, ontvangers van een uitkering krachtens ABW, IOAW of IOAZ en personen die langer dan een jaar staan ingeschreven als werkzoekende bij Arbeidsvoorziening.

De WIW bundelt een aantal bestaande regelingen, zoals de Jeugdwerkgarantiewet (JWG) en de Banenpoolregeling. De middelen worden beschikbaar gesteld via een Werkfonds van ongeveer f 1,7 mld per jaar. Dit geld wordt via verschillende instrumenten voor de verbetering van de arbeidsmarktpositie van werkzoekenden ingezet.

Sociale activering, zoals buurtwerk en vrijwilligerswerk, en scholing zijn instrumenten die worden ingezet als de afstand tot de arbeidsmarkt relatief groot is.

Het belangrijkste instrument om personen uit de doelgroep werkervaring op te laten doen is de WIW-dienstbetrekking. Deze is te beschouwen als de opvolger van plaatsing in het kader van de JWG of de Banenpoolregeling, welke tezamen goed waren voor een kleine 50 000 banen. Het gaat om banen van 32 uur. De beloning kan oplopen tot 120% van het WML. Anders dan de Banenpoolplaats beoogt de WIW-dienstbetrekking veel meer een tussenstation te vormen naar regulier werk. Voor personen vanaf 23 jaar geldt in eerste instantie een arbeidsovereenkomst van twee jaar, waarna omzetting in een overeenkomst voor onbepaalde tijd plaats vindt als de betrokkene -ter beoordeling door de gemeente- nog niet klaar is voor de reguliere arbeidsmarkt.

Werkervaringsplaatsen, waarvan er maximaal 12 000 beschikbaar zijn, komen in aanmerking voor personen wier afstand tot de arbeidsmarkt relatief klein is. Dit instrument heeft het karakter van een loonkostensubsidie. De arbeidsvoorwaarden van de sector waarin men werkzaam is zijn van toepassing.

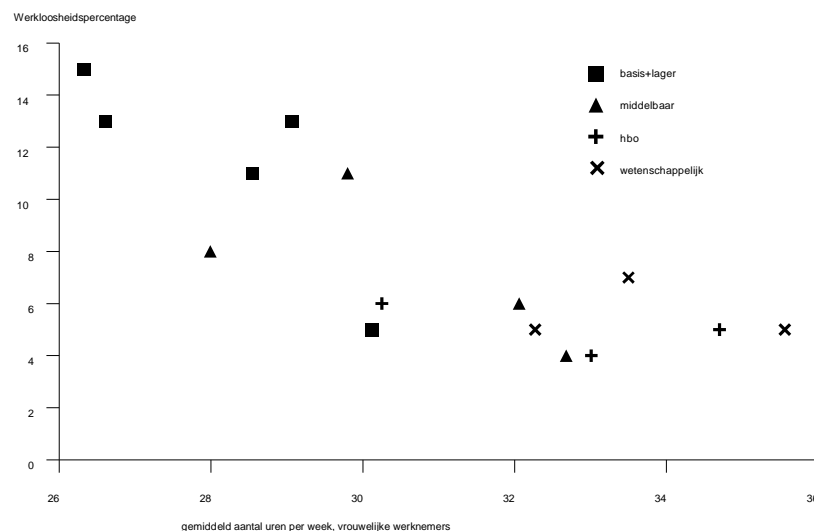
Uitgangspunt bij de inzet van deze instrumenten is maatwerk. De mogelijkheden van de individuele werkloze zijn doorslaggevend. Bij de uitvoering van de WIW zullen de gemeenten moeten samenwerken met Arbeidsvoorziening. Deze instantie bepaalt samen met de gemeente of een langdurig werkloze voor een gesubsidieerde baan in aanmerking komt en welk traject daarbij gevolgd moet worden. Ook de vaststelling van het traject voor werkloze jongeren is een gezamenlijke aangelegenheid.

Stille reserve?

Onderstaande grafiek laat het verband zien tussen werkloosheid (mannen en vrouwen), en het gemiddelde aantal gewerkte uren per week van vrouwelijke werknemers met een voltijdbaan of een deeltijdbaan van 12 uur of meer. Elke stip in de grafiek staat voor een combinatie van opleidingsniveau en -richting. Per opleidingsniveau (in de legenda aangegeven) zijn verschillende opleidingsrichtingen onderscheiden (niet in de legenda aangegeven). Uit de grafiek blijkt dat lage werkloosheid doorgaans gepaard gaat met meer gewerkte uren, met name bij lager en middelbaar opgeleiden. Een mogelijke verklaring luidt, dat lage werkloosheid voor een bepaald soort arbeid leidt tot hogere lonen (of betere secundaire arbeidsvoorwaarden) waardoor langer werken aantrekkelijk wordt. Als deze verklaring juist is, dan zullen toekomstige knelpunten op de arbeidsmarkt voor een deel 'vanzelf' worden opgelost doordat werkende vrouwen met een deeltijdbaan meer uren gaan werken. Voorlopig is dit niet veel meer dan een hypothese. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen in hoeverre deze hypothese juist is.

Gewerkte uren per week (vrouwen) en werkloosheid naar opleiding

Intermezzo Weer aan het werk?

In 1996 daalde het aantal WW-uitkeringen met 13 000, in 1997 met 38 000. Komt deze versnelde daling voor rekening van een lagere instroom in de WW, of speelt ook een toename van de uitstroom een rol? Om hierop een antwoord te geven vergelijkt onderstaande tabel de kansen van personen die op 1 januari 1996 een WW-uitkering hadden, met de werkhervattingskansen van personen die op 1 januari 1997 een uitkering hadden.¹³ De werkhervattingskansen binnen 3 en 6 maanden zijn laag, en blijken tussen 1996 en 1997 nauwelijks te zijn toegenomen. Hierbij past een kanttekening: het is mogelijk dat de samenstelling van het bestand wat betreft de afstand tot de arbeidsmarkt, op 1 januari 1997 ongunstiger was dan op 1 januari 1996, omdat gedurende 1996 relatief gemakkelijk plaatsbare WW-ers zijn uitgestroomd. Met het beschikbare datamateriaal is het echter niet goed mogelijk om hiervoor te corrigeren. Overeind blijft de conclusie dat de werkhervattingskansen laag zijn.

Tabel III.5.3 Werkhervatting

	1996	1997
Daling aantal WW-uitkeringen (in dzd)	13	38
Werkhervattingskans binnen 3 maanden in % (bestand 1 januari)	17	17
Werkhervattingskans binnen 6 maanden in % (bestand 1 januari)	28	29

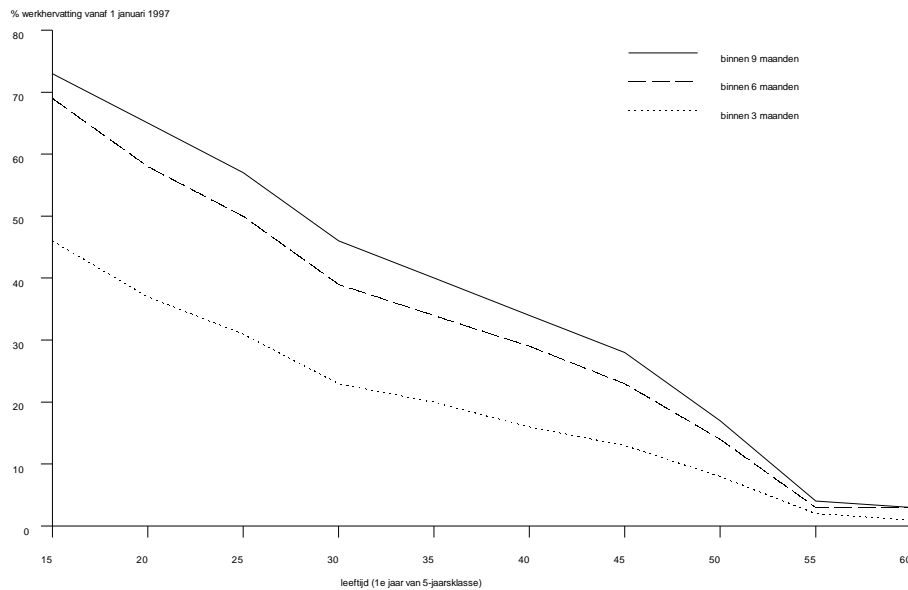
Bron: LISV

De werkhervattingskans daalt met de leeftijd, zoals blijkt uit grafiek III.5.1. Vanaf de leeftijdsgroep 30-34 jaar heeft minder dan de helft van degenen die op 1 januari 1997 een WW-uitkering hadden 9 maanden later een baan gevonden. Voor personen met een WW-uitkering ouder dan 45 jaar ligt het aandeel lager dan een derde.

Ook tussen mannen en vrouwen verschilt de werkhervattingskans sterk: van de mannen met een WW-uitkering op 1 januari 1997 had 39% na 9 maanden een baan gevonden, van de vrouwen slechts 27%.

¹³ De werkhervattingskansen vormen een overschatting, omdat personen die binnen de desbetreffende periode opnieuw werkloos worden én opnieuw een baan vinden twee maal worden geteld als werkhervatters. Op dit moment kan het LISV deze dubbel telling niet corrigeren.

Grafiek III.5.1 Werkhervattingskans naar leeftijd, 1997

De enorme banengroei van het afgelopen jaar heeft kennelijk weinig effect gehad op de lage werkherhvattingkans van WW-ers. De daling van het aantal WW-uitkeringen komt voor rekening van een lagere instroom. Dit wijst in de richting van tekortschietende reïntegratiekansen. Hiervoor is nog een tweede aanwijzing. Van de werklozen die volgens het arbeidsbureau gemakkelijk een baan zouden moeten kunnen vinden, blijft een aanzienlijk aantal toch langer dan een jaar werkloos. Dit blijkt uit cijfers over de indeling van werklozen naar werkloosheidsduur en naar 'afstand tot de arbeidsmarkt'. Sinds een jaar of twee (afhankelijk van de gemeente) worden werklozen die zich aanmelden bij arbeidsbureau of sociale dienst ingedeeld naar 'afstand tot de arbeidsmarkt'. Indeling gebeurt in een van de volgende vier categorieën, aangeduid als 'fasen':

- fase 1: direct bemiddelbaar
- fase 2: na kort arbeidsinpassingstraject bemiddelbaar
- fase 3: na lang arbeidsinpassingstraject bemiddelbaar
- fase 4: (nog) niet bemiddelbaar, sociale activering

Werklozen in fase 1 zouden dus vrij snel een baan moeten kunnen vinden. In de praktijk blijkt dat lang niet altijd zo te zijn. Onderstaande tabel bevat de aantallen niet-werkende werkzoekenden per fase (exclusief werkloze werkzoekenden die *niet* staan ingeschreven bij een arbeidsbureau).¹⁴ Ruim 85 000 fase-1-werklozen waren eind september 1997 langer dan een jaar werkloos.

Tabel III.5.5 Niet-werkende werkzoekenden naar fase (stand ultimo september 1997)

	fase				totaal
	1	2	3	4	
totaal	265	105	165	250	785
wv ingeschreven > 1 jaar	85	70	130	190	475
ingeschreven < 1 jaar	180	35	35	60	310

Bron: Arbeidsvoorziening.

Werklozen in fase 3 of 4 komen in aanmerking voor een WIW-plaats (zie ook het kader over de WIW). De Melkert-3 regeling (experimenten met behoud van uitkering) is bedoeld voor fase 4 werklozen. Naast deze en andere vormen van gesubsidieerde werkgelegenheid¹⁵ wordt vaak geprobeerd om via scholing de kans op werk van kansarme en/of langdurig werklozen te vergroten. In Nederland kennen we geen nationale scholingsprogramma's voor langdurig werklozen. Arbeidsbureaus en sociale diensten bieden weliswaar allerlei soorten cursussen en scholing aan, maar enige stroomlijning van het aanbod ontbreekt. Dat verklaart wellicht ook het ontbreken van evaluatiestudies van Nederlands scholingsbeleid. De VS kennen wel een aantal nationale programma's, waarvan de effecten ook regelmatig zijn geëvalueerd. Een recent overzicht

¹⁴ Nyfer merkt over de fasering op: 'Merkwaardig is, hoe eenvoudig het is voor de werkzoekende om de uitkomsten van de fasering te beïnvloeden. Door het uiten van een 'niet reële' beroepswens, weigeren te verhuizen enz. kan iemand gemakkelijk in een lagere fase terecht komen, dan waarin hij of zij op grond van bijvoorbeeld opleiding en werkervaring zou thuishoren'. En: 'In fase 4 blijken ook cliënten te worden ingedeeld die uitstekend bemiddelbaar zijn. Naast verslaafden vindt men er ook freelancers, kunstenaars en mensen waarvan men vermoedt dat ze zwart werken'. Nyfer, *Werk voor Gemeenten: succes en faalfactoren*, 1997.

¹⁵ Voor een evaluatie zie paragraaf VI.2 in CPB, *Economische verkenning voor de volgende kabinetsperiode*, Sdu Uitgevers, Den Haag, 1997.

van deze evaluatiestudies trekt de volgende conclusies over de individuele effectiviteit van scholingsprogramma's:¹⁶

- het rendement van de duurdere programma's (meer dan US\$ 2000 per deelnemer) is, gemeten over een periode van drie jaar, veelal negatief;
- vooral scholingsprogramma's gericht op vrouwen kennen een hoog rendement;
- scholingsprogramma's voor kansarme jongeren hebben een negatief rendement.

De vraag waarom sommige programma's goed scoren en andere niet blijft vooralsnog onbeantwoord. De auteurs vermoeden dat de vormgeving van het scholingsprogramma (bijvoorbeeld on-the-job versus klassikaal) een rol speelt. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of bovenstaande conclusies ook voor Nederlandse scholingsprogramma's gelden.

Concluderend: reïntegratie van werklozen is een van de belangrijkste uitdagingen voor het arbeidsmarktbeleid voor de komende jaren. In hoeverre scholingsprogramma's hieraan een bijdrage kunnen leveren is vooralsnog onduidelijk. Een grondige evaluatie van bestaande scholingsprogramma's lijkt daarom gewenst.

III.6 Collectieve sector

De collectieve uitgaven zullen in het laatste jaar van deze kabinetsperiode de uitgavenkaders licht overschrijden en wel met f 1 mld. Deze overschrijding is geheel gelokaliseerd bij de zorg. Bij het rijk en bij de sociale zekerheid heeft de gunstige economische ontwikkeling geleid tot aanzienlijke meevallers bij de rentelasten en de sociale uitkeringen. Hier staan overigens omvangrijke intensiveringen tegenover. Gevoegd bij de lastenverlichting van uiteindelijk f 4½ mld in 1998 zal het vorderingentekort van de collectieve sector stijgen van 1,3% in 1997 tot 1,6% dit jaar, ruim onder de referentiewaarde van 3% voor de Monetaire Unie. Bij ongewijzigd beleid zullen de premies voor de sociale zekerheid in 1999 stijgen om de vermogensposities te versterken, zodat het tekort van de collectieve sector weer zal dalen tot het niveau van 1997.

¹⁶ D. Friedlander, D.H. Greenberg, en Ph. K. Robins, 'Evaluating Government Training Programs for the Economically Disadvantaged', *Journal of Economic Literature*, december 1997. Rendement is hier gedefinieerd als de rentevoet die de kosten per deelnemer gelijk maakt aan de contante waarde van de inkomensverbetering van de deelnemer.

III.6.1 De collectieve uitgaven

De beleidsuitgangspunten voor de collectieve uitgaven in 1998 hebben na Prinsjesdag een aantal wijzigingen ondergaan. Allereerst is bij de algemene politieke en financiële beschouwingen tot bijna $f \frac{1}{2}$ mld intensiveringen besloten. De belangrijkste is het besluit de Algemene Nabestaandenwet (Anw) in dit jaar iets te versoepelen. Vervolgens is bij de voorjaarsnota 1998 $f 1$ mld structureel aan bezuinigingen ingezet om dreigende uitgavenoverschrijdingen tegen te gaan (rijk) respectievelijk te beperken (zorg). De belangrijkste maatregel is het grotendeels niet uitkeren van de prijsbijstellingstranche 1998. De raming voor 1999, het eerste jaar van de nieuwe kabinetsperiode, is betrekkelijk 'beleidsarm'. Wel wordt rekening gehouden met de overloopeffecten van reeds ingezette maatregelen. Hierbij gaat het met name om de oplopende besparingen van de Anw, de geleidelijke aanpassingen in de kinderbijslag, de effecten van de invoering van premiedifferentiatie en marktwerking in de arbeidsongeschiktheidsregelingen (PEMBA) en van de wet Reïntegratie Arbeidsgehandicapten (REA). Verder is verondersteld dat de uitkeringen de loonontwikkeling volgen en de kinderbijslag de prijsontwikkeling.

Voor de rijksuitgaven is allereerst aangesloten bij de meerjarencijfers uit de Miljoenennota 1998. Vervolgens zijn de uitvoering 1997 en de voorjaarsnota 1998 inclusief besluitvorming verwerkt. De korting op de prijs- en loonbijstelling is door het kabinet niet belegd met specifieke maatregelen. Omdat alle overheidscao's voor 1998 al zijn afgesloten is deze korting verwerkt als lagere niet-personele uitgaven in alle beleidsclusters, inclusief infrastructuur. Wat betreft de arbeidsvoorwaarden in de collectieve sector is voor 1999 aangesloten bij het zogenoemde referentiemodel. Dit betekent dat de loonvoetstijging exclusief incidenteel wordt geraamd overeenkomstig de ontwikkeling in de marktsector. Voor zowel de overheid als de zorg is voor 1999 gerekend met een vergoeding voor de incidentele loonontwikkeling van $\frac{3}{4}\%$. Bij de afdrachten aan de Europese Unie is aangesloten bij de concept-voorstellen voor 1999 van de Europese Commissie. De niet-gerealiseerde taakstelling ($f 0,5$ mld) verkoop staatsbezit uit 1997 is doorgeschoven naar 1998. Het veilen van etherfrequenties heeft recent ruim $f 1,8$ mld opgebracht. Van deze EMU-relevante incidentele bate is $f \frac{1}{2}$ mld ingezet tegen dreigende overschrijding van het kader, de rest is in het FES gestort. Daartegenover staat dat de objectsubsidies voor de huurwoningen van beleggers dit jaar worden afgekocht (circa $f 1\frac{1}{2}$ mld).

De stortingen in het AOW-spaarfonds bedragen in 1998 en 1999 $f 1\frac{1}{2}$ mld, plus het structurele deel van de belastingmeevaller 1997 ($f 2,8$ mld) die na het verschijnen van de Miljoenennota 1998 is opgetreden. Daarnaast is bij de kamerbehandeling van het wetsvoorstel een aanvullende storting van $f 250$ mln in 1999 toegezegd. Ook ontvangt het fonds rentebetalingen van het rijk.

Gegeven deze uitgangspunten en de macroeconomische ontwikkeling zoals in de eerdere paragrafen geschetst, zal de bruto collectieve uitgavenquote ook nog in 1999 blijven dalen (zie tabel III.6.1). Deze quote zakt in de raming naar 50%. Dit is het laagste niveau sinds 1973.

De werkgelegenheid bij de overheid neemt in 1998 en 1999 licht toe. De groei is geconcentreerd bij het basis- en het voortgezet onderwijs. Bescheiden stijgende leerlingenaantallen, de klassenverkleining van 1 augustus 1997 plus vervanging van korter werkende oudere leraren zijn de oorzaak. De rechterlijke macht wordt uitgebreid en beter uitgerust als doorwerking van het rapport Van Traa, bij de politie speelt een laatste tranche uitbreiding als overloop uit deze kabinetsperiode. Positieve werk-gelegenheidseffecten gaan ook uit van het volledig invullen van de 40 000 banen uit het regeerakkoord (de zogeheten Melkert I-banen) per 1 januari 1999. Tenslotte is nog enige

groei voorzien bij de JWG-ers. Deze regeling is inmiddels met andere werkgelegenheidsbevorderende maatregelen geïntegreerd in het gemeentelijk werkfonds. Onderwijs ondervindt ook een impuls op het terrein van informatie, communicatie en technologie.

Voor de kosten bij de overheid van de invoering van de euro is in 1999 f 200 mln ruimte gereserveerd op de begroting. Voor de kosten van de millenniumproblematiek is dit jaar f 500 mln uitgetrokken.

In de cijfers ligt een grote sprong voorwaarts besloten voor de infrastructuur. Dit jaar moet de start van de Betuwelijn ten oosten van Rotterdam een forse bouwimpuls betekenen, volgend jaar geldt dit voor de HSL-Zuid. Deze projecten leggen zoveel beslag op de financiële ruimte dat voor overige projecten zoals wegenbouw en bodemsanering in 1999 minder geld beschikbaar is. Mede door het vorig jaar geïntroduceerde systeem van overplanning bij onder andere wegenbouw, zou een eventuele vertraging bij de grote spoorprojecten gedeeltelijk kunnen worden opgevangen door andere projecten. In de raming voor het cluster infrastructuur zitten ook de additionele uitgaven van het NMP3, zoals de CO₂-impuls, NO_x, voertuigtechniek etc. Er zijn echter geen extra uitgaven opgenomen op grond van de storting in het FES van f 500 mln per jaar die het kabinet met ingang van 1998 doet. Vooralsnog gaat het om een jaarlijkse reservering voor nader te bepalen structuurversterkende projecten.

Tabel III.6.1 Kerngegevens collectieve sector 1996-1999^a

	1996	1997	1998	1999
	% BBP			
<i>I Collectieve uitgaven</i>				
Directe bestedingen	17,9	17,6	17,5	17,2
w.v. loonsom	9,3	9,2	9,2	9,3
mat. consumptie	5,8	5,7	5,5	5,4
investeringen	2,7	2,7	2,7	2,6
Inkomensoverdrachten	26,7	26,1	25,4	25,1
w.v. binnenland	24,6	23,9	23,2	22,9
buitenland	2,2	2,2	2,2	2,2
Kostprijsverlagende subsidies	1,4	1,5	1,4	1,4
Rente	5,5	5,2	4,9	4,6
Kapitaaloverdrachten ^b	<u>1,5</u>	<u>1,4</u>	<u>1,7</u>	<u>1,7</u>
Collectieve uitgaven bruto	52,9	52,0	50,8	50,1
Nbm overig excl. gasbaten binnenland ^c	6,6	6,0	5,4	4,9
Statistische verschillen	<u>0,1</u>	<u>0,4</u>	<u>0,2</u>	<u>-0,3</u>
Collectieve uitgaven netto	46,3	45,5	45,2	45,5
<i>II Collectieve lasten en gasbaten binnenland</i>				
Belastingen	26,4	26,5	26,0	25,8
Premies	<u>17,6</u>	<u>17,5</u>	<u>17,2</u>	<u>17,5</u>
Collectieve lasten	44,0	44,0	43,2	43,3
Gasbaten binnenland	0,5	0,6	0,4	0,4
<i>III Financieringstekort</i>				
Rijk ^{b,c}	1,4	1,5	1,9	2,5
Lagere overheid ^d	-0,3	-0,6	0,0	0,0
Sociale fondsen	<u>0,6</u>	<u>0,0</u>	<u>-0,3</u>	<u>-0,6</u>
Collectieve sector	1,7	0,9	1,5	1,8
<i>IV Overige kerngegevens</i>				
Vorderingentekort collectieve sector ^e	2,3	1,3	1,6	1,2
Bruto schuld collectieve sector (ultimo) ^e	77,2	71,8	69,5	68,7
Bruto staatsschuld (ultimo)	61,0	57,5	56,1	55,8
Beleidsrelevant financieringstekort rijk	2,0	1,8	2,4	2,7
Verhouding inactieven-actieven (%)	80,3	77,6	74,8	74,0
Gewogen contractloonsstijging bedrijven en overheid	1,6	2,2	2,8	3,0

^a Gecorrigeerd voor statistische vertekeningen.

^b Inclusief kredietverlening, debudgettering en studieleningen.

^c Exclusief vervroegde aflossing woningwetleningen (VAW) en balansverkorting volkshuisvesting.

^d Exclusief herfinanciering VAW.

^e In procenten van het geharmoniseerde BBP.

Tabel III.6.2 *Bruto collectieve uitgaven naar beleidsmatige clusters, 1996-1999*

	1996	1997	1998	1999	1997	1998	1999
	% BBP	volumemutaties			prijsmutaties		
Defensie	1,8	1	½	-¾	2¼	3	3
Onderwijs	4,6	1	2¼	1	1	3½	3½
Openbaar bestuur/openbare orde	10,0	3	1½	¾	2¼	3	3
Infrastructuur	1,6	6¼	5½	6½	2¾	2¾	2
Zorg	8,7	3½	1¾	1¾	2½	2½	3¼
Sociale zekerheid	15,5	-1	-1	¼	1¾	2	3¼
Subsidies	2,1	4½	2¾	2½	2	2¼	2¼
Overdrachten buitenland	2,4	6½	1¾	1½	2¼	2	2
Rentelasten	5,5	-2½	-3	-2	2¼	2	2
Kredietverlening	0,6	6¾	4½	1½	2¼	2	2
Bruto collectieve uitgaven	52,9	1½	¾	¾	2	2½	3
BBP		3¼	3¾	3	2¼	2	2

De collectief gefinancierde zorguitgaven zijn in de periode 1994-1999 redelijk constant ten opzichte van het BBP. De sterke stijging van de uitgaven in de zorg wordt in de periode 1994-1999 gecompenseerd door een hoge BBP-stijging. In de periode 1985-1994 was nog sprake van een stijging van de zorgquote van 7,5% tot 8,7%. Diverse factoren zijn verantwoordelijk voor de sterke toename van de zorguitgaven. Zo is de zorgsector behoorlijk arbeidsintensief, terwijl van de arbeidsproductiviteit met name in de 'care'-sectoren aangenomen mag worden dat die relatief weinig toeneemt (het Baumol-effect). Bovendien veroorzaakt de vergrijzing een extra stijging van de zorgbehoefte met circa 1% per jaar. Tegenover deze factoren staat het overheidsstreven om de ontwikkeling van de zorguitgaven te beperken. Een voorbeeld hiervan is de prijzenwet geneesmiddelen, die tot gevolg heeft gehad dat vanaf 1996 de zorgquote 0,1%-punt lager is komen te liggen.

Ten opzichte van de MEV zijn de ramingen voor 1998 zowel voor de ZFW als voor de AWBZ met f ¾ mld naar boven bijgesteld. Bij de ZFW heeft deze bijstelling betrekking op de in de MEV te laag geraamde gevolgen van de verhoging van de inkomensgrenzen voor ouderen, terwijl in de AWBZ de stijging vooral het gevolg is van de herziening van de uitgavenontwikkeling van de verzorgings- en verpleeghuizen.

De uitgavenquote sociale zekerheid zet de in 1994 in gang gezette daling voort en zakt tot een niveau van 13,7% in 1999. Dit is ook weerspiegeld in de ontwikkeling van de verhouding inactieven/actieven (zie tabel III.6.3). Gedurende deze kabinetsperiode daalt deze met 8½%-punt en voor 1999 wordt een verdere daling met ¾%-punt verwacht. In de jaren 1995-1996 was de daling vrijwel uitsluitend het gevolg van beleidswijzigingen: de grootste dalingen deden zich voor bij ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid. In de

jaren 1997-1998 doet zich ook het effect van de gunstige conjunctuur voelen: de werkloosheidsuitkeringen lopen sterk terug. Overigens komt daar in 1998 een afname met 40 000 nabestaandenuitkeringen bij, het geraamde effect van de invoering van de inkomstenstoets voor alle 'bestaande gevallen'. Zoals eerder in dit hoofdstuk vermeld daalt het aantal werklozen in 1999 niet meer zo snel. De economische groei vlakt iets af, de arbeidskosten stijgen waardoor de groei minder arbeidsintensief wordt en de gemakkelijkst inpasbare werklozen hebben inmiddels een baan. De geringe daling van het aantal werkloosheidsuitkeringen kan de trendmatige groei van het aantal AOW-uitkeringen niet meer compenseren en het totaal aantal uitkeringen stijgt weer licht. Alleen dankzij het noemereffect, de stijging van het aantal actieven, loopt de i/a -ratio nog wel iets terug.

Bij de subsidies stijgen in alle jaren de uitgaven voor individuele huursubsidie. De regeling is per 1 juli 1997 aanzienlijk uitgebreid. Bovendien loopt een groot deel van de gerichte steun voor lagere inkomens via de IHS. Het aantal ontvangers nadert de 1 miljoen huishoudens: voor het overgrote deel ($\frac{3}{4}$) op minimumniveau. De loonsubsidies in de vorm van verschillende afdrachtskortingen nemen sterk toe in 1997 en 1998, maar zijn ongewijzigd verondersteld in 1999. In 1999 gaat f 220 mln naar Nedcar voor afdekking van het verlies op de Volvo-400-serie. Een rol speelt ook de exportkredietverzekering. Na opnieuw grote meevallers in 1997 door een uitstekend betaalgedrag van debiteurlanden zit in de raming een oplopende uitgavenpost. De collectieve uitgaven voor de varkenspest zijn in 1997 'beperkt' gebleven tot f 3 mld, in plaats van de f 4 mld uit de MEV 1998. Het aandeel van de rijksbegroting is echter wel op rond f 2 mld uitgekomen. Dit rijksaandeel daalt dit jaar als de verwachte EU-bijdrage achteraf wordt uitbetaald. Deze betalingen zijn nog niet in het cijferbeeld verwerkt.

Tabel III.6.3 *Uitkeringsvolume en i/a-ratio*

	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Uitkeringsvolumina ^a							
AOW	2032	2056	2079	2106	2129	2152	2176
ANW	189	189	188	187	184	149	146
ZW	343	291	306	288	291	293	297
AAW/WAO	805	789	752	737	743	748	748
WW/RWW e.a.	604	683	695	685	632	590	587
ABW overig	170	166	164	164	154	145	138
Totaal	4142	4173	4184	4168	4132	4075	4092
Actieven ^b	4980	5014	5074	5189	5322	5452	5531
i/a-ratio	83,2	83,2	82,5	80,3	77,6	74,8	74,0

^a In uitkeringsjaren met uitzondering van de ABW (inclusief de voormalige RWW), de IOAW en de IOAZ (in personen).

^b Het arbeidsvolume exclusief ziekteverzuim, in arbeidsjaren.

De internationale uitgaven nemen toe. De uitgaven voor internationale samenwerking zijn op een niveau van 1,1% gekoppeld aan het BNP. Zij bestaan voor bijna 80% uit zuivere ontwikkelingshulp, voor het overige uit vredesoperaties, exportbevordering, steun aan Oost-Europa, ambassade-personeel etc. De EU-afrachten nemen in 1999 verder toe. Wel is er mee gerekend dat de uitgaven van de Europese Unie als gebruikelijk en conform de ontwerpvoorstellen van de Commissie ruim onder het toegestane plafond blijven. Dit impliceert een meevaller bij de BNP-afdracht van f 500 mln in 1999 ten opzichte van de laatste meerjarencijfers. De EU-uitgaven blijven zowel voor de landbouw, de structuurfondsen als voor internationale samenwerking achter.

De rentelastenquote is de sterkst dalende uitgavenquote in deze kabinetsperiode. In 1995 betaalde de overheid nog 7% rente op tienjaarsleningen. In 1997 heeft de minister van Financiën tienjaarsleningen afgesloten op een couponrente van 5¾% plus een agio van bijna f 1 mld vanwege het lagere actuele rendement. Voor 1998 wordt gerekend met een lange rente van 5¼% (het laagste niveau sinds 1964), voor 1999 met 5¾%. Bovendien is in deze kabinetsperiode de financiering met Dutch Treasury Certificates uitgebreid. Dit leidt tot lagere rentelasten vanwege het aanzienlijke verschil tussen de lange en de korte rente. Van dit verschil is ook gebruik gemaakt om leningen met een korte resterende looptijd opnieuw open te stellen. Ook zijn de financieringstekorten van het rijk, met name door belastingmeevallers en incidentele opbrengsten, lager uitgekomen. Ondanks de meevallers bij de uitvoering van de rijksbegroting 1997 is er toch geen onderschrijding van het budgettair kader rijk. De oorzaak hiervan is een kapitaalstorting van ruim f 1 mld voor schuldsanering van de gemeente Den Haag. Dit bedrag wordt gespreid in de tijd gekort op het gemeentefonds.

De collectieve uitgaven overschrijden in 1998 het budgettaire kader met *f* 1 mld. Deze overschrijding komt meer dan volledig voor rekening van de zorg. Het budgettaire kader is gebaseerd op de uitgavenramingen bij het regeerakkoord (behoedzaam scenario), en wordt in beginsel jaarlijks nominaal aangepast aan de actuele prijsontwikkeling van het BBP. Deze prijsaanpassing kan afwijken van mee- en tegenvallers in de loon- en prijscomponenten van de collectieve uitgaven: zo een verschil weerspiegelt ruilvoetwinst of -verlies voor de collectieve sector (zie ook CEP 1996, blz. 34). Sinds het regeerakkoord hebben per saldo de ruilvoetverliezen enigszins de overhand gehad, vooral door de recente bijstellingen in de prijsramingen als gevolg van de Azië-crisis. Hoe groot is het ruilvoetverlies in deze kabinetsperiode? Omdat de prijs van het BBP naar huidige inzichten in 1998 $\frac{3}{4}$ % lager uitkomt dan in het regeerakkoord verwacht werd, komt de ijklijn voor de collectieve uitgaven $\frac{3}{4}$ % lager te liggen. Maar deze lagere prijs van het BBP komt niet voort uit een lager tempo van loonstijging: de loonvoet bedrijven komt precies uit op het niveau dat destijds werd verwacht, hetgeen betekent dat op het loongevoelige deel van de collectieve uitgaven (circa *f* 200 mld) een ruilvoetverlies is geleden van *f* 1½ mld. Bij het prijsgevoelige deel van de collectieve uitgaven (circa *f* 50 mld) is sprake van een ruilvoetverlies van slechts *f* ¼ mld. Kortom, de ontwikkelingen in de nominale sfeer hebben de budgetdiscipline onder druk gezet. De gunstige economische ontwikkeling heeft daarentegen juist ruimte geschapen onder de ijklijn voor de uitgaven. Zo heeft de lagere rentestand tot gevolg dat het rentegevoelige deel van de collectieve uitgaven *f* 3 mld lager uitkomt. En de gunstige conjunctuur heeft tot aanzienlijke meevallers bij de sociale zekerheid geleid. Zodoende ontstond ruimte voor intensiveringen.

De meeste rente-uitgaven vallen onder het uitgavenkader rijksbegroting in enge zin. Zij zorgen op zich voor een onderschrijding van *f* 2½ mld in 1998. Met name deze meevaller heeft ruimte geschapen voor voortdurende intensiveringen op de rijksbegroting ten opzichte van het regeerakkoord zoals voor politie en justitie (*f* 1½ mld), onderwijs (*f* 1 mld, waaronder kleinere klassen), internationale samenwerking (groeit met het hogere BBP), grote stedenbeleid, milieubeleid etc. Andere meevallers zitten bij de exportkredietverzekering, militaire verkopen, CAO-onderwijs e.d.. Recent zijn overschrijdingen ten opzichte van MEV/Miljoenennota in beeld gekomen bij de IHS (groter gebruik van de verruimde regeling) en bij de asielzoekers. De instroom in 1997 is uitgekomen op ruim 34 000, vergeleken met bijna 23 000 in 1996. In de meerjarencijfers was voor alle jaren uitgegaan van een instroom van 27 000. Op grond van de realisatie 1997 is de raming voor 1998 en 1999 verhoogd naar 37 000 personen. Op grond hiervan is een budgettaire tegenvaller van *f* 350 mln ingeboekt. Deze recente tegenvallers en de ruilvoetproblematiek als gevolg van de Azië-crisis noopten bij Voorjaarsnota 1998 toch nog tot ombuigingen om zoveel mogelijk binnen het uitgavenkader te blijven.

Tabel III.6.4 *Overschrijdingen uitgavenkaders rijk, sociale zekerheid en zorg, 1995-1998*

	1995	1996	1997	1998
	mld gld			
Overschrijding	- 2	- 5	- ½	1
w.v. Rijk	- 1½	- 3½	0	- ½
SZ	- 1	- 2	- 1½	- ½
Zorg ^a	1	½	½	2

^a Budgettair Kader Zorg.

De uitgaven voor de sociale zekerheid blijven in 1998 onder het niveau van de ijklijn voor deze budgetdiscipline sector. Vooral dankzij de gunstige conjunctuur komt het aantal uitkeringen 300 000 lager uit dan destijds bij behoedzame uitgangspunten werd geraamd. Dit is een meevaller van krap 7%. Daar staat tegenover dat het gemiddelde bedrag van de uitkeringen krap 6½% hoger ligt. Hier zijn drie oorzaken voor aan te wijzen. Gedurende de jaren 1996 tot en met 1998 werden de uitkeringen volledig gekoppeld aan de lonen, in plaats van voor de helft. Voorts is het aandeel van de relatief lage bijstandsuitkeringen geringer dan destijds werd geraamd. En het aandeel van het incidenteel loon in de totale loonsom komt lager uit, waardoor een groter deel van de loonvoetstijging is doorvertaald naar de uitkeringen.

Het ruilvoetverlies bij de zorg bedraagt $f \frac{1}{2}$ mld. De volumegroei gaat met 1,6% ruim uit boven de in het budgettair kader vastgestelde 1,3%. Hierin is een bedrag van ongeveer $f 1$ mld aan extra intensiveringen verwerkt waartoe in deze kabinetsperiode is besloten, onder meer voor nieuwe geneesmiddelen ($f \frac{1}{4}$ mld) en meer recent voor meer handen aan het bed in de ouderenzorg en voor de aanpak van wachtlijsten (samen $f \frac{1}{2}$ mld). Bij het hiervoor genoemde percentage is de input van arbeid gemeten in uren. Als de input van arbeid in arbeidsjaren wordt gemeten, komt de gemiddelde volumegroei per jaar uit op 2,1%. Dit wordt veroorzaakt door de arbeidsduurverkorting, die juist in de zorgsector de laatste jaren op grote schaal is doorgevoerd.

Naast de volumegroei van 1,3% is in het budgettair kader een aantal sectorspecifieke nominale ontwikkelingen opgenomen. Voor genees- en hulpmiddelen is $f 0,6$ mld extra ruimte gegeven, tegelijkertijd werd een expliciete taakstelling opgenomen ter beperking van de nominale ontwikkeling, oplopend tot $f 0,4$ mld in 1998. Bovendien is de loonruimte in het kader vastgesteld volgens de op dat moment verwachte ontwikkeling van de loonvoet in de zorgsector, terwijl met de invoering van het pos-waggsmodel de aanpassing van de looncomponent in de zorgbudgetten gekoppeld werd aan de (hogere) loonvoet in de marktsector. Het kabinet heeft destijds besloten het budgettair kader hiervoor niet te verhogen. Hierdoor werd de zorgsector een extra impliciete taakstelling

opgelegd van *f* 0,65 mld. Het niet geheel realiseren van deze taakstelling brengt samen met de eerder genoemde volumegroei van 1,6% per jaar en het ruilvoetverlies van *f* ½ mld de overschrijding van het kader op *f* 2 mld.

III.6.2 De collectieve lasten

De beleidsuitgangspunten bij de belastingen en premies zijn voor 1998 nog op een aantal punten aangepast.

- Teneinde de koopkracht in 1998 verder te verbeteren heeft het kabinet besloten tot additionele lastenverlichting van structureel *f* 850 mln. Dit pakket gaat met terugwerken de kracht in vanaf 1-1-1998 en behelst een verlaging van het belastingtarief in de eerste schijf met 1,75%-punt en een gelijktijdige verhoging van de AOW-premie met eveneens 1,75%-punt, zodat die nu uitkomt op 18,25%. De rijksbijdrage AOW die bedoeld was om de AOW-premie te maximeren op 16,5% komt te vervallen. Tenslotte heeft het kabinet besloten tot een verhoging van het inactievenforfait met *f* 415, verhoging van de algemene ouderenaftrek met *f* 270, verhoging van de alleenstaande-ouderenaftrek met *f* 200 en een verhoging van de zelfstandigenaftrek met *f* 335.
- De voorgenomen verhoging van de benzine- en dieselaccijns per 1-1-1998 uit hoofde van het reëel constant houden van de opbrengsten is vervallen, net als de compenserende verlaging van de motorrijtuigenbelasting. In 1999 worden de accijnzen wel weer geïndexeerd, maar dit valt buiten de nieuwe definitie van de microlastendruk;
- De teruggaaf van teveel betaalde wijnaccijns (*f* 400 mln) is niet volledig gerealiseerd in 1997. De resterende terugbetaling van *f* 100 mln wordt nu in 1998 verwacht.
- De zogeheten nabetaling voor de loonheffing 1996 zal in 1998 plaatsvinden en is vastgesteld op *f* 1,6 mld ten gunste van de volksverzekeringsfondsen;
- De nacalculatie van de ziekenfondsen zal in 1998 betrekking hebben op 25% van de variabele ziekenhuiskosten, 95% van de vaste ziekenhuiskosten en 15% van de overige verstrekkingen. In 1999 wordt de nacalculatie voor de overige verstrekkingen verlaagd tot 0%. De verevening van de variabele ziekenhuiskosten en de overige kosten wordt dan verlaagd van 30% tot 20%;

Voor het jaar 1999 zijn de volgende uitgangspunten verwerkt:

- Per 1-1-1999 wordt de derde en laatste tranche verhoging tabaksaccijns met 15 cent ingevoerd. De opbrengst bedraagt *f* 150 mln;
- Bij de omzetbelasting en accijnzen op luxe goederen is van belang dat de tax-free verkoop op luchthavens en veerboten per 1-7-1999 komt te vervallen. Hieraan is een budgettaire opbrengst van krap *f* 100 mln verbonden;

Tabel III.6.5 *Belasting- en premieontvangsten, 1996-1999*

	1996	1997	1998	1999	1997 beleid	1998	1999	1997 endogeen	1998	1999	
	niveau in % BBP				mutaties in % BBP per jaar						
Omzetbelasting	7,0	7,0	7,0	7,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	-0,1	
Loon- en inkomstenbelasting	7,1	6,6	6,4	6,3	-0,4	-0,2	0,1	-0,1	0,0	-0,2	
Vennootschapsbelasting (exclusief gas)	3,5	4,2	4,0	4,1	0,0	0,0	0,0	0,7	-0,1	0,1	
Overige belastingen	8,8	8,7	8,5	8,4	-0,2	0,0	0,0	0,1	-0,2	-0,1	
Totaal belastingen (kasbasis)	26,4	26,5	26,0	25,8	-0,6	-0,3	0,1	0,7	-0,2	-0,3	
idem, transactiebasis	26,7	26,3	26,1	26,0	-0,6	-0,2	0,2	0,2	0,0	-0,3	
Premies (transactiebasis)	17,6	17,5	17,2	17,5	0,2	-0,2	0,1	-0,2	-0,1	0,0	
w.v. volksverzekeringen	11,1	11,2	9,1	9,2	0,2	-2,1	0,1	-0,1	-0,1	0,0	
idem werknemers	6,4	6,3	8,2	8,2	0,0	1,9	0,0	-0,1	-0,1	0,0	

- In 1999 loopt het belastingtarief 1^e schijf met 0,4-punt op, met name ter financiering van nabetalings; de premietarieven zijn zo berekend dat de vermogensposities van de centrale fondsen ultimo 2000 in twee gelijke stappen op orde zijn gebracht.
- Bij de WTZ zal ultimo 1998 het omslagtekort worden verrekend met de aanwezige voorziening. Het verschil tussen beide wordt in drie jaar ingelopen door middel van een opslag op de WTZ-omslagbijdrage;
- De vierde tranche Van Otterloo wordt in 1999 in de standaardpakketpolis verwerkt;
- In 1999 zullen de vrije reserves van ziekenfondsen aan een maximum van 2 à 2,5 maal de solvabiliteitsmarge worden gebonden.

Gegeven deze veronderstellingen zal de collectieve lastendruk, dit is de optelsom van alle belastingen en verplichte premies uitgedrukt in percenten BBP, in 1999 niet meer dalen doch licht stijgen (zie tabel III.6.1). De stijging is geconcentreerd bij de AWBZ en de ziekenfondsen.

De belastingopbrengst viel in 1997 ruim f 4 mld hoger uit dan de raming van de MEV 1998. De belastingen op bedrijfswinsten en inkomen uit vermogen leverden hieraan met f 3½ mld de grootste bijdrage. De kostprijsverhogende belastingen zijn f ¾ mld hoger uitgekomen; deze meeropbrengst vloeit ook in 1998 in de schatkist. De loonbelasting leverde f 0,2 mld minder op dan geraamd.

Tabel III.6.6 Sociale lasten bedrijven, 1997-1999

	Werknemers			Werkgevers		
	1997	1998	1999	1997	1998	1999
<i>Tarief eerste schijf:</i>	in %					
AOW	15,40	18,25	17,95			
AWW	1,65	1,40	1,45			
AAW	6,35	0,00	0,00			
AWBZ	<u>8,85</u>	<u>9,60</u>	<u>10,25</u>			
Volksverzekeringen	32,25	29,25	29,65			
Belastingen	<u>5,05</u>	<u>7,10</u>	<u>7,50</u>			
Totaal eerste schijf	37,30	36,35	37,15			
Idem 65+	15,55	18,10	19,20			
<i>Werknemersverzekeringen:</i>						
WAO ^b	4,00				7,85	7,85
WW-wachtgeldverzekering ^a	0,35			0,35	1,05	1,05
WW-werkloosheidsverzekering ^a	2,35	3,10	2,95	2,55	2,00	1,85
ZFW	1,35	1,20	1,45	5,55	5,60	5,90
VUT/Vorstverlet	0,85	0,80	0,80	1,75	1,65	1,65
Sociale lasten bedrijven in % van het brutoloon						
Sociale verzekeringspremies totaal ^c	20,80	21,15	21,15	19,60	18,85	19,30
Pensioenpremies	2,15	2,15	2,20	6,10	6,10	6,20
Rechtstreeks betaalde sociale lasten				1,25	1,25	1,25
Totaal	22,95	23,30	23,35	26,95	26,20	26,75
Collectieve lasten				17,20	16,60	17,00
WAO-franchise	gld p.d.	102			0	0
Marginaal WAO premiepercentage		8,45			7,85	7,85
WGF-franchise werkgever	gld p.d.				104	108
Marginaal WGF premiepercentage					2,25	2,25
AWF-franchise	gld p.d.		104	108	102	104
Marginaal AWF premiepercentage			6,45	6,20	5,40	4,15
Maximum premie-inkomensgrens OT	gld			78700	80600	83050
OT-percentages		- 9,90	- 1,70	- 2,15	9,90	1,70
Lengte eerste belastingschijf	gld	45960	47184	48223		
Overdraagbare heffingsvrije voet	gld	7102	8207	8388		
Niet overdraagbare heffingsvrije voet	gld		410	419		
Maximum arbeidskostenforfait	gld	2598	3108	3177		
Aftrek niet-actieven	gld	606	1033	1056		
Max. premie-inkomensgrens WNVZ	gld p.d.	294	301	310	294	301
Max. premie-inkomensgrens ZFW	gld p.d.	199	204	210	199	204
Verzekeringsloongrens ZFW	gld	60750	62200	64150		
Nominale premie ZFW ^d	gld	216	216	213		

^a Gemiddeld voor bedrijven.

^b Gemiddeld, in 1998 basispremie 7,55% en gedifferentieerde premie 0,30%, in 1999 basispremie 7,15% en gedifferentieerde premie 0,70%.

^c Inclusief nominale ZFW-premie.

^d Per volwassene.

De meevaller bij de directe belastingen is in 1998 daarentegen minder groot dan in 1997. Enerzijds omdat een deel van de meevaller in 1997 een incidenteel karakter heeft. Partieel bezien bedraagt de structurele doorwerking van de meevaller op bedrijfswinsten en inkomen uit vermogen f 3 mld. Anderzijds heeft het kabinet besloten tot een verdere f $\frac{3}{4}$ mld lastenverlichting om de koopkracht te ondersteunen. Deze koopkrachtondersteuning gaat bovendien gepaard met een financieringsverschuiving van belastingen naar premies volksverzekeringen van f $4\frac{1}{2}$ mld. Per saldo komt de belastingopbrengst volgens huidige inzichten in 1998 ten opzichte van de MEV 1998 ruim f 2 mld lager uit.

De meevaller bij de belastingen op bedrijfswinsten is gedeeltelijk gelokaliseerd bij de inkomstenbelasting van zelfstandigen (f $\frac{1}{4}$ mld) en voornamelijk bij de vennootschapsbelasting (f $2\frac{1}{2}$ mld). Bij de IB voor zelfstandigen lijkt vooralsnog sprake van een verschuiving over de jaargrens: een deel van de negatieve aanslagen is pas in de laatste maanden van 1997 toegewezen, hetgeen pas in de eerste maanden van 1998 tot lagere kasontvangsten zal leiden. De hogere Vpb-opbrengst heeft (met uitzondering van een kleine meevaller bij de Vpb-gas) een meer structureel karakter. Het inningspatroon van de Vpb verdient hierbij aandacht: de belastingopbrengst over het lopende jaar bestaat vrijwel geheel uit betalingen op basis van voorlopige aanslagoplegging. Deze voorlopige aanslagen zijn niet (of nauwelijks) gebaseerd op de feitelijke winst maar op gerealiseerde winsten van de afgelopen jaren. Pas in het volgend jaar wordt de feitelijke (fiscale) winstontwikkeling zichtbaar in de opbrengsten. Uit de aanslagoplegging over 1996 blijken nu hogere winsten van vennootschappen dan uit de voorlopige Nationale Rekeningen 1996 valt af te leiden. Dit wordt ook ondersteund door na afsluiting van de NR 1996 beschikbaar gekomen gegevens over winsten van beurs-NV's en winsten van industriële bedrijven. Het verschijnsel van in eerste instantie onderschatte winstin-komens in de NR is overigens niet ongebruikelijk. Voor de ramingen is het hogere winstniveau over 1996 doorgetrokken; dit impliceert een structureel f $1\frac{1}{2}$ mld hogere Vpb-opbrengst. Daarnaast is over 1995 en oudere jaren een hogere kasopbrengst gerealiseerd. Dit geeft aanleiding om de inschatting van ontvangsten over oudere jaren in 1998 en latere jaren iets opwaarts bij te stellen.

De gunstiger winstontwikkeling heeft zich ook vertaald in hogere uitgekeerde winsten en daarmee ook in een hogere opbrengst van de dividendbelasting. In de totale opbrengst van f 3 mld zit een forse meevaller: f $\frac{1}{2}$ mld ten opzichte van de MEV 1998. Het tweede deel van de verklaring voor de meevallende dividendbelasting is gelegen in het gewijzigde fiscaal regime voor houders van een aanmerkelijk belang (5% of meer van de aandelen). Onder dit regime is uitkering van winst aantrekkelijker omdat de dividendbelasting van 25% tevens de eindheffing is. Het CPB gaat ervan uit dat in 1997 een groot deel van het bestand aan ingehouden winsten is uitgekeerd en dat een groot deel van de meevaller in de dividendbelasting daardoor een incidenteel karakter heeft. Tenslotte heeft ook de vermogensbelasting de gunstige invloed van de winstontwikkeling en waardeestijging

ondervonden. Deze belasting is $f \frac{1}{4}$ mld hoger uitgekomen dan in de MEV 1998 werd aangenomen.

Bovengenoemde meevaller van $f \frac{3}{4}$ mld bij de indirecte belastingen is samengesteld uit meevallers van elk $f \frac{1}{4}$ mld bij de invoerrechten, de omzetbelasting en de belastingen op rechtsverkeer. De overdrachtsbelasting is meegevallen omdat meer woningen zijn verkocht tegen hogere prijzen, onder andere doordat de rente nog lager uitkwam dan in de MEV werd aangenomen. De accijnzen zijn per saldo nagenoeg op de raming uitgekomen. Tegenover een lagere opbrengst van de verhoogde benzineaccijns staan meevallers bij de accijnzen op alcoholhoudende dranken. Een deel van de meevaller bij de wijnaccijns heeft betrekking op een lagere teruggaaf van teveel betaalde accijns in de periode 1989-1993. De resterende terugbetaling wordt nu in 1998 verwacht. In 1999 nemen de accijnzen endogeen weer sterker toe, met name omdat de benzine- en dieselaccijns dan weer worden geïndexeerd. Daarnaast treedt de derde en laatste tranche verhoging tabaksaccijns met 15 ct in werking.

De loonbelasting is in 1997 op kasbasis $f \frac{1}{4}$ mld tegengevallen, onder andere door een iets lagere contractloonontwikkeling. Het saldo van positieve inkomensbestanddelen en aftrekposten voor de loon- en inkomensheffing is daarmee op de raming uitgekomen. In die raming was rekening gehouden met een forse oploop in de aftrek van hypotheekrente en lijfrentepremies. CBS-statistieken ondersteunen dit: zowel het bedrag aan uitstaande woninghypotheken als de nieuw afgesloten polissen voor lijfrentes en dergelijke vertonen een groei van meer dan 20%. Voor 1998 en 1999 wordt uitgegaan van verdere versmalling van de belastinggrondslag als gevolg van toenemend gebruik van aftrekposten en het ontwijken van belastingheffing op rente- en dividendinkomen. De tegenvaller bij de loonbelasting loopt in 1998 verder op tot $f \frac{1}{2}$ mld onder invloed van de lagere contractlonen. Dit heeft ook gevolgen voor de opbrengst van de premies volksverzekeringen. Bij de opbrengst van de loon- en inkomensheffing is tenslotte van belang hoe deze wordt verdeeld over belastingen en premies volksverzekeringen. In paragraaf III.6.3 wordt hier nader op ingegaan.

De premies werknemersverzekeringen stijgen in 1998 zeer sterk. Dit is het gevolg van financieringsverschuivingen uit hoofde van PEMBA. De grondslag voor de WW/WAO/ZFW stijgt bijna even snel als het BBP.

Door de koopkrachtreparatie waartoe het kabinet in het begin van het jaar heeft besloten komt de lastenverlichting in 1998 forser uit dan op Prinsjesdag werd gemeld (zie tabel III.6.7). Daarmee wordt de lastenverlichting in 1998 groter dan in de eerste drie jaren van deze kabinetsperiode.

Voor 1999 wordt vooralsnog uitgegaan van een geringe lastenstijging. Bij de directe belastingen gaat het belastingtarief van de eerste schijf omhoog. De indirecte belastingen muteren niet als saldo van de verhoging van de tabaksaccijns en de verlagingen van de invoerrechten. De microlastendruk daling in deze kabinetsperiode bestaat voor het grootste deel uit verlaging van algemeen geldende tarieven. Substantieel is echter ook het aandeel van specifieke lastenverlichtende maatregelen die in deze periode zijn ingevoerd of uitgebreid en tot een lagere belasting- en premieafdracht leiden. Tot deze belastinguitgaven zijn te rekenen de afdrachtskortingen lage lonen, langdurig werklozen, scholing, onderzoek en ontwikkeling, de aftrek voor starters en doorstarters, spaarloon etc.. Afhankelijk van de exacte afbakening is de met de belastinguitgaven gemoeide lastenverlichting en budgettaire derving sinds 1994 met circa *f* 5 mld toegenomen.

Tabel III.6.7 Mutatie microlastendruk, 1995-1999

	1995	1996	1997	1998	1999
	in mld gld				
Indirecte belastingen	$\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	0
Directe belastingen	-3	-4	-5	-3	1
Totaal rijksbelastingen	$-2\frac{1}{2}$	$-2\frac{1}{2}$	-4	$-2\frac{1}{2}$	1
OPL-belastingen	$\frac{1}{2}$	0	0	-1	0
Totaal belastingen	$-2\frac{1}{2}$	$-2\frac{1}{2}$	-4	$-3\frac{1}{2}$	1
Sociale premies	-1	-2	1	-1	1
Totaal microlastendruk	$-3\frac{1}{2}$	-4	-3	$-4\frac{1}{2}$	2
w.v. bedrijven	$\frac{1}{2}$	$-4\frac{1}{2}$	-2	$-2\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$
gezinnen	-4	1	-1	-3	$\frac{1}{2}$
overheid	0	$-\frac{1}{2}$	$-\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	0

Met ingang van 1999 verandert de definitie van de microlastendruk naar aanleiding van de adviezen van de Studiegroep Begrotingsruimte. Voor de belastingen bestaat de grootste wijziging uit het feit dat maatregelen niet langer op kasbasis maar op transactiebasis worden gemeten. Bij de premies wordt beter aangesloten op de tariefwijzigingen in de afzonderlijke regelingen.

De premies voor de sociale zekerheid stijgen. Het betreft vooral een stijging van de AWBZ-premies met krap *f* 1 mld en van de ziekenfonds-premies met *f* $\frac{1}{2}$ mld. Die verhogingen zijn nodig om de inkomsten van die fondsen aan te passen aan het hogere niveau van de uitgaven, en om de vermogens aan te vullen. Door de gunstige conjunctuur zouden de premies voor het Algemeen Werkloosheidsfonds in 1999 met *f* $\frac{1}{2}$ mld kunnen dalen. Ook de AOW-premie daalt met *f* $\frac{1}{2}$ mld vanwege een te ontvangen nabetaling.

III.6.3 Tekort en schuld

Het vorderingstekort van de collectieve sector is één van de toelatingscriteria van de Economische en Monetaire Unie. Voor 1997, het peiljaar voor de toetreding, is de voorlopige realisatie 1,3% BBP. Dit is het laagste cijfer sinds begin jaren zeventig, een daling van 1% BBP ten opzichte van 1996, en duidelijk beneden de plafondwaarde van 3% uit het verdrag van Maastricht. Meevallende belastingopbrengsten en binnen de kaders blijvende uitgaven zorgden hiervoor. Oplopende lastenverlichting, inclusief de recente aanvullende koopkrachtondersteunende maatregelen, tezamen met extra intensiveringen leiden in het economische topjaar 1998 tot een hoger EMU-tekort (1,6% BBP). In 1999 verbetert het EMU-saldo in de raming met bijna ½% BBP. Deze verbetering komt geheel op het conto van een toenemend overschot bij de sociale fondsen. Gegeven de beleidsuitgangspunten zouden nagenoeg alle fondsen een exploitatie-overschot krijgen, teneinde de vermogenstekorten in twee jaar weg te werken.

Het vorderingstekort van het rijk daalt in 1998 en blijft nagenoeg stabiel in 1999 op bijna 2¼% BBP. Het beleidsrelevante tekort van het rijk ligt met 2,4% BBP in 1998 en 2,7% BBP in 1999 nog hoger en toucheert in 1999 daarmee bijna de plafondwaarde uit het regeerakkoord. Dit komt echter voor het overgrote deel door de tot f 4,3 mld verhoogde jaarlijkse stortingen in het AOW-spaarfonds. De storting is verhoogd met f 2,8 mld op grond van het structureel verklaarde deel van de belastingmeevaller 1997. De storting verhoogt uitsluitend het beleidsrelevante tekort maar heeft geen invloed op het EMU-tekort, de schuld van de collectieve sector of andere reële economische variabelen.

Tabel III.6.8 Aansluiting beleidsrelevant tekort en EMU-tekort, 1994-1999

	1994	1995	1996	1997	1998	1999
	% BBP					
Beleidsrelevant financieringssaldo rijk	- 3,6	- 3,5	- 2,0	- 1,8	- 2,4	- 2,7
AOW-spaarfonds ^a	-	-	-	0,1	0,6	0,6
FES-saldo	0,3	0,5	0,5	0,0	0,1	- 0,2
Kas-transverschillen ^b	<u>- 0,3</u>	<u>- 0,8</u>	<u>- 0,1</u>	<u>- 0,7</u>	<u>- 0,3</u>	<u>0,0</u>
Vorderingensaldo rijk	- 3,6	- 3,8	- 1,6	- 2,4	- 2,0	- 2,2
Vorderingensaldo OPL	0,2	0,3	0,1	0,9	0,2	0,2
Vorderingensaldo Sociale Fondsen	<u>- 0,7</u>	<u>- 0,5</u>	<u>- 0,8</u>	<u>0,3</u>	<u>0,2</u>	<u>0,8</u>
EMU-saldo	- 4,1	- 4,0	- 2,3	- 1,3	- 1,6	- 1,2
Idem geharmoniseerd	- 4,2	- 4,0	- 2,3	- 1,3	- 1,6	- 1,2

^a Inclusief rente-ontvangsten.

^b Inclusief saldo kredietverlening en saldo deelnemingen in beleidsrelevant financieringstekort rijk en FES-saldo en in 1998 een stelpost afkoop objectsubsidies aan particuliere beleggers. In 1997 is hierin een stelpost schuldovername Amsterdam verwerkt.

Het vorderingentekort van de collectieve sector wordt overigens beïnvloed door de asymmetrische boekingswijze van de zogeheten nabetalingen. Wat behelst dit? De belastingdienst int zowel de loon- en inkomstenbelasting als de premies volksverzekeringen. De heffingsopbrengst wordt in eerste instantie verdeeld over schatkist en fondsen volgens een vooraf vastgestelde sleutel. Naderhand wordt onderzocht in welke verhouding de heffingsopbrengst eigenlijk verdeeld had moeten worden. Blijken er verschillen te bestaan met de sleutel dan wordt dit achteraf verrekend door middel van een nabetaling van de fondsen aan de schatkist of andersom. Het betreft dus betalingen *binnen* de collectieve sector die het tekort van de collectieve sector niet zouden mogen beïnvloeden. Maar het CBS boekt de nabetalingen bij het Rijk in het jaar waarin de nabetaling plaatsvindt (kasjaar), bij de fondsen in het jaar waarin de nabetaling in het jaarverslag van het fonds wordt opgenomen (boekjaar), en dat is doorgaans eerder. Die asymmetrie vergroot het EMU-tekort in 1994 met 0,5%-punt en verkleint het EMU-tekort in 1996 met 0,2%-punt en in 1997 met 0,3%-punt. In de andere jaren is het effect op het EMU-tekort nagenoeg nul.

De bruto schuld van de collectieve sector blijft op een dalende koers. Vanaf de top van 81% in 1993 wordt in 1998 voor het eerst sinds 1984 weer een waarde beneden de 70% bereikt. Ten opzichte van de doorrekening van het regeerakkoord ligt de schuldquote eind 1998 circa 10%-punt lager. Een veel grotere stijging van het BBP dan toen geraamd (het noemereffect), lagere waarden voor de EMU-tekorten en incidentele maatregelen als de reductie van het schatkistsaldo bij de Nederlandsche Bank, Common Area-baten en

verkoop van staatsbezit hebben hieraan bijgedragen. Voor 1999 wordt een bescheiden verdere daling van de schuldquote voorzien.

IV Speciale onderwerpen

De economische consequenties van Kyoto

IV.1

De in Kyoto (Japan) afgesproken reducties van emissies van broeikasgassen in industrielanden zullen de economische groei in de EU en Nederland niet sterk aantasten, maar vereisen mogelijk wel sterke structuurveranderingen binnen de economie. De kosten kunnen sterk worden verlaagd door internationale handel in emissierechten (incl. 'Joint Implementation'). Nederland profiteert nog sterker van emissiehandel dan de EU. Als emissiehandel niet of slechts in beperkte mate wordt toegelaten, zal Nederland – bij hoge economische groei – afhankelijk worden van relatief dure en onzekere CO₂-opslag. Die afhankelijkheid kan worden vermeden door een intensieve inzet van andere instrumenten. Verdere verhogingen van energieheffingen zijn daarbij het meest kosteneffectief.

IV.1.1 Inleiding

In december 1997 is in Kyoto (Japan) een klimaatconferentie gehouden waar afspraken zijn gemaakt over reducties van emissies van broeikasgassen. Aangezien de emissie van het belangrijkste broeikasgas CO₂ nauw samenhangt met het verbruik van energie, zal het bereiken van de afgesproken reducties ook economische gevolgen hebben. In deze paragraaf wordt nagegaan welke economische consequenties de Kyoto-afspraken kunnen hebben voor de Europese Unie en voor Nederland.

De afspraken van Kyoto zijn zeer moeizaam tot stand gekomen, met name omdat de opvattingen over doelstellingen en instrumenten van de Europese Unie en de Verenigde Staten sterk uiteenliepen. Het resultaat is een mengsel van deze opvattingen; de belangrijkste elementen zijn:

- De 'Annex 1 landen' (OESO, Midden-Europa, GOS) reduceren hun totale emissie van (zes) broeikasgassen rond 2010 ten opzichte van 1990. Elk land (de EU geldt als één land) heeft een eigen doelstelling; het totaal komt uit op min 5% (zie Figuur 1).

- Het doel betreft de gemiddelde uitstoot over de periode 2008 t/m 2012. Dit geeft, vergeleken met één doeljaar (bijv. 2010) enige flexibiliteit in het realiseren van de doelstelling. Bovendien worden de effecten van conjunctuurschommelingen op deze wijze enigszins gedempt.
- Er zijn mogelijkheden gecreëerd voor emissiehandel tussen Annex 1 landen en voor *Joint Implementation*¹ zowel tussen Annex 1 landen als met niet-Annex 1 landen. Deze afspraken kunnen de totale kosten verlagen, omdat ze ertoe kunnen leiden dat de emissiereducties plaatsvinden in landen waar deze reducties tegen de laagste kosten kunnen worden gerealiseerd. Onduidelijk is nog in welke mate emissiehandel en Joint Implementation mogen bijdragen aan emissiereductie van landen.
- Er zijn, naast Joint Implementation en emissiehandel, geen afspraken gemaakt over gezamenlijk in te zetten instrumenten.
- De niet-Annex 1 landen zijn niet aan reductiedoelen gebonden. Dit betekent dat er, mondiaal gezien, nog steeds een ‘open einde’ bestaat. Stringent broeikasbeleid van Annex 1 landen kan leiden tot verplaatsing van economische activiteiten (*carbon leakage*) naar niet-Annex 1 landen, die zich niet hebben verplicht tot het voeren van een broeikasbeleid.

In deze paragraaf staan de economische gevolgen van de Kyoto-afspraken in de periode tot 2010 centraal. De baten van het klimaatbeleid op langere termijn (vermijden/verminderen van temperatuurstijging) blijven hier buiten beschouwing². Verder wordt verondersteld dat alle betrokken landen hun toezeggingen nakomen; bij het analyseren van de economische gevolgen wordt met name ingegaan op de kosten-effectiviteit van verschillende wijzen van uitvoering. Eerst worden de gevolgen voor de Europese Unie besproken (IV.1.2). Vervolgens wordt, gebruik makend van de EU-resultaten, de blik op Nederland gericht (IV.1.3). Tenslotte worden enkele conclusies getrokken (IV.1.4).

IV.1.2   Gevolgen voor de Europese Unie

Hoewel de afspraken van Kyoto helder zijn voor wat de reductiedoelstellingen betreft, bestaan er onduidelijkheden omtrent de uitwerking. Met name is onduidelijk in hoeverre er gebruik gemaakt zal kunnen worden van internationaal efficiënte instrumenten. In het Kyoto-protocol wordt gesproken over een internationaal efficiënte aanpak om de kosten

¹ Joint Implementation betreft gezamenlijke investeringsprojecten van landen, waarbij (een deel van) de emissiereductie in het land waar de investering wordt gerealiseerd, wordt toegerekend aan het land dat de reductie (mede) heeft gefinancierd.

² Zie voor een globale kosten-baten analyse van broeikasbeleid CPB, *Economie en milieu: op zoek naar duurzaamheid*, Sdu, 1996, paragraaf 4.3.

van het Annex 1 beleid zo laag mogelijk te houden. Daarbij worden als instrumenten genoemd handel in emissierechten en gezamenlijke projecten van landen (*Joint Implementation*). Het voordeel van deze instrumenten is dat emissiereducties tegen lagere kosten kunnen worden gerealiseerd.

Handel in emissierechten heeft als belangrijkste voordeel dat de markt bepaalt waar emissiereducties het meest efficiënt kunnen worden uitgevoerd. Dit in tegenstelling tot beleidsmaatregelen waarbij de overheid beslist waar de reducties moeten plaatsvinden. Bij emissiehandel wordt de verdeling van de totale lasten bepaald door de verdeling van de doelstellingen.

Bij *Joint Implementation* wordt op projectniveau en tussen landen onderling voordeel behaald uit verschillen in marginale kosten. Het voordeel van deze maatregelen is, dat de institutionele vereisten minder groot zijn dan bij emissiehandel. Het nadeel is, dat er veel informatie nodig is om de meest efficiënte oplossingen te vinden. De verdeling van de totale lasten is hier afhankelijk van de verdeling van kosten en emissiereducties over de betrokken landen. Het *Clean Development Mechanism* in het Kyoto-protocol is, voorzover het nu duidelijk is, hetzelfde als *Joint Implementation*, maar dan beperkt tot afspraken met niet-Annex 1 landen.

Ook internationale energieheffingen leiden tot efficiënte uitkomsten; dit instrument wordt echter in het Kyoto-protocol niet genoemd. De keuze voor internationaal efficiënte maatregelen sluit overigens het gebruik van nationale maatregelen niet uit, zoals in paragraaf IV.1.3 naar voren komt. Zo hebben heffingen, directe regulering, investerings-subsidies en convenanten voor- en nadelen in specifieke situaties.

Twee varianten

Hoe de keuze voor internationaal efficiënte instrumenten de consequenties van Kyoto voor de Europese Unie beïnvloedt, kan worden geïllustreerd aan de hand van twee varianten: een 'ieder-voor-zich'-variant en een emissiehandel-variant. Bij de ieder-voor-zich-variant geldt, dat de doelstelling binnen de eigen wereldregio wordt behaald. Bij de emissiehandel-variant zijn emissierechten (of emissiereducties) volledig vrij verhandelbaar tussen Annex 1 landen. De varianten kunnen dus worden geïnterpreteerd als twee uitersten naar de mate waarin, tussen wereldregio's binnen de Annex 1 groep, gekozen wordt voor flexibiliteit³. Het *Clean Development Mechanism*, dat de flexibiliteit tussen Annex 1 landen en niet-Annex 1 landen kan bevorderen, blijft buiten beschouwing.

³ Het Kyoto-protocol stelt: "The acquisition of emission reduction units [door emissiehandel, CPB] shall be supplemental to domestic actions .." (Artikel 6 lid 1d). Er moeten dus binnenlandse activiteiten worden ontplooid; er is echter (nog) geen minimale omvang van de bijdrage van binnenlandse activiteiten aan de totale emissiereductie afgesproken.

Figuur IV.1.1 Reikwijdte van de Kyoto-afspraken; WorldScan-wereldregio's

Wereldregio's in WorldScan: 1: Verenigde Staten, 2: Japan, 3: West-Europa (Europese Unie en EFTA), 4: Rest OESO, 5: Midden-Europa, 6: GOS, 7: Midden-Oosten en Noord-Afrika, 8: Rest Afrika, 9: Latijns-Amerika, 10: China, 11: Dynamische Aziatische Economieën, 12: Rest Azië. Voor de regio's 1 t/m 6 ("Annex 1 landen"; wit weergegeven) zijn reductie-afspraken gemaakt. In Rest OESO is ook Mexico opgenomen, dat niet tot de Annex 1 landen behoort.

Voor elk van de twee varianten wordt met het model WorldScan⁴ de (schaduw)prijs van energie/CO₂ berekend die nodig is om aan de Kyoto-afspraken te voldoen. In de emissiehandel-variant is de schaduwprijs voor alle Annex 1 regio's gelijk, in de ieder-voor-zich-variant geven de verschillen in schaduwpreizen tussen de WorldScan-regio's de verschillen in marginale aanpassingskosten aan. De schaduwpreizen kunnen worden

⁴ Geurts, Gielen, Nahuis, Tang en Timmer, *WorldScan - a long-term world model for scenario analysis*, CPB-document, 1995. In de WorldScan-analyse is verondersteld dat de vereiste reductiepercentages van CO₂-emissies gelijk zijn aan die van het totaal van de zes broeikasgassen waarover in Kyoto afspraken zijn gemaakt (CO₂ vormt het grootste deel van de totale emissie).

geïnterpreteerd als een energieheffing of als de prijs die zou ontstaan als emissierechten (tussen wereldregio's respectievelijk binnen wereldregio's) worden verhandeld. Deze interpretatie is mogelijk omdat, bij de inzet van deze instrumenten, de marginale aanpassingskosten gelijk zijn aan de heffing dan wel aan de prijs van emissierechten.

Met deze specificatie grijpen de varianten aan bij de vraag naar (fossiele) energie. Het opslaan van CO₂-emissies wordt niet in de analyse van wereldregio's meegenomen; dit alternatief komt wel aan de orde bij de Nederlandse beleidsmogelijkheden in paragraaf IV.1.3.

Efficiëntie in WorldScan

De internationale efficiëntie die met WorldScan kan worden geanalyseerd, betreft die tussen grote wereldregio's en voor geaggregeerde sectoren in de economie. Er wordt bijvoorbeeld geen onderscheid gemaakt tussen verschillende lidstaten van de Europese Unie, of tussen de chemische industrie en de staalindustrie. Dit betekent dat de WorldScan-uitkomsten – ten dele impliciet – in meerdere opzichten uitgaan van een efficiënte realisatie van de Kyoto-doelstellingen.

In WorldScan wordt voor elke sector in elke wereldregio een zodanige combinatie van productiefactoren bepaald dat de totale kosten binnen de sector/wereldregio zo laag mogelijk zijn. Bovendien geldt voor alle landen en sectoren binnen een wereldregio dezelfde (schaduw)prijs van emissies. Dit betekent dat impliciet de verdeling van emissiereducties over *landen* en over *sectoren* binnen elke wereldregio een maximale efficiëntie kent. Voorzover binnen een wereldregio voor een minder efficiënte verdeling van reducties over landen of sectoren wordt gekozen, liggen de kosten hoger dan hier berekend. De analyse van internationaal efficiënte instrumenten op basis van de schaduwprijs-analyse betekent dat ook hier de meest efficiënte *instrumenten* worden gekozen. Als andere, minder efficiënte instrumenten worden gekozen, vallen de kosten hoger uit. Zo kan regulering tot lagere efficiëntie leiden omdat daarmee reducties met mogelijk hoge kosten verplicht worden gesteld.

Tegen deze achtergrond kunnen de WorldScan-resultaten worden beschouwd als een ondergrens voor de kosten per wereldregio. De daadwerkelijke kosten zullen vermoedelijk hoger zijn; in welke mate dit het geval zal zijn hangt af van moeilijk voorspelbare onderhandelings- en beleidsprocessen binnen de wereldregio's. Mogelijke ontwikkelingen op dit punt binnen de EU worden geschetst in paragraaf IV.1.3.

Basis-scenario

De doelstellingen zijn ten opzichte van 1990 geformuleerd, zodat de groei van emissies in het basisscenario bepaalt hoe zwaar de doelstellingen in 2010 gevoeld worden. In het

gebruikte basisscenario is de economische groei in de EU hoog, en zijn de energieprijzen redelijk stabiel. Terwijl het reële inkomen in de EU tussen 1990 en 2010 met zo'n 60% groeit (gemiddeld 2½% per jaar), groeien de CO₂-emissies met ongeveer 30%. Dit scenario schetst dus een optimistisch beeld van de economische ontwikkeling, waardoor het een flinke CO₂-beleidsopgave impliceert. In de VS en Japan groeien de emissies met een vergelijkbaar percentage. De rest van de OESO groeit echter sneller. We hebben een veel lagere groei van emissies verondersteld voor de landen in het GOS en een lage maar toenemende groei van emissies in Midden-Europa⁵.

De eerste twee kolommen van tabel IV.1.1 laten zien dat de Annex 1 doelstelling van 5% reductie ten opzichte van 1990, ten opzichte van het basisscenario in 2010 een reductie van 22% in 2010 betekent. Voor de verschillende Annex 1 regio's lopen de doelstellingen ten opzichte van het basisscenario in 2010 uiteen van +1% (GOS) tot -42% (rest OESO). De EU en de VS zouden ten opzichte van het basisscenario reducties moeten realiseren van respectievelijk 29 en 28%.

Tabel IV.1.1 Doelstellingen en realisaties CO₂-emissies in WorldScan regio's

	doelstellingen (veronderstelling)		realisaties	
	Kyoto	berekend	ieder-voor-zich	emissiehandel
	% tov 1990	% ten opzichte van basisscenario 2010		
Europese Unie	-8	-29	-29	-8
Verenigde Staten	-7	-28	-28	-15
Japan	-6	-23	-23	-3
Rest OESO ^a	8	-42	-42	-9
Midden-Europa	-8	-10	-10	-44
GOS	0	1	1	-61
Annex 1 geheel	-5	-22	-22	-22
Wereld ^b	-	-	-9	-10

^a Deze regio bevat Canada, Nieuw-Zeeland, Australië en Mexico. Mexico behoort niet tot de Annex 1 landen, en heeft dus geen emissiereductie toegezegd. Dit wordt echter enigszins gecompenseerd door het feit dat voor de groep Rest OESO als geheel de – ten opzichte van Canada en Nieuw-Zeeland relatief ruime – doelstelling van Australië is gebruikt.

^b Voor de wereld is geen doelstelling geformuleerd.

⁵ Het scenario is grosso modo vergelijkbaar met het European Coordination en met het Global Competition scenario; zie CPB, *Economie en Fysieke Omgeving; Beleidsopgaven en oplossingsrichtingen 1995-2020*, Sdu, Den Haag, 1997. De invulling voor de verschillende wereldregio's is ontleend aan (CPB-werk voor) de studie *The World in 2020 - Towards a New Global Age*, OESO, 1997. In al deze scenario's wordt een positief economisch beeld geschetst, dat echter tot meer milieuproblemen kan leiden.

Ieder-voor-zich

De effecten op de economie zijn relatief sterk wanneer er geen internationale flexibiliteit wordt toegestaan. In de 'ieder-voor-zich'-variant zijn de effecten op de energieprijzen en daarmee de aanpassingslast in de EU dan ook aanzienlijk. Het afgesproken percentage van 8% reductie ten opzichte van 1990 komt neer op een daling van 29% ten opzichte van het basisscenario in 2010 (tabel IV.1.1). Om dit te bereiken is een toename van de prijs van energie met 29% nodig (tabel IV.1.2). Hierdoor ontstaat een inkomensverlies van 0,3% van het nationaal inkomen van de EU in 2010.

De benodigde sectorale verschuivingen geven een indicatie van de noodzakelijke aanpassingen tot 2010. De energieproductie binnen de EU daalt met 17% (tabel IV.1.3). De vraag naar energie in de energie-intensieve sectoren daalt met 25-30% per eenheid product. De productie in deze energie-intensieve sectoren als geheel daalt met 6%. De relatief sterke daling van het energieverbruik per eenheid product betekent, dat flinke aanpassingen binnen deze energie-intensieve sectoren zullen plaatsvinden. De meest energie-intensieve delen van deze sectoren, alsmede de landen waar deze sector een belangrijke bijdrage aan het nationaal inkomen levert, zullen het zwaarst getroffen worden. De vrijgekomen productiefactoren worden in andere sectoren ingezet en leiden daar tot lichte stijging van de productie.

De combinatie van doelstellingen en groei in het basisscenario leidt er toe, dat de VS wat lagere aanpassingskosten hebben dan de EU (tabel IV.1.2). Japan en de overige OESO-landen maken hogere kosten. Hoewel de restricties voor Midden-Europa en het GOS ten opzichte van het basisscenario bescheiden zijn, zijn er wel degelijk inkomensverliezen in de landen van GOS. Dit wordt vooral veroorzaakt door ruilvoetverliezen als gevolg van de daling van wereld energieprijzen. De effecten op de landen in Midden-Europa zijn het kleinst.

Tabel IV.1.2 Economische gevolgen van Kyoto per Annex 1 regio, 2010

	energieprijs ^a		besteedbaar inkomen ^b	
	ieder-voor-zich	emissiehandel	ieder-voor-zich	emissiehandel
	% ten opzichte van basisscenario			
Europese Unie	29	7	-0,3	-0,1
Verenigde Staten	38	16	-0,2	-0,1
Japan	34	5	-0,7	-0,1
Rest OESO	81	12	-1,1	-0,2
Midden-Europa	12	62	-0,0	0,5
GOS	4	108	-1,1	1,3

^a Procentuele stijging van de reële prijs van kolen, ten opzichte van het basisscenario.

^b Procentuele verandering van de reële consumptie, ten opzichte van het basisscenario.

Internationale emissiehandel

In de emissiehandel-variant zijn de effecten op energieprijzen, emissies, en inkomen voor de OESO-landen aanzienlijk kleiner dan bij de ieder-voor-zich-variant. De reden hiervoor is dat de emissiereductie nu voor een groot deel buiten de eigen grenzen en tegen lagere kosten kan worden bereikt.

Zoals tabel IV.1.1 laat zien, blijft binnen de EU de reductie beperkt tot 8% ten opzichte van het basisscenario voor 2010. Er is dan tussen 1990 en 2010 een groei van de emissies mogelijk van 18%. De EU zal de rechten op deze groei kopen van landen die over goedkope reductiemogelijkheden beschikken – met name in Midden-Europa en het GOS. Het besteedbaar inkomen in de EU daalt met 0,1% in plaats van de 0,3% in de ieder-voor-zich-variant (tabel IV.1.2). De effecten van het toelaten van emissiehandel zijn dus positief voor de EU. Het inkomensverlies wordt erdoor beperkt, alsmede de daling in productie van energie-intensieve sectoren c.q. het inkomen van landen die daarin zijn gespecialiseerd (tabel IV.1.3).

De emissies in Midden-Europa liggen in deze variant in 2010 44% onder het niveau in 2010 in het basisscenario, in plaats van de 10% reductie die deze regio verplicht is (tabel IV.1.1). De extra kosten die hieruit voortkomen voor Midden-Europa, worden gecompenseerd door de opbrengst van verkochte emissiereducties, die in 2010 ongeveer 1% van het nationaal inkomen van Midden-Europa beslaat. De compensatie in 'emissiehandel' is zelfs zodanig dat deze regio per saldo een positief effect op het besteedbare inkomen in 2010 kent van 0,5%. Al met al betekent emissiehandel dus een betere uitkomst voor de EU en Midden-Europa. Ook de rest van de OESO profiteert sterk.

Een voordeel van emissiehandel is verder, dat de verplaatsing van energie-intensieve industrieën naar niet-Annex 1 landen, de zogenaamde *carbon leakage*, in lichte mate wordt verkleind. De mondiale emissies dalen hierdoor – bij dezelfde Annex 1 reductie – met 10% in plaats van 9% in de ‘ieder-voor-zich’ variant. De oorzaak hiervan is dat de OESO landen nu minder zwaar getroffen worden, waardoor er minder verplaatsing van energie-intensieve industrieën zal plaatsvinden.

Tabel IV.1.3 *Economische gevolgen van Kyoto voor de Europese Unie, 1990-2010*

	basisscenario	ieder voor zich	emissiehandel
	gecumuleerde groei in %, 1990-2010	gecumuleerde afwijking in % van basisscenario in 2010	
Reëel besteedbaar inkomen	60	-0,3	-0,1
Gerealiseerde emissies	29	-29 ^a	-8 ^a
Energieprijs ^b	10	29	7
Energieproductie ^c	10	-17	-5
Productie energie-intensieve sectoren	66	-6	-0,5
Uitgaven voor emissiehandel	-	-	0,1
Gerealiseerde mondiale emissies	44	-9	-10

^a 29% ten opzichte van het basisscenario is gelijk aan 8% ten opzichte van 1990.

^b Reële prijs van kolen. Als gevolg van de vraagdaling dalen de wereldenergieprijzen in de varianten met 3%.

^c Productie van kolen.

IV.1.3 Gevolgen voor Nederland

De verdeling van de in Kyoto afgesproken EU-reductie van broeikasgasemissies met 8% over de lidstaten is nog niet bekend. Over deze *burden sharing* wordt binnen de EU nog overlegd; hierover zullen mogelijk in juni besluiten volgen. Een belangrijk referentiepunt daarbij is de verdeling van de EU-inzet voor Kyoto over de lidstaten. Die inzet was 15% reductie; er was echter slechts 10% verdeeld over de lidstaten. In deze verdeling gold voor Nederland eveneens een reductie van 10%⁶.

⁶ De EU-inzet betrof drie broeikasgassen; de Kyoto-afspraken gaan over zes broeikasgassen. De drie toegevoegde gassen hebben echter slechts een gering aandeel in het totaal van de broeikasgasemissies, zodat hun invloed op de reductiepercentages beperkt is.

Relatief hoge kosten

Een reductie voor Nederland die (ongeveer) gelijk is aan de EU-reductie, brengt voor Nederland waarschijnlijk hogere (marginale) kosten met zich mee dan voor verschillende andere EU-landen. Bij het maken van de verdeling over lidstaten van de EU-inzet begin 1997 heeft de Nederlandse regering, die toen voorzitter was van de EU, in eerste instantie een verdeling voorgesteld waarbij rekening werd gehouden met de reductiemogelijkheden (incl. de kosten) per land en met de verschillen in draagkracht tussen landen. In deze verdeling was de Nederlandse reductie (voor drie broeikasgassen) 10%, en de EU-reductie 15%. Vervolgens is echter het aandeel van de meeste lidstaten neerwaarts bijgesteld, terwijl de Nederlandse reductie 10% bleef (de totale EU-reductie werd bij deze verdeling 10%)⁷. Hierdoor daalden de marginale kosten van de lidstaten die hun aandeel wisten te verkleinen, terwijl de Nederlandse marginale kosten gelijk bleven, en daarmee hoogstwaarschijnlijk boven het gemiddelde EU-niveau uitkwamen.

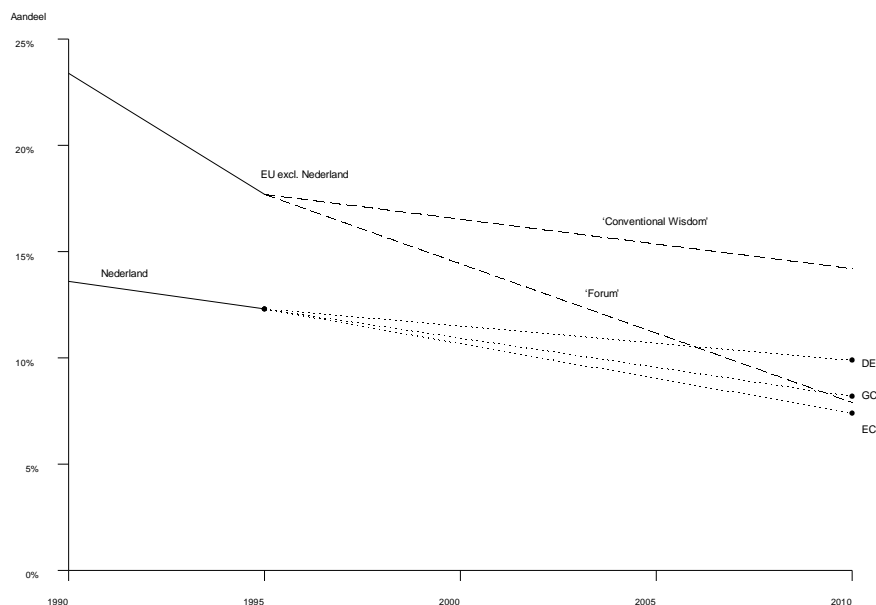
De oorzaak van de relatief hoge kosten voor Nederland is dat ons land al voor 1990 in belangrijke mate is overgestapt naar aardgas voor de energievoorziening. Veel andere EU-landen waren in 1990 nog relatief kolen- en olie- intensief⁸, en stappen in de jaren negentig uit kosten-overwegingen over op aardgas (Grafiek IV.1.1). Met name hierdoor is de CO₂-emissie van de EU tussen 1990 en 1995, ondanks economische groei, met 2% gedaald⁹, terwijl deze in Nederland met 7% toenam. Ook nu nog hebben veel EU-landen een hoger kolen-aandeel dan Nederland. Hoewel ook deze landen vaak specifieke omstandigheden kennen die reductie bemoeilijken (bijv. hoge economische groeiverwachtingen, minder milieubewustzijn, sociale spanningen rond sluiting van kolenmijnen), kunnen zij in de resterende periode tot 2008-2012 relatief goedkoop hun CO₂-emissie reduceren door hun kolen-aandeel te verlagen.

⁷ VROM, "Kyoto-brief", Tweede Kamer, 1997-1998, 24785, nr. 4, p. 7-8.

⁸ De CO₂-emissie per eenheid energie verhoudt zich bij resp. kolen, olie en aardgas als 94:73:56. De kolen-intensiteit is vooral sterk gedaald in het Verenigd Koninkrijk en in Duitsland. In het Verenigd Koninkrijk is de elektriciteitsproductie onder invloed van liberalisering in snel tempo overgestapt op gas als brandstof (*dash for gas*). In Duitsland is de elektriciteitsproductie op basis van bruinkool in de voormalige DDR gesaneerd, en worden in de 'oude' Bondsrepubliek kolen vervangen door aardgas in de elektriciteitsproductie en in de industrie.

⁹ VROM, op.cit., p. 6.

Grafiek IV.1.1 Kolen-aandeel EU en Nederland, 1990-2010

Bronnen: Scenario's EU excl. Nederland: "European Energy to 2020; A scenario approach", *Energy in Europe*, Special Issue, Spring 1996; Scenario's Nederland: CPB, *Economie en fysieke omgeving*, op.cit.

De laagst mogelijke totale kosten voor de EU worden bereikt als – gegeven een bepaalde reductie voor de EU als geheel – de marginale reductiekosten in elk land aan elkaar gelijk zijn. Een dergelijke situatie ontstaat als op EU-niveau marktconforme instrumenten worden ingezet (bijv. energieheffingen of emissiehandel). De EU kiest echter voor het verdelen van reducties over landen, voordat duidelijk is in welke mate emissiehandel mogelijk zal zijn. Naar de mate dat de uitkomsten van de *burden sharing* discussie binnen de EU worden bepaald door andere dan kosten-overwegingen, kunnen de uitkomsten minder efficiënt worden. In dat geval kan emissiehandel, zowel binnen de EU als met niet-EU-landen, de totale kosten verlagen.

CO₂ staat centraal

Het belangrijkste broeikasgas is CO₂, met een aandeel van ongeveer 75% in de Nederlandse broeikasgasemissies (zes gassen). Het totaal van de emissies van de andere broeikasgassen daalt in de lange-termijnsenario's. Tegen deze achtergrond, en gegeven de hoge kosten van CO₂-reductie, is een kleinere reductie voor CO₂ dan voor de zes gassen als geheel waarschijnlijk efficiënter dan een gelijk reductiepercentage van

bijvoorbeeld 8%. In het vervolg van deze tekst wordt uitgegaan van een vereiste reductie van de CO₂-emissie met 3% ten opzichte van 1990¹⁰.

Een dergelijke beleidsopgave is voor Nederland niet eenvoudig te bereiken. Tussen 1990 en 1998 stijgt de CO₂-uitstoot volgens CPB/RIVM scenario's voor de middellange termijn met 13%. Voor de periode 1990-2002 wordt – bij het beleid zoals dat eind 1997 bekend was – een toename met 17 à 21% verwacht¹¹. Bovendien zullen de emissies, bij een voortgaande hoge economische groei, door blijven stijgen tussen 2002 en 2010. In de hoge-groei-scenario's European Coordination en Global Competition stijgt de CO₂-emissie tussen 1990 en 2010 met 20 resp. 25%. De beleidsvoornemens in het recente Derde Nationaal Milieubeleidsplan (NMP3) beperken deze groei naar verwachting tot 13 resp. 18%, met name door de aangekondigde verhogingen van energieheffingen¹².

De resterende CO₂-beleidsopgave ten opzichte van 2010 is na het NMP3 – bij hoge economische groei – nog 14 resp. 18% (27 resp. 36 Megaton). In het vervolg van deze paragraaf wordt geschetst welke bijdrage verschillende beleidsinstrumenten kunnen leveren aan het bereiken van een reductie van 16% (31 Megaton) ten opzichte van 2010, en welke economische prijs daarmee gemoeid is. Het gaat dus om de kosten van additionele inspanningen bovenop het NMP3; de kosten van het NMP3-beleid zelf blijven buiten beschouwing.

Internationale handel in reducties

In Kyoto zijn wel afspraken gemaakt over emissiehandel, maar niet over andere gezamenlijk in te zetten beleidsinstrumenten. In de analyse voor Nederland wordt verondersteld dat er geen internationale energieheffingen komen. Met dergelijke heffingen kunnen evenzeer efficiënte uitkomsten worden bereikt als met emissiehandel; alleen de verdeling van baten en lasten over wereldregio's kan anders uitvallen, afhankelijk van de bestemming van de heffingsopbrengsten.

In de *emissiehandel-variant* die in paragraaf IV.1.2 is gepresenteerd, leidt internationale handel in emissies tot een reductie van de CO₂-emissie van de EU met

¹⁰ Eerder heeft Nederland aangekondigd 3% CO₂-reductie in 2000 ten opzichte van 1990 te willen bereiken, en daarna tenminste stabilisatie. Dit komt ook voor 2010 neer op 3% reductie ten opzichte van 1990. Zie VROM, *Vervolgnote klimaatverandering*, 1996. Het uitgangspunt van 3% CO₂-reductie wordt ook gehanteerd in beleidspakket 1 in de Kyoto-brief.

¹¹ CPB, *Economische verkenning voor de volgende kabinetsperiode*, Sdu, 1997, p. 225.

¹² VROM, *Derde Nationaal Milieubeleidsplan (NMP3)*, 1998; RIVM, *Milieurendement van het NMP3*, Bilthoven, 1998.

20% ten opzichte van het basisscenario in 2010. Als dit percentage ook voor Nederland haalbaar is, zou de volledige, na het NMP3 resterende beleidsopgave van ca.16% hiermee kunnen worden bereikt. Er zou dan geen of weinig additioneel Nederlands beleid nodig zijn naast het realiseren van voldoende handelstransacties. Dit vereist echter dat de Kyoto-afspraken zodanig worden geconcretiseerd, dat volledig vrije handel binnen de Annex 1 gebieden mogelijk wordt.

De kosten van de emissiehandel-variant voor Nederland worden bepaald door de prijsvorming op de toekomstige internationale markt voor broeikasgas-reducties. In Midden-Europa en het GOS bestaat een aanzienlijk potentieel aan mogelijkheden voor Joint Implementation, met kosten die variëren tussen nul en f 80 per ton CO₂¹³. De prijsvorming van Joint Implementation reducties binnen deze grenzen hangt af van een groot aantal onzekere factoren. Bij vrije emissiehandel, flexibele werking van de reductie-markt en flexibele aanpassing in de landen die reducties aanbieden (m.n. Midden-Europa en GOS) zou de prijs binnen het kostenbereik laag kunnen uitkomen, bijvoorbeeld op f 25 per ton CO₂. De directe kosten voor Nederland zijn dan in 2010 f 800 mln per jaar, hetgeen neerkomt op 0,1% van het bruto binnenlands product (bbp). De resultaten voor de EU, zoals beschreven bij de emissiehandel-variant in paragraaf IV.1.2, zijn hiermee vergelijkbaar. Het is echter ook mogelijk dat de internationale handel beperkt blijft tot Joint Implementation en dat de aanpassing in de landen die reducties aanbieden minder gemakkelijk verloopt. De reductieprijs zou dan bijvoorbeeld f 40 per ton CO₂ kunnen worden, waardoor de kosten op 0,1 à 0,2% van het bbp uitkomen. Niettemin kunnen dergelijke kosten als beperkt worden beschouwd, gegeven het ambitieuze niveau van de doelstelling.

Ieder-voor-zich

De *ieder-voor-zich-variant* wordt in deze paragraaf geïnterpreteerd als een situatie waarin de volledige, na het NMP3 benodigde reductie van circa 16% binnen Nederland moet worden bereikt, en derhalve – bij een hoge economische groei – additioneel nationaal beleid nodig is. Hieronder worden eerst vier beleidsinstrumenten beschreven: *ationale energieheffingen*, *regulering* (voorschriften), *investeringsubsidies*, *aanpassing van de brandstofmix* en *CO₂-opslag*.¹⁴ Vervolgens worden combinaties van deze instrumenten (beleidspakketten) samengesteld die tot 20% reductie leiden.

¹³ ECN, *Joint Implementation in Midden- en Oost-Europa*, 1997.

¹⁴ Op het nieuwe instrument *benchmarking* wordt niet ingegaan, omdat nog onduidelijk is of dit instrument tot additionele emissiereducties leidt.

In het NMP3 is een verhoging van bestaande *nationale energieheffingen* met f 3,4 miljard per jaar voorgesteld¹⁵. Er zijn nog verdere verhogingen denkbaar. Uit een recente CPB-analyse blijkt dat met een verdere verhoging met ca. f 7 miljard nog tenminste 2% extra reductie van de CO₂-emissie in 2010 mogelijk is. Dit effect loopt na 2010 verder op. De 'prijs' is in 2010 ongeveer 0,1% minder bbp en 0,3% minder particuliere consumptie (volume), mits zeer grote energieverbruikers worden ontzien, de heffingen geheel of grotendeels worden teruggesluisd en de heffingen maatschappelijk worden geaccepteerd. De dalingen betreffen vooral de energiesectoren; het effect op het bbp exclusief energie is (afgerond) 0,0%. Het werkgelegenheidseffect is in 2010 (afgerond) ook 0,0%. Er kunnen nadelige effecten optreden in de verdeling van de lasten: koopkrachteffecten en lastenverhogingen kunnen voor categorieën huishoudens en bedrijven vrijwel volledig worden gecompenseerd via de terugsluizing, maar op micro-niveau treden zowel positieve als negatieve effecten op.

Ook uit eerdere CPB-analyses blijkt dat hogere heffingsniveaus mogelijk zijn dan met het NMP3 worden bereikt; onder de hiervoor genoemde voorwaarden (zeer grote verbruikers ontzien, terugsluizing, maatschappelijke acceptatie) zijn de economische effecten van een heffing van 50% op de energieprijzen beperkt¹⁶. Wel blijkt dat bij een heffing van 100% de effecten, met name voor het bbp, ongunstiger worden. Daarnaast zal, naarmate hogere energieheffingen worden voorgesteld, de kans op maatschappelijke acceptatie vermoedelijk kleiner worden. Bij welke heffingsniveaus op dit punt een grens wordt bereikt, is vooralsnog onduidelijk.

Er zijn daarnaast verschillende mogelijkheden om de CO₂-emissie met *regulering* terug te dringen. Met een set voorschriften voor de energie-efficiëntie van woningen en bedrijven kan in 2010 tot 4% minder emissie worden bereikt; als bovendien een verplicht aandeel duurzame (vernieuwbare) energie wordt voorgeschreven aan energiedistributiebedrijven wordt het CO₂-effect in 2010 min 5%¹⁷. De kosten bedragen in 2010 f 0,75 à 1 mld per jaar, hetgeen (afgerond) neerkomt op 0,1% van het bbp. Overigens lopen zowel het CO₂-effect als de kosten na 2010 verder op.

¹⁵ Zie voor een analyse van de effecten CPB, *Vergroening en Energie: effecten van verhoogde energieheffingen en gerichte vrijstellingen*, Werkdocument 96, 1997.

¹⁶ CPB, *Economische gevolgen op lange termijn van heffingen op energie*, Werkdocument 43, 1992, p. 131-149 ('C-variant').

¹⁷ Zie CPB, *Economie en fysieke omgeving*, op.cit., p. 153-156. Het betreft een verplicht aandeel duurzame energie dat in de tijd oploopt naar 10% in 2020, conform de doelstelling van de *Derde Energienota*, Tweede Kamer 1995-1996, 24525, nr. 2.

De afgelopen jaren heeft de Nederlandse overheid twee maal *f* 750 mln uitgetrokken voor *investeringsubsidies* gericht op CO₂-reductie. Als in de periode 2000-2010 elk jaar opnieuw *f* 750 mln wordt uitgetrokken voor dit doel, leidt dit tot 2% emissiereductie in 2010¹⁸. Het gaat onder meer om investeringen in nieuwe energieconversietechnieken, perspectiefrijke productieprocessen (zgn. ‘doorbraaktechnologieën’) en warmtedistributie. Het additionele effect van deze subsidies neemt na 2010 af, omdat de betreffende investeringen veelal ook zonder de subsidies – zij het later – plaatsvinden¹⁹.

Aanpassing van de brandstofmix in elektriciteitscentrales kan de CO₂-emissie met circa 2% verlagen. Als uitsluitend de kolencentrales die rond 2010 nog aanwezig zijn, worden omgeschakeld op aardgas als brandstof (de andere kolencentrales zijn niet relevant voor de Kyoto-doelstelling voor de periode 2008-2012), komen de kosten naar verwachting uit op *f* 75 tot 175 miljoen per jaar in 2010, afhankelijk van het tijdstip van omschakeling. Het lijkt mogelijk de kosten door te berekenen aan afnemers van elektriciteit, als een benadering wordt gekozen die vergelijkbaar is met die van het eventuele voorschrijven van een verplicht aandeel duurzame energie²⁰.

Naast het reduceren van de ‘productie’ van CO₂ vormt ook *CO₂-opslag* in overtollige oude aardgasvelden en ‘aquifers’ een mogelijkheid om de emissie te beperken. Deze optie staat echter nog in de kinderschoenen. Er wordt gewerkt aan een experiment dat nadere informatie moet geven over de technische haalbaarheid en de kosten. Wel is al duidelijk dat naarmate meer CO₂ moet worden opgeslagen, er bronnen gebruikt moeten worden die minder zuivere CO₂ uitstoten, hetgeen tot oplopende kosten (en energiegebruik) voor scheiding van gassen leidt. Opslag van ca. 15% van de Nederlandse CO₂-emissie in 2010 tegen gemiddeld *f* 130 per ton zou jaarlijks ongeveer *f* 4 mld (0,5% van het bbp) kosten. Als deze kosten worden gefinancierd uit hogere belastingen, wordt de werkgelegenheid met ongeveer 0,4% (25.000 arbeidsjaren) verlaagd ten opzichte van het basisscenario. Als de te verwerken hoeveelheid CO₂ na 2010 verder toeneemt, nemen de kosten meer dan evenredig toe.

¹⁸ CPB, *Economie en fysieke omgeving*, op.cit., p. 152-153.

¹⁹ Uit RIVM/CPB analyses blijkt dat investeringsubsidies effectiever kunnen zijn bij het reduceren van andere (niet-CO₂-)broeikasgassen; deze paragraaf concentreert zich echter op CO₂.

²⁰ Zie Ministerie van Economische Zaken, *Duurzame energie in opmars; Actieprogramma 1997-2000*, 1997, p. 30-32. Naar analogie van een verplicht minimum aandeel duurzame elektriciteit zou een verplicht maximum aandeel elektriciteit uit kolen kunnen worden gedefinieerd.

Gereedschapskist

Tabel IV.1.4 vat de effecten van de verschillende instrumenten samen en geeft aldus een beeld van de ‘CO₂-gereedschapskist’ van de Nederlandse overheid, en van de kosteneffectiviteit (hier gedefinieerd als de verhouding tussen CO₂-reductie en bbp-verlies) van de instrumenten. De kosteneffectiviteit van heffingen is bepaald met economische modelberekeningen. Bij de andere instrumenten zijn alleen directe kosten beschikbaar; deze vormen slechts een benadering van de uiteindelijke kosten inclusief de economische doorwerking, bijvoorbeeld via de aardgasbaten en de arbeidsmarkt. Niettemin kan uit de tabel worden opgemaakt dat de kosteneffectiviteit van internationale emissiehandel zeer gunstig is. Bij de overige instrumenten blijkt de kosteneffectiviteit relatief gunstig te zijn voor nationale energieheffingen als het bbp exclusief energie als maatstaf wordt gebruikt²¹. Ook aanpassing van de brandstofmix is relatief kosteneffectief. Investeringssubsidies en grootschalige CO₂-opslag zijn relatief minder kosteneffectief.

Een ander verschil tussen enerzijds heffingen en regulering en anderzijds investeringssubsidies en door de overheid gefinancierde CO₂-opslag is dat de kosten bij heffingen en regulering primair neerslaan bij verbruikers en producenten van energie, terwijl de kosten bij investeringssubsidies en CO₂-opslag in eerste instantie via de overheidsbegroting lopen.

In tabel IV.1.4 worden tevens beleidspakketten gepresenteerd voor de emissiehandel-variant en de ieder-voor-zich-variant. Deze pakketten zijn samengesteld door uit de ‘gereedschapskist’ instrumenten te kiezen die bij de betreffende variant passen. In de emissiehandel variant wordt de gehele ‘post-NMP3’ reductie van 16% met internationale reductiehandel bereikt. In de ieder-voor-zich-variant worden de instrumenten heffingen, regulering en aanpassing van de brandstofmix gezamenlijk ingezet, en aangevuld met een flinke hoeveelheid CO₂-opslag, zodanig dat de beoogde 16% reductie wordt bereikt²². Met name door de grootschalige inzet van – door de overheid gefinancierde – CO₂-opslag lopen de totale additionele overheidsuitgaven in 2010 in de ieder-voor-zich-variant op tot 0,3 à 0,4% van het bbp in 2010, ofwel circa f 2½ à 3 miljard per jaar.

Uit de tabel blijkt dat de emissiehandel-variant voor Nederland naar verwachting aanzienlijk lagere kosten met zich meebrengt dan de ieder-voor-zich-variant. Dit hangt

²¹ Het bbp exclusief energie lijkt een betere maatstaf voor vergelijking met de directe kosten van de andere instrumenten dan het bbp inclusief energie. In deze directe kosten is immers de daling van de energie-afzet evenmin meegenomen.

²² Investeringssubsidies zijn niet in het pakket opgenomen, omdat de kosteneffectiviteit (CO₂-reductie per % bbp) van dit instrument (nog) slechter uitvalt dan die van CO₂-opslag.

vooral samen met de hoge kosten (per procent CO₂-reductie) van grootschalige CO₂-opslag. De kosten van opslag zijn echter onzeker en kunnen hoger of lager uitvallen dan de hier gepresenteerde cijfers.

Tabel IV.1.4 Mogelijkheden en beleidspakketten voor reductie van CO₂-emissies, Nederland, 2010^a

	'Gereedschapskist'		Emissiehandel variant		Ieder-voor-zich variant	
	CO ₂ -re- ductie	'Kosten' '	CO ₂ - reductie	'Kosten' '	CO ₂ - reductie	'Kosten' '
	% t.o.v. basis- scenario	% bbp ^b	% t.o.v. basis- scenario	% bbp ^b	% t.o.v. basis- scenario	% bbp ^b
Internationale emissiehandel	20	0,1 à 0,2	16	0,1 à 0,2	–	–
Nationale energieheffingen ^c	2	0,0 (0,1)	–	–	2	0,0 (0,1)
Regulering (voorschriften)	5	0,1	–	–	5	0,1
Investeringsubsidies	2	0,1	–	–	–	–
Aanpassing brandstofmix	2	0,01 à 0,03	–	–	2	0,001 à 0,03
CO ₂ -opslag door de overheid	15	0,5 ^d	–	–	8	0,2 à 0,3 ^d
Totaal	45 ^e	0,8 à 1,0	16	0,1 à 0,2	16 ^e	0,3 à 0,5

^a De hier gepresenteerde effecten op de CO₂-emissie en het bbp zijn op zowel EC als GC van toepassing.

^b Directe kosten; bij energieheffingen respectievelijk het effect op het bbp excl. energie en op het totale bbp. Aangezien de kostencijfers zijn afgerond, betekent 0,0 niet noodzakelijkerwijs dat de kosten nihil zijn.

^c Additioneel t.o.v. de in het NMP3 aangekondigde verhoging.

^d De kosten van CO₂-opslag zijn nog zeer onzeker. Er is rekening gehouden met oplopende marginale kosten naarmate meer CO₂ wordt opgeslagen.

^e Bij het berekenen van het totaal is rekening gehouden met enige 'overlap' tussen de instrumenten.

IV.1.4 Conclusies

Uit de bovenstaande analyses kan worden opgemaakt dat de in Kyoto afgesproken reducties van emissies van broeikasgassen de economische groei tot 2010 naar alle waarschijnlijkheid niet sterk zullen aantasten. Wel kunnen beperkte ongunstige macro-economische effecten optreden in de EU en – nog wat sterker – in Nederland. Bovendien zijn deze macro-effecten in verschillende varianten de resultante van substantiële structuurveranderingen binnen de economieën van de EU, waaronder Nederland. Naar de mate waarin deze structuurveranderingen moeizamer verlopen, zullen de effecten op macro-niveau groter zijn en langer voortduren.

De omvang van de economische gevolgen kan worden beperkt als de Kyoto-afspraken over handel in emissiereducties zodanig wordt geconcretiseerd dat – zowel tussen de Annex 1 landen als binnen de EU – volledig vrije handel (incl. Joint Implementation) mogelijk wordt. Gegeven de comparatieve voordelen (lage kosten) van Midden-Europa en het GOS is het, binnen de groep van industrielanden gezien, efficiënt als de ‘productie’ van emissiereducties met name in deze landen plaatsvindt. Tabel IV.1.5 vat de gevolgen van Kyoto (additioneel ten opzichte van het NMP3) samen voor de EU en Nederland, met en zonder emissiehandel/Joint Implementation.

Uit tabel IV.1.5 blijkt dat Nederland nog sterker van emissiehandel profiteert dan de EU. Naar de mate dat emissiehandel (incl. Joint Implementation) niet of slechts in beperkte mate wordt toegelaten, kan Nederland sterk afhankelijk worden van relatief dure en onzekere, grootschalige CO₂-opslag. Als deze opslag door de overheid wordt betaald, kunnen de totale extra overheidsuitgaven oplopen tot circa f 2 mld per jaar in 2010. Indien men een dergelijke afhankelijkheid van CO₂-opslag wil beperken, is – bij hoge economische groei – een intensieve inzet van andere instrumenten nodig. Verdere verhogingen van energieheffingen, meer regulering en aanpassing van de brandstofmix in elektriciteitscentrales zijn daarbij het meest (kosten)effectief.

Tabel IV.1.5 De kosten van Kyoto bij hoge economische groei, 2010

	Met emissiehandel/ Joint Implementation	Zonder emissiehandel/ Joint Implementation
	% bbp	
Europese Unie (ondergrens)	0,1	0,3
Nederland	0,1 à 0,2	0,3 à 0,5

IV.2 Heeft Nederland een productiviteitsprobleem?

De arbeidsproductiviteitsgroei in Nederland is vanaf medio jaren tachtig in zowel historisch als internationaal perspectief gering. Onderzoek toont aan dat het Nederlandse bedrijfsleven in zijn algemeenheid geen productiviteitsprobleem kent; alleen in grote delen van de commerciële dienstensector is de toename van de arbeidsproductiviteit gering. In de industrie versnelt de arbeidsproductiviteitsontwikkeling juist weer in de jaren negentig. Het teleurstellende productiviteitsverloop in de commerciële dienstensector kan niet worden toegeschreven aan de investeringsontwikkeling of aan loonmatiging. Ook meetproblemen lijken geen belangrijke rol te spelen. Factoren die wel van belang kunnen zijn, zijn een inefficiënte organisatiestructuur en het onvoldoende benutten van nieuwe technologieën en catch-up mogelijkheden. Verbeteringen op dit vlak bieden perspectief op een wat hogere groei van de arbeidsproductiviteit in de toekomst.

IV.2.1 Inleiding

De ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit bepaalt tezamen met de toename van het arbeidsaanbod op langere termijn de potentiële economische groei. In de loop van de jaren zeventig zwakte de groei van de arbeidsproductiviteit in veel geïndustrialiseerde landen, waaronder Nederland, sterk af. Opvallend is dat vanaf medio jaren tachtig de productiviteitsgroei in Nederland in zowel historisch als internationaal perspectief gering is geweest. Dit roept de vraag op of Nederland een arbeidsproductiviteitsprobleem heeft.

Uit eerder CPB-onderzoek blijkt dat de inschakeling van relatief minder productieve werknemers in het productieproces slechts een deel van de verklaring biedt voor de verdere vertraging in arbeidsproductiviteitsgroei vanaf het midden van de jaren tachtig²³. Lagere productiviteitsgroei vanwege deze oorzaak is geen reden tot zorg omdat een grotere arbeidsdeelname van laag opgeleiden wenselijk wordt geacht. Echter, een aanzienlijk deel van de vertraging bleef nog onverklaard.

In deze paragraaf wordt verslag gedaan van nader onderzoek naar de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit op basis van gedetailleerde bedrijfstakinformatie. Onderzocht is of de teruggang in de productiviteitsstijging veroorzaakt is door achterblijvende investeringen of door een vertraging in de toepassing van nieuwe technologie en/of van adequate managementtechnieken. Dit is gebeurd aan de hand van de 'growth accounting' techniek, waarin de ontwikkeling van de sectorale arbeidsproductiviteit wordt

²³ Zie CPB, 1997, Macro Economische Verkenning 1998, Hoofdstuk V *Meer laagbetaald werk, minder arbeidsproductiviteitsgroei?*

gesplitst in een bijdrage van kapitaal en een bijdrage van de ‘total factor productivity’ (TFP).

Paragraaf IV.2.2 presenteert onderzoeksresultaten op geaggregeerd niveau en bedrijfstakniveau. Het onderzoek toont aan dat het Nederlandse bedrijfsleven in zijn algemeenheid geen arbeidsproductiviteitsprobleem kent, maar dat dit wel geldt voor de commerciële dienstensector uitgezonderd de bedrijfstak vervoer en communicatie. In de industrie versnelt de productiviteitsontwikkeling juist weer in de jaren negentig. Paragraaf IV.2.3 gaat daarom nader in op de commerciële dienstverlening. Paragraaf IV.2.4 bevat een slotbeschouwing.

IV.2.2 Groei arbeidsproductiviteit op sectorniveau en bedrijfstakniveau²⁴

Arbeidsproductiviteitsontwikkeling op sectorniveau

In tabel IV.2.1 zijn de bijdragen van de groei van de TFP en van de gewogen groei van de kapitaalintensiteit aan de toename van de arbeidsproductiviteit weergegeven (zie kader ‘*growth accounting*’-techniek voor achtergrondinformatie). De resultaten op macroniveau suggereren dat niet één factor in het bijzonder verantwoordelijk is voor de arbeidsproductiviteitsvertraging in de marktsector. Weliswaar is de vertraging (in procentpunten) in de groei van kapitaalintensiteit -de hoeveelheid kapitaal per gewerkt uur- geringer dan de vertraging in TFP-groei, maar het aandeel in de productiviteitsgroei is min of meer gelijk gebleven. Zowel in de jaren zeventig als in de jaren negentig is ongeveer een kwart van de toename van de arbeidsproductiviteit bepaald door een grotere kapitaalinzet.

Op sectoraal niveau lijkt tot het eind van de jaren tachtig de trend weinig verschillend: het groeitempo van de arbeidsproductiviteit vertraagt. In de eerste helft van de jaren negentig vindt in de industrie echter enig herstel van de productiviteitsontwikkeling plaats, terwijl in de commerciële diensten deze verder terugvalt.

De sterke arbeidsproductiviteitsvertraging in de *industrie* in het tweede deel van de jaren tachtig is voor het grootste deel te wijten aan de geringere bijdrage van de TFP-groei. Daarentegen is het herstel daarna voornamelijk toe te schrijven aan de grotere kapitaalaccumulatie. De investeringsontwikkeling maakt een grotere toename van de productie per gewerkt uur mogelijk. De TFP-groei herstelt daarentegen maar mondjesmaat.

²⁴ De in het onderzoek gebruikte gegevens zijn ontleend aan de Nationale Rekeningen 1995, waarin nog gebruik is gemaakt van de Standaard Bedrijfsindeling 1974. De gegevens voor de productiefactor kapitaal zijn geconstrueerd met de ‘Perpetual Inventory’-methode en hebben alleen betrekking op de materiële vaste activa.

Loonmatiging en herstructureringen in de loop van de jaren tachtig resulteerden in een duidelijk rendementsherstel in de industrie, gevolgd door een stijging van de investeringsquote. Dit leidde in de jaren negentig tot een sterkere bijdrage van de productiefactor kapitaal aan de arbeidsproductiviteitsontwikkeling. Bovendien heeft de ruimere winstpositie een positieve invloed op de bedrijfsbestedingen aan R&D.²⁵ Hiervan is op termijn ook een positieve bijdrage aan de arbeidsproductiviteit te verwachten.

Tabel IV.2.1 Decompositie groei arbeidsproductiviteit op sectorniveau^a, 1974-1995

	Arbeidsproductiviteit	Bijdrage	
	mutaties per jaar in %	TFP	Kapitaalintensiteit
		procentpunten	
<i>Marktsector^b</i>			
1974-1979	3,6	2,7	0,8
1980-1985	3,2	2,6	0,7
1986-1990	2,0	1,9	0,1
1991-1995	1,1	0,8	0,3
<i>Industrie</i>			
1974-1979	4,9	3,4	1,5
1980-1985	5,1	4,0	1,1
1986-1990	2,1	1,5	0,6
1991-1995	2,9	1,8	1,1
<i>Commerciële diensten^c</i>			
1974-1979	3,8	3,3	0,5
1980-1985	1,9	1,4	0,5
1986-1990	1,3	1,5	-0,3
1991-1995	0,2	0	0,2

^a Volume bruto toegevoegde waarde per arbeidsuur.

^b Bedrijven exclusief delfstoffenwinning, exploitatie onroerend goed, medische diensten en ander niet-commerciële diensten.

^c Exclusief exploitatie onroerend goed.

²⁵ Zie Minne, 1997, International battle of the giants; The role of investment in research and fixed assets, CPB, Onderzoeksmemorandum no.136.

'Growth accounting'-techniek: een decompositie van productiviteit

De arbeidsproductiviteitsgroei wordt beïnvloed door productie-factoren die beschikbaar zijn voor het productieproces. Een werknemer wordt productiever als meer en/of geavanceerder kapitaalgoederen ter beschikking staan. Daarnaast levert de Totale Factor Productiviteitsgroei (TFP) een bijdrage. Conceptueel is de TFP-groei het verschil tussen de groei van de output en de samengewogen groei van de inputfactoren. Deels is dit de technische vooruitgang die niet belichaamd zit in de productiefactor kapitaal. Ook vermindering van X-inefficiency (waaronder verbeteringen in de organisatiestructuur), het verplaatsen van middelen van een

bedrijfstuk met een lage naar een hoge productiviteit (het zogenaamde reallocatie-effect) en schaal-effecten door markt-omvang en/of productieomvang vallen onder de TFP-groei.

Veranderingen in arbeidsproductiviteit en kapitaalintensiteit zijn meetbaar. Veranderingen in TFP moeten als restpost worden berekend. Hiervoor is de methodologie van Jorgenson c.s. (1987) toegepast, welke voortbouwt op de 'growth accounting approach'¹. Verondersteld wordt een productiefunctie met afnemende meeropbrengsten bij de productiefactoren en constante schaalvoordelen. Daarnaast maximaliseren de producenten hun winsten en kunnen zij zowel op hun afzetmarkt als aan hun kostenkant geen invloed uitoefenen op de prijs. Hierdoor zijn de prijzen gelijk aan de marginale kosten.

De bijdragen van de groei van de kapitaalintensiteit en TFP aan de arbeidsproductiviteitsontwikkeling kunnen aldus voor bedrijfstuk i op de volgende wijze worden geschreven:

$$\Delta \ln h_i = \text{TFP}_i + W_i^k \Delta \ln (K/L)_i$$

waarbij h Arbeidsproductiviteit: toegevoegde waarde per gewerkt uur

K/L Kapitaaldiensten per gewerkt uur

W^k Nominaal aandeel beloning kapitaaldiensten in

In de *commerciële diensten* valt de toename van de arbeidsproductiviteit in de eerste helft van de jaren tachtig aanzienlijk terug door de sterk gedaalde groei in TFP. Ondanks een fractioneel hogere toename van de TFP-groei vertraagt de productiviteitsgroei in de tweede helft van de jaren tachtig verder vanwege een afname in de kapitaalintensiteit. De voorspoedige ontwikkeling van de werkgelegenheid in Nederland na 1985 krijgt vooral in de dienstensector gestalte. Op het eerste gezicht lijkt de verhoging van de productie in deze sector te zijn gerealiseerd door relatief meer personeel dan kapitaal in te zetten. In de jaren negentig neemt de toename van de arbeidsproductiviteit nogmaals sterk af. Het lichte herstel in de kapitaalaccumulatie is onvoldoende om de weggevallen TFP-groei te compenseren.

Arbeidsproductiviteitsontwikkeling op bedrijfstakniveau

Het herstel van de arbeidsproductiviteitsontwikkeling in de industrie is met name gelocaliseerd bij de chemie en in iets mindere mate bij de metaalindustrie (zie tabel IV.2.2). De hogere productiviteitsontwikkeling bij de chemie is zowel te danken aan een hogere bijdrage van de TFP-groei als aan de kapitaalintensiteit. Upgrading in combinatie met procesinnovatie zijn daarbij de sleutelwoorden. Niet alleen vond er in de chemie een verschuiving naar hoogwaardige producten plaats, maar ook werden succesvolle productinnovaties op de markt geïntroduceerd²⁶. Ook in de metaalindustrie draagt upgrading bij aan het herstel, wat tot uiting komt in een stijging van de bijdrage van TFP. In bijna alle dienstentakken vertraagt de toename van de arbeidsproductiviteit in de jaren negentig. De enige uitzondering is de bedrijfstak vervoer en communicatie. In deze bedrijfstak en met name in de zee- en luchtvaart worden de laatste jaren aanzienlijke productiviteitswinsten gerealiseerd. Deze productiviteitswinsten hangen samen met een sterke groei in TFP, een groei die zelfs hoger is dan die van de industriële bedrijfstakken. Ook in de jaren daarvoor realiseerde het vervoer een krachtige toename in TFP. Belangrijke verklarende elementen hierachter zijn de succesvolle prestaties van de Nederlandse luchtvaartsector onder andere door schaalvergroting, liberalisering en kwaliteitsverbeteringen.

²⁶ Zie CPB, 1997, Een economische verkenning voor de volgende kabinetsperiode, blz. 195-197.

Tabel IV.2.2 *Decompositie groei arbeidsproductiviteit op bedrijfstakniveau^a, 1991-1995*

	Arbeidsproductiviteit		Bijdrage TFP		Kapitaalintensiteit	
	mutaties per jaar in %		procentpunten			
<i>Industrie</i>	3	($\frac{3}{4}$)	1 $\frac{3}{4}$	($\frac{1}{4}$)	1 $\frac{1}{4}$	($\frac{1}{2}$)
Voeding en genot	3 $\frac{1}{4}$	(- $\frac{1}{2}$)	2 $\frac{1}{4}$	(- $\frac{1}{2}$)	1	(0)
Chemie	4 $\frac{1}{4}$	(2 $\frac{1}{4}$)	2 $\frac{1}{2}$	(1)	1 $\frac{1}{2}$	(1 $\frac{1}{4}$)
Metaal	3	(1 $\frac{1}{2}$)	2 $\frac{1}{4}$	(1 $\frac{1}{4}$)	1	($\frac{1}{4}$)
Overige industrie ^b	1 $\frac{1}{2}$	(0)	$\frac{1}{4}$	(- 1)	1 $\frac{1}{4}$	(1)
<i>Commerciële diensten</i>	$\frac{1}{4}$	(- 1)	0	(- 1 $\frac{1}{2}$)	$\frac{1}{4}$	($\frac{1}{2}$)
Handel	$\frac{1}{4}$	(- 1 $\frac{1}{4}$)	- $\frac{1}{4}$	(- 1 $\frac{1}{2}$)	$\frac{1}{2}$	($\frac{1}{4}$)
Vervoer en communicatie	3	($\frac{1}{2}$)	3	($\frac{1}{4}$)	0	($\frac{1}{4}$)
Bank- en verzekeringswezen	- 1	(- 1)	- 2 $\frac{1}{4}$	(- 2 $\frac{1}{4}$)	1 $\frac{1}{4}$	(1)
Ander tertiaire diensten ^c	- $\frac{1}{2}$	(- 2)	- 1 $\frac{1}{2}$	(- 2 $\frac{1}{4}$)	1	($\frac{1}{4}$)

^a Toegevoegde waarde per arbeidsuur; tussen haakjes het verschil in groei en bijdragen tussen 1986-1990 en 1991-1995.

^b Textiel-, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, en grafische industrie, uitgeverijen.

^c O.a. zakelijke dienstverlening, horeca en reparatiebedrijven.

In de overige dienstverlenende bedrijfstakken is de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit echter verre van rooskleurig. Doordat het TFP-niveau afneemt kunnen zowel het bank- en verzekeringswezen als de andere tertiaire diensten het productiviteitsniveau van midden jaren tachtig zelfs niet of nauwelijks vasthouden. Dit zou te maken kunnen hebben met een inefficiënter gebruik van productiefactoren en/of een gebrekkige organisatiestructuur. Anderzijds zouden ook meetproblemen kunnen spelen. In paragraaf IV.2.3 wordt hierop ingegaan.

Over de gehele linie van de dienstensector is, in tegenstelling tot de ontwikkeling van de TFP, de bijdrage van de kapitaalintensiteit juist verbeterd in de jaren negentig. Aan procesinnovatie en inzet van nieuwe technologieën lijkt dan ook geen gebrek. Investerings- en in met name nieuwe informatie- en communicatiemiddelen (IT) komen echter (per saldo) nog niet tot uiting in een toename van de arbeidsproductiviteit. Ook hierop wordt teruggekomen in paragraaf IV.2.3.

Kortom, het Nederlandse bedrijfsleven heeft in zijn algemeenheid geen arbeidsproductiviteitsprobleem. Het probleem speelt alleen in delen van de commerciële diensten. Echter, door het voortschrijdende proces van tertiarisering van de Nederlandse economie drukken de productiviteitsprestaties van deze dienstensectoren een zwaarder stempel op de gehele economie, zodat de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit op macro-niveau wordt gedrukt. In de volgende paragraaf wordt gekeken naar mogelijke factoren achter de teleurstellende productiviteitsontwikkeling in de commerciële diensten.

IV.2.3   Ontwikkeling productiviteit commerciële diensten: een nadere analyse

Geen negatieve invloed loonmatiging zichtbaar

De brede consensus over de gematigde loonontwikkeling sinds het akkoord van Wassenaar (1982) wordt beschouwd als één van de succesformules van het Nederlandse poldermodel. Soms wordt er echter op gewezen dat het beleid van loonmatiging zou leiden tot minder product- en procesinnovaties, waardoor de concurrentiepositie wordt aangetast. Zo verschuift in deze visie de verhouding tussen arbeid en kapitaal (en R&D) ten gunste van relatief goedkope arbeidskrachten. De kapitaalgoederenvoorraad veroudert waardoor de productiviteit achterblijft. Bovendien beschermt dit beleid de ineffektieve ondernemingen die anders van het toneel zouden verdwijnen. De resultaten in tabel IV.2.1 suggereren dat loonmatiging negatieve gevolgen heeft gehad voor de commerciële diensten: de bijdrage van de kapitaalintensiteit neemt immers af. Echter, een nadere beschouwing op lager aggregatieniveau leert dat dergelijke effecten ontbreken.

Ten eerste is de geringe bijdrage van de kapitaalintensiteit vanaf de tweede helft van de jaren tachtig met name bepaald door de ontwikkelingen in het vervoer, de dienstentak met de hoogste kapitaalintensiteit (zie tabel IV.2.3). Deze bedrijfstak kent echter geen productiviteitsvertraging. Nog opvallender is dat de groei van de kapitaalintensiteit in de bedrijfstak andere tertiaire diensten (o.a. zakelijke dienstverlening, horeca en reparatiebedrijven) verbetert, ondanks het feit dat de werkgelegenheid in deze bedrijfstak het sterkst van alle bedrijfstakken in Nederland uitbreidde. Dit duidt niet op een gebrek aan procesinnovatie of op een substitutie tussen arbeid en kapitaal.

Tabel IV.2.3 *Groei kapitaalintensiteit commerciële diensten, 1980-1995*

	1980-1985	1986-1990	1991-1995
	mutaties per jaar in %		
<i>Commerciële diensten</i>	2	- ½	½
Handel	4½	1½	2
Vervoer en communicatie	¾	- ¾	0
Bank- en verzekeringswezen	1	½	3
Ander tertiaire diensten	2½	3½	3½

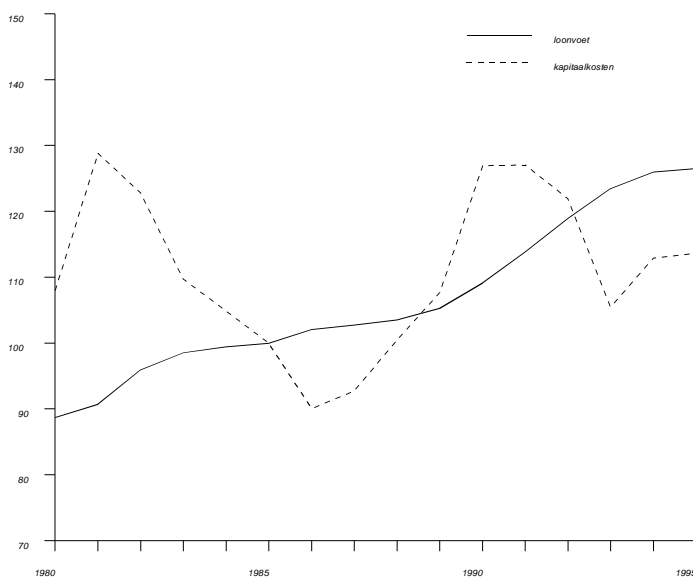
Ten tweede blijkt uit de ontwikkeling van de kostprijs van de productiefactoren arbeid en kapitaal in de andere tertiaire diensten, de loonvoet versus de kapitaalkosten, dat arbeid relatief niet goedkoper is geworden na 1985 (zie figuur IV.2.1). Ondanks de aanvankelijk minder sterke loonvoetontwikkeling na 1985 in vergelijking met eerdere jaren is de ontwikkeling van de kostprijs van kapitaal niet sterker geweest. Onder meer de lagere nominale rente drukt de laatste jaren de kosten van het (aanhouden van) kapitaal.

Tenslotte kan loonmatiging de prikkels tot innovatie en vernieuwing juist stimuleren.²⁷ Door vooraf duidelijk te maken welk deel van de opbrengst van nieuwe investeringen de werknemers opeisen, zoals in Nederland gebeurt via het gedecentraliseerde loonoverleg, blijft volgens deze gedachte de investeringsprikkel gehandhaafd. Bartelsman (1997) onderzocht deze hypothese voor de Nederlandse industrie en zijn eerste bevindingen wijzen er op dat op micro-niveau deze hypothese niet kan worden verworpen.²⁸ Bovendien blijkt uit dit onderzoek dat de gemiddelde levensduur van kapitaalgoederen na 1985 is gedaald. Van veroudering van de kapitaalgoederenvoorraad is derhalve geen sprake.

²⁷ Zie Caballero, R.J. en M.L. Hammour, 1996, The macroeconomics of specificity, NBER Working Paper Series 5757, september.

²⁸ Zie Bartelsman, E.J., 1997, Productivity and specificity in factor inputs, *International workshop on 'The effects and policy implications of structural adjustment in small open economies'*, Amsterdam 23-24 oktober 1997.

Figuur IV.2.1 Ontwikkeling loonvoet en kapitaalkosten andere tertiaire diensten (1985=100), 1980-1995

De mogelijk negatieve effecten van loonmatiging zijn dus niet zichtbaar. In ieder geval heeft loonmatiging er mede voor gezorgd dat de winstgevendheid in de andere tertiaire diensten in de loop van de jaren tachtig is verbeterd. Dit gaf bedrijven weer ruimte om de investeringen op te voeren. De investeringsquote vertoont dan ook een herstel.

Invloed kwaliteitsveranderingen arbeid

De kwaliteit van arbeid beïnvloedt de productiviteit. De productiviteitsvertraging in de commerciële dienstverlening zou veroorzaakt kunnen zijn door het toegenomen werkgelegenheidsaandeel van minder-productieven, zoals in de MEV 1998 is gerapporteerd op macroniveau. Door de wijzigingen in de aandelen van de kenmerken opleiding, leeftijd, geslacht en het al dan niet werken in deeltijd samen te wegen met de uurloonverschillen per kenmerk is dit nu nagegaan op sectoraalniveau. Hierbij is verondersteld dat de waargenomen loonverschillen een afspiegeling zijn van productiviteitsverschillen.

De uitkomsten zijn opmerkelijk (zie tabel IV.2.4). De sterke werkgelegenheids groei in de commerciële diensten na 1985, mede gedragen door de onstuimige groei van het uitzendwezen, ging aanvankelijk gepaard met een (netto) instroom van relatief jonge, laag opgeleide werknemers. Het kwaliteitseffect draagt daardoor negatief bij aan de ontwikkeling van de productiviteit in de tweede helft van de jaren tachtig. Gecorrigeerd

voor dit effect was er dus geen vertraging. In de eerste helft van dit decennium vergrijsde het werknemersbestand en traden meer hoger opgeleiden in dienst. Gegeven de veronderstelling dat lonen een goede afspiegeling zijn van de productiviteit, impliceert dit dat dan de toename van de arbeidsproductiviteit, geschoond voor kwaliteitsveranderingen, een aanzienlijk grotere vertraging laat zien. Aldus kan de productiviteitsvertraging in de commerciële dienstensector na 1985 niet verklaard worden uit de berekende kwaliteitsveranderingen van arbeid.

Tabel IV.2.4 Invloed kwaliteit arbeid op groei arbeidsproductiviteit, 1980-1995

	1980-1985	1986-1990	1991-1995
	mutaties per jaar in %		
<i>Kwaliteitseffect</i>			
Industrie	½	¼	1
Commerciële diensten	¾	- ¼	1¼
<i>Geschoonde arbeidsproductiviteit</i>			
Industrie	4½	1¾	2
Commerciële diensten	1	1½	- 1

Meetproblemen

Volgens de commissie-Boskin, een adviescommissie van de Amerikaanse Senaat, overschat de consumentenprijsindex in de VS de prijsstijging met 1% -punt per jaar door onder meer onvoldoende rekening te houden met kwaliteitsveranderingen en nieuwe producten. Voor Nederland spelen soortgelijke meetproblemen in de output en prijzen. Dit geldt zeker voor de dienstensector waar, mede door de brede toepassing van nieuwe informatietechnologie, nieuwe producten ontstaan, terwijl de statistische waarneming hier nog onvoldoende op aansluit.

Een overschatting van de afzetprijsontwikkeling door het niet goed meten van nieuwe producten en kwaliteitsveranderingen kan leiden tot een onderschatting van de groei van de arbeidsproductiviteit in de commerciële diensten. In het CEP 1997 is geïllustreerd dat het twijfelachtig is dat meetproblemen het geregistreerde verschil in productiviteitsontwikkeling tussen de dienstensector en de industrie volledig kunnen verklaren.²⁹

Is de vertraging in de arbeidsproductiviteitsgroei van de commerciële diensten een statistische illusie? Dit lijkt minder waarschijnlijk, want de vertraging in de groei kan alleen vertekend zijn als de meetfouten in de prijsmutaties en/of het belang van moeilijk meetbare onderdelen zijn toegenomen in de tijd. Toegenomen meetfouten in de

²⁹ CPB, 1997, Centraal Economisch Plan 1997, blz.83.

prijsmutaties zijn voornamelijk niet aangetoond³⁰ en de wijzigingen in de samenstelling van de commerciële diensten zijn gering. Bovendien is er geen reden om aan te nemen dat meetproblemen voor substantiële internationale afwijkingen zorgen. Meetproblemen kunnen dus niet verklaren waarom de arbeidsproductiviteitsontwikkeling in Nederland in internationaal perspectief gering is.

Waarom onvoldoende TFP-groei?

De belangrijkste achterliggende factor voor de arbeidsproductiviteitsvertraging in de commerciële dienstverlening is, zoals hiervoor bleek, de ontwikkeling van de TFP. Zoals gezegd, een toename in de TFP kan onder andere duiden op een vooruitgang in de (niet belichaamde) technologie en een vermindering van X-inefficiency vanwege invoering van een efficiëntere bedrijfsvoering. Voorts gaat de theorie van de catch-up ervan uit dat landen onder bepaalde voorwaarden een inhaalslag in productiviteit kunnen bewerkstelligen door het imiteren van bestaande productieprocessen en producten van de koploper(s). In veel bedrijfstakken is de VS de koploper.

Alhoewel bij een internationale vergelijking van de prestaties van de dienstensector enig voorbehoud noodzakelijk is, lijkt de arbeidsproductiviteitsontwikkeling in Nederland achter te blijven (zie tabel IV.2.5).³¹ Dit wordt vooral bepaald door de ontwikkeling in TFP. Nederland vertoont de laatste jaren grote overeenkomsten met de VS: een sterke werkgelegenheidsgroei in de omvangrijke dienstensector gaat gepaard met een geringe toename van de productiviteit. Is de catch-up bonus verdwenen? In de handel en het vervoer zijn de productiviteitsniveaus waarschijnlijk min of meer concurrerend met die van andere geïndustrialiseerde landen, maar in de overige dienstverlenende bedrijfstakken lijkt dat niet het geval.³² Daar lijkt een inhaalslag mogelijk, maar deze blijft tot op heden achterwege. Daarnaast moet er voldoende aandacht zijn voor innovatie van nieuwe dienstenproducten, toegesneden op de Nederlandse markt, en voor de organisatie om het productiviteitsniveau verder te verhogen.

Door de snel groeiende vraag naar diensten is er mogelijk onvoldoende oog geweest voor verbeteringen of aanpassingen van de organisatie. Grote productiviteitswinsten zijn volgens de 'business process reengineering' gedachte te behalen door de organisatori-

³⁰ Nordhaus, W.D., 1997, Traditional productivity estimates are asleep at the (technological) switch, in *The Economic Journal* 107 (september), blz. 1548-1559.

³¹ Zie ook CPB, 1996, Centraal Economisch Plan 1996.

³² Zie CPB, 1997, Economische verkenning voor de volgende kabinetsperiode, blz. 46-48, en Centraal Economisch Plan 1996, blz. 273.

sche kant te veranderen. Micro-onderzoek voor de VS wijst op het bestaan van grote productiviteitsverschillen tussen de best presterende dienstverlenende bedrijven en de rest. Als managers in de dienstensector alleen al de bestaande technologieën, arbeidskrachten en het kapitaal beter op elkaar zouden afstemmen en benutten zijn grote productiviteitswinsten te behalen.³³ Daarnaast zouden managementtechnieken als 'total quality'- en 'just in time management', die in de industrie inmiddels gemeengoed zijn, in doorgroeiende dienstenbedrijven meer kunnen worden toegepast.

Tabel IV.2.5 Internationale vergelijking arbeidsproductiviteitsontwikkeling commerciële diensten^a, 1980-1995

	Arbeidsproductiviteit		Bijdragen aan verandering productiviteit	
	1980-1987	1988-1995	TFP	Kapitaalintensiteit
	mutaties per jaar in %		procentpunten	
Verenigde Staten	1	1	0	0
w.o. Handel	2½	2¼	- ½	¼
Vervoer en communicatie	3	1½	- ½	- 1
Duitsland	2¼	2¾	1	- ½
w.o. Handel	1½	2	1	- ½
Vervoer en communicatie	3½	4¾	1¾	- ½
Nederland	1¾	¾	- ¾	- ¼
w.o. Handel	3¼	¾	- 2¼	- ¼
Vervoer en communicatie	2¼	3¼	1¼	- ¼

^a De beschikbare steekjaren bepalen de indeling in subperiodes.

Bron: Eigen berekeningen voor de VS en Duitsland op grond van *The Conference Board Europe (1997): Perspectives on a Global Economy, Winter 1997* en *OESO-ISDB 1996*.

Een andere oorzaak voor de achterblijvende TFP-groei in delen van de commerciële dienstverlening ten opzichte van andere bedrijfstakken is wellicht de mate van concurrentie. In de industrie is de concurrentie waarschijnlijk scherper, waardoor een hogere groei in TFP kan resulteren. Kenmerkend is dat delen van de dienstensector die wel blootgesteld staan aan internationale concurrentie zoals de handel en het vervoer een internationaal gezien hoog productiviteitsniveau hebben. Dit geldt ook voor de industrie. Technologische diffusie is gebaat bij blootstelling aan internationale concurrentie, want het dwingt bedrijven om nieuwe productieprocessen en producten te gaan gebruiken.

³³ Biema, M. van en B. Greenwald, 1997, Managing our way to higher services sector productivity, Harvard Business Review, july-august.

Productiviteitsparadox

Er wordt beweerd dat Solow ooit gezegd heeft: 'Bijna overal zie je computers, alleen niet in de productiviteitsstatistieken'. Deze uitspraak is uitgegroeid tot de zogenaamde productiviteitsparadox. Dit heeft betrekking op het feit dat computers exponentieel sneller en beter zijn geworden, dat ze vele typen werk beduidend efficiënter maken, dat de investeringen in computers aanzienlijk zijn toegenomen, maar dat van dit alles in de productie per eenheid arbeid weinig waarneembaar is. Grofweg valt de verklaring van de productiviteitsparadox in twee hypothesen c.q. denkrichtingen uiteen.

Een hypothese is dat computers complementair zijn aan andere technologieën en productiemethoden, en dat deze nog niet breed genoeg zijn geïmplementeerd om de voordelen volledig tot hun recht te laten komen. Als voorbeeld geldt het feit dat elektrische aandrijving pas tientallen jaren na de uitvinding van de dynamo de productiviteit in fabrieken merkbaar heeft verbeterd. Het wachten was op elektriciteitsnetten en een herindeling van fabrieken die rond aandrijfassen (meestal gedreven door waterkracht) waren georganiseerd.

Een andere hypothese is dat het louter meetproblemen zijn, waar-door de vertraging in de productiviteit zelf in een ander daglicht komt te staan. De prijzen worden overschat doordat onvoldoende rekening wordt gehouden met kwaliteitsverbeteringen en nieuwe producten.

Op beide denkrichtingen is kritiek mogelijk. Zo ontwikkelde de prijs van elektriciteit zich anders dan van computers. Uit economisch oogpunt moet dit tot andere beslissingen leiden. Anderzijds kunnen meetproblemen in de prijsmutaties alleen een verklaring zijn voor de productiviteitsvertraging als ze in toenemende mate worden overschat. Dit is niet aangetoond. Weliswaar neemt het aantal nieuwe producten per jaar in absolute zin toe, maar is er ook in relatieve zin sprake van een toenemende groei?

Ook maakt concurrentie een efficiëntere organisatie noodzakelijk. Managers (en werknemers) krijgen meer prikkels om zich in te spannen en de beste beslissingen te nemen. Dit komt de productiviteitsontwikkeling ten goede.

Voldoende investeringen, onvoldoende toename productiviteit: productiviteitsparadox?

Ondanks de sterke groei in de IT-investeringen, zoals computers en apparatuur voor interne en externe communicatie,³⁴ komt deze niet tot uiting in de productiviteit van bijvoorbeeld de zakelijke dienstverlening. In de zakelijke dienstverlening bestaat al een kwart van alle investeringen uit IT-investeringen. Deze productiviteitsparadox houdt economen bezig (zie kader *productiviteitsparadox*).

Uit onderzoek blijkt echter dat veel IT-projecten als niet succesvol worden ervaren en dat productiviteitswinsten achterwege blijven. Conflicten of een gebrek aan vertrouwen tussen managers of tussen groepen gebruikers zouden mede leiden tot suboptimale beslissingen en/of gebruik van IT-middelen, waardoor de prestaties van een bedrijf worden gedrukt.³⁵ De organisatie in brede zin moet veranderen, waarbij ook een bredere opleiding van werknemers is vereist. Mogelijk is hier enige samenhang met het feit dat ondanks een groter aandeel hoger opgeleiden in de commerciële dienstverlening geen hogere groei van de arbeidsproductiviteit resulteerde in de jaren negentig (zie tabel IV.2.4).

IV.2.4 Tot slot

In internationaal opzicht behoort Nederland zowel in de jaren tachtig als in de jaren negentig tot de OESO-landen met de geringste arbeidsproductiviteitsgroei. Dit moet vooral op het conto worden geschreven van de ontwikkelingen in de dienstensector. De groei van de arbeidsproductiviteit in de commerciële diensten vertraagt. Na 1990 is de groeivertraging zelfs nog pregnanter geworden. Nederland vertoont daarbij in grote mate overeenkomsten met de VS: een sterke werkgelegenheidsgroei in de dienstensector gaat gepaard met een geringe toename van de productiviteit. Aanvankelijk vertraagde de productiviteitsgroei ook in de industrie, maar aan het einde van de jaren tachtig treedt daar een herstel op. Bovendien is het arbeidsproductiviteitsniveau daar in internationaal perspectief hoog.

³⁴ Zie Minne, B., 1998, Informatie- en communicatietechnologie en economische effecten in Nederland; Quikscan van een CBS-databank, rapport ten behoeve van Ministerie van Economische Zaken.

³⁵ Hoogeveen, D., 1997, The long and winding road; From IT investments to business performance, proefschrift.

Het arbeidsproductiviteitsprobleem heeft dus alleen betrekking op delen van de commerciële dienstverlening zoals de andere tertiaire diensten. De bedrijfstak vervoer en communicatie kent geen productiviteitsprobleem. Ondanks de substantiële investeringen in nieuwe kapitaalgoederen, waaronder relatief veel IT-investeringen, monden deze nog niet uit in een sterkere arbeidsproductiviteitsgroei in de andere tertiaire diensten. Achterliggende factor hiervoor is de ontwikkeling van de TFP, die na 1985 teleurstelt. Overigens is het wel mogelijk dat de omvangrijke investerings-inspanningen in de commerciële dienstverlening met enige vertraging een productiviteitsverhogend effect hebben. Het lijkt minder waarschijnlijk dat het verloop van de arbeidsproductiviteit in de commerciële diensten alleen aan meetproblemen kan worden toegeschreven. Wellicht speelt het vrijwel ontbreken van internationale concurrentie in delen van deze sector ook mee.

De tegenvallende productiviteitsgroei in de andere tertiaire diensten is opmerkelijk. Zeker daar het grootste deel van deze sector, de zakelijke dienstverlening,³⁶ geldt als een van de meest dynamische bedrijfstakken, gelet op de toe- en uitstroom van bedrijven en de productie- en werkgelegenheidsontwikkeling. De hoge graad van toe- en uittreding wijst erop dat toetredingsbelemmeringen in vergelijking met andere bedrijfstakken beperkt zijn. Hierdoor is een gezonde concurrentie mogelijk, die zou moeten prikkelen tot een efficiënte bedrijfsvoering en innovaties. De sterke dynamiek lijkt echter geen positief effect te hebben op de arbeidsproductiviteit. Vooralsnog is onduidelijk waarom de groei van de productiviteit tegenvalt. Mogelijkheden voor een catch-up lijken aanwezig. Misschien is er sprake van een inefficiënte organisatiestructuur en het onvoldoende benutten van nieuwe technologieën en producten. Verbeteringen op dit vlak bieden perspectief op een wat hogere groei van de arbeidsproductiviteit in de toekomst.

Meer inzicht in de relatie tussen de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit en bedrijvendynamiek van bijvoorbeeld de zakelijke dienstverlening is gewenst. Op grond van micro-onderzoeken van de industrie blijkt dat een behoorlijk deel van de productiviteitsgroei is toe te schrijven aan toe- en uittreding van bedrijven. In Nederland lijkt dit voor de zakelijke dienstverlening niet op te gaan. Mogelijk zullen pas op termijn de positieve effecten van een sterke dynamiek op de arbeidsproductiviteit zichtbaar worden.

³⁶ De zakelijke dienstverlening bestaat onder andere uit economische adviesbureaus, computerbedrijven en accountantskantoren.

IV.3 Belastingen op kapitaal in de 21e eeuw

Eén van de opties in de kabinetsnota ‘Belastingen in de 21e eeuw’ is het vervangen van de synthetische inkomstenbelasting op rente- en dividendinkomsten alsmede de vermogensbelasting door een forfaitaire vermogensrendementsheffing. De in de kabinetsnota genoemde forfaitaire heffing maakt geen onderscheid tussen verschillende vormen van vermogensinkomsten op particulier niveau. Dit elimineert een aantal vormen van belastingarbitrage die gebaseerd zijn op het genereren van buiten de inkomstenbelasting blijvende vermogensgroei. Het fiscale nadeel van eigen vermogen op vennootschapsniveau wordt niet langer gecompenseerd door het fiscale voordeel van onbelaste vermogensgroei op particulier niveau. Dit bevordert schuldfinanciering bij vennootschappen. Bij een 25%-tarief over een forfaitair rendement van 4% wordt ook voor particulieren met een eigen bedrijf of een eigen woning financiering met eigen vermogen minder aantrekkelijk.

IV.3.1 Inleiding

De wijziging in de fiscale behandeling van vermogen is een belangrijk onderdeel van de recent verschenen kabinetsnota met opties voor de herziening van het belastingstelsel.³⁷ Deze paragraaf bespreekt de gevolgen van de in de kabinetsnota genoemde opties voor de fiscale behandeling van vermogen voor de netto rendementen op verschillende spaarvormen en de vereiste rendementen op investeringen. Hiermee wordt inzicht verschaft in de mate waarin wordt bijgedragen aan een neutraler fiscaal systeem waarbij beslissingen minder worden verstoord door het fiscale regime. De bespreking beperkt zich tot de invloed van fiscale motieven op deze beslissingen omdat deze invloed de verstoringen van het fiscale systeem op de economie isoleert. Dit neemt niet weg dat ook niet-fiscale motieven de besproken beslissingen beïnvloeden.

De kwantitatieve analyse is gebaseerd op een instrumentarium ontwikkeld door King en Fullerton (KF).³⁸ Deze auteurs berekenen effectieve belastingtarieven op marginale investeringen van vennootschappen. Deze marginale tarieven omvatten zowel de fiscale behandeling van de vennootschap (de kapitaalgebruiker) als die van de particuliere belegger (de kapitaalverschaffer). Onderscheid wordt daarbij gemaakt naar

³⁷ Zie ‘Belastingen in de 21^e eeuw’, Sdu, 1997

³⁸ Zie M. King and D. Fullerton, The taxation of income from capital, the University of Chicago Press, Chicago, 1984.

het soort activum waarin wordt geïnvesteerd, de financieringswijze en de eventuele fiscale faciëring van de besparingen.

In dit caput wordt de analyse uitgebreid naar investeringen van aanmerkelijk belang³⁹ (ab)-vennootschappen en de eigen onderneming (d.w.z. zelfstandigen). Verder komen de investeringen in de eigen woning aan de orde. Onderstaand kader geeft de verschillende onderscheidingen schematisch weer.

<i>Rechtsvorm</i>	<i>Financieringswijze</i>	<i>Houderschap</i>
<i>Vennootschap</i>	<i>Vreemd vermogen</i>	<i>Gezinnen</i>
– <i>zonder aanmerkelijk belang</i>		
– <i>met aanmerkelijk belang</i>	<i>Eigen vermogen</i>	<i>Institutionele</i>
<i>Eigen bedrijf</i>	<i>(bij vennootschappen te splitsen</i>	<i>beleggers</i>
<i>Eigen woning</i>	<i>in externe en interne middelen)</i>	

IV.3.2 De analysemethode

De methode is gebaseerd op twee belangrijke uitgangspunten, namelijk een exogene reële rente en arbitrage tussen verschillende beleggingen op het niveau van de vermogensverschaffer.

Een vaste reële rentevoet

Het eerste uitgangspunt is dat alle beleggingen in schuldvorderingen een vaste, exogene reële rente opleveren die wordt bepaald op de internationale kapitaalmarkt. De berekeningen in deze paragraaf gaan uit van een nominale rente van 6% en een (verwachte) inflatie van 2%, zodat de reële rente 4% bedraagt. Sectie IV.3.4 toetst de gevoeligheid van de berekeningen voor andere aannames met betrekking tot de inflatie.

Tezamen met de fiscale regelingen bepaalt de reële rente enerzijds het netto rendement (d.w.z. het rendement na belastingen) van een kapitaalverschaffer die in schuldvorderingen belegt en anderzijds de kosten van met *vreemd vermogen gefinancierde investeringen*. Deze kosten komen overeen met de bruto rendementseis waaraan een marginale investering moet voldoen, zodat de investeerder (na belastingheffing bij de investeerder) een reëel rendement van 4 % kan uitbetalen aan de verschaffer van het

³⁹ Van een aanmerkelijk belang is sprake als een particulier in het bezit is van 5% of meer van de aandelen van een vennootschap.

vreemde vermogen. Het verschil tussen deze bruto rendementseis en de reële rente op de (internationale) kapitaalmarkt is de marginale belastingwig voor de kapitaalgebruiker. Deze marginale belastingwig hangt af van de rechtsvorm en het specifieke activum waarin wordt geïnvesteerd (omdat de fiscale afschrijvingsmogelijkheden kunnen verschillen tussen verschillende activa). Bij investeringen in een eigen bedrijf of een eigen woning hangt de marginale wig ook af van de marginale tarieven voor de inkomstenbelasting (IB) van de kapitaalgebruiker.

Rentebetalingen zijn aftrekbaar van de fiscale winst zodat met schuld gefinancierde marginale investeringen van vennootschappen effectief zijn vrijgesteld van de vennootschapsbelasting (VpB). Tabel IV.3.1 laat zien dat het vereiste rendement voor investeringen van vennootschappen die met schuld zijn gefinancierd beneden de reële rente (van 4%) ligt. De impliciete fiscale subsidie op schuldgefinancierde investeringen wordt veroorzaakt door vervroegde fiscale afschrijvingen (d.w.z. sneller dan de economische depreciatie), de investeringsaftrek, en de aftrek van nominale (in plaats van reële) rentekosten.

Het vereiste rendement op met geleend geld gefinancierde investeringen in het eigen bedrijf is lager dan dat op vergelijkbare investeringen van vennootschappen. Er zijn twee redenen voor de relatief gunstige fiscale behandeling van zelfstandige ondernemers. Ten eerste genieten zelfstandigen gemiddeld een hogere investeringsaftrek. Ten tweede neemt de waarde van vervroegde afschrijvingen en de nominale renteaftrek toe met het tarief waartegen deze aftrekposten kunnen worden verrekend. Het aftrektarief voor de zelfstandige (het marginale IB-tarief) overtreft dat van vennootschappen (het VpB-tarief). Het belang van het tarief waartegen fiscale faciliteiten worden afgerekend verklaart waarom het vereiste rendement op met schuld gefinancierde investeringen het laagst is voor zelfstandigen met hoge marginale IB-tarieven.

Tabel IV.3.1 Vereiste reële bruto rendementen bij schuldfinanciering^a

	in %		
Vennootschap – zonder ab		3,3	
Vennootschap – met ab		3,1	
	marginale tarieven particulier ^b		
	laag	gemiddeld	hoog
Eigen bedrijf	2,9	2,5	1,6
Eigen woning	2,6	2,0	1,2

^a De investeringsaftrek van vennootschappen zonder ab, vennootschappen met ab en particulieren in eigen bedrijf is respectievelijk 0,5%, 4% en 7%.

^b De marginale tarieven voor de IB en vermogensbelasting (VB) bij de lage variant zijn respectievelijk 36,4% en 0%, bij de gemiddelde variant 45% en 0,4%, en bij de hoge variant 60% en 0,7%.

Ook het vereiste reële rendement op een met schuld gefinancierde investering in het eigen huis ligt aanzienlijk beneden de reële rente. De fiscale subsidie voor de eigen woning is toe te schrijven aan een relatief laag huurwaardeforfait van 1,25% van de waarde in onbewoonde staat.⁴⁰ Bovendien hoeft voor de vermogensbelasting (VB) slechts 60% van deze waarde op te worden gegeven. Deze twee fiscale faciliteiten zijn met name waardevol voor huizenbezitters met een hoog marginaal IB-tarief die geheel boven de belastingvrije som van de VB vallen.

De marginale belastingwig voor de kapitaalverschaffer is het verschil tussen de reële rente en het *reële netto rendement* dat de belegger geniet op schuldvorderingen (zie tabel IV.3.2). Deze marginale wig voor de kapitaalverschaffer hangt af van de marginale tarieven (van de IB en de VB) waarmee de kapitaalverschaffer wordt geconfronteerd. Het netto reële rendement voor traditionele beleggers met hoge marginale IB- en VB-tarieven kan zelfs negatief worden. De IB belast namelijk het *nominale* rendement (bij een marginaal tarief van 60% verlaagt de IB het reële rendement van 4% met 3,6%-punten (d.w.z. 60% van 6%)). Daarnaast verlaagt de VB het rendement nog eens met 0,7 %-punt wanneer de belegger boven de belastingvrije voet van de VB valt.

Particuliere innovatieve beleggers kunnen de IB-druk verlagen door de rente te laten aangroeien in vermogensgroefondsen. Deze fondsen zetten rente-inkomsten om in bij de particulier onbelaste vermogenswinsten. Deze groeifondsen vallen onder de VpB. Zo wordt de druk van hoge marginale IB-tarieven teruggebracht tot het VpB-tarief van 35%.

Institutionele beleggers (pensioenfondsen en levensverzekeringsmaatschappijen) betalen noch IB noch VB over de beleggingen die tegenover hun verplichtingen staan. Het netto rendement voor institutionele beleggers is dan ook gelijk aan de reële rente.⁴¹

⁴⁰ Het forfaitaire rendement op het eigen huis ligt dus onder de reële rente op de kapitaalmarkt. Daar staat wel een extra heffing van de onroerende-zaakbelasting tegenover, die het vereiste rendement weer enigszins verhoogt.

⁴¹ Het netto rendement op institutionele besparingen die behandeld worden volgens de omkeerregel kan zelfs hoger zijn dan de reële rente. Er is een fiscale prikkel om consumptie uit te stellen (d.w.z. een fiscale subsidie op besparingen) omdat het marginale tarief waartegen de inleg kan worden afgetrokken vaak hoger is dan het marginale tarief waartegen de uitkering uiteindelijk wordt belast.

Ook over marginale beleggingen van sommige particulieren die onder de zogenaamde 68%-regeling vallen wordt geen IB en VB betaald.⁴²

Tabel IV.3.2 Reële marginale netto rendementen onder het huidige fiscale regime

Gezinnen ^a			Institutionele beleggers ^b
Lage marginale tarieven	Gemiddelde marginale tarieven	Hoge marginale tarieven	
<i>traditioneel/innovatief</i>	<i>traditioneel/innovatief</i>	<i>traditioneel/innovatief</i>	
in %			
1,8/1,9	1,2/1,5	- 0,3/1,2	4,0

^a Voor de traditionele belegger zijn de lage en hoge marginale IB-tarieven respectievelijk 36,4% en 60%. Voor het gemiddelde marginale tarief is voor de traditionele belegger 41% ingezet. De innovatieve belegger laat de rente aangroeien in een vermogensgroefonds, waar deze rente belast wordt tegen een effectief marginaal VpB-tarief van 35%. De VB-tarieven voor laag, gemiddeld en hoog zijn voor zowel de traditionele als de innovatieve belegger respectievelijk 0%, 0,4% en 0,7%.

^b Deze rendementen gelden ook voor sommige particulieren die onder de 68%-regeling vallen en voor gezinnen die zowel beneden de rentevrijstelling van de IB als de belastingvrije som van de VB vallen.

Eigen versus vreemd vermogen: arbitrage bij belegger

Een tweede uitgangspunt bij de berekeningen is dat het netto-rendement dat kapitaalverschaffers eisen op beleggingen met eigen vermogen gelijk is aan het netto rendement op schuldvorderingen. Elke kapitaalverschaffer behaalt dus hetzelfde rendement (na belastingen) op alle beleggingen. Op basis van dit netto rendement en de te betalen belasting wordt het vereiste reële bruto rendement afgeleid voor met eigen vermogen gefinancierde investeringen.

Het vereiste bruto rendement op met eigen vermogen gefinancierde investeringen hangt niet alleen af van de rechtsvorm waarbinnen de investering plaats vindt maar ook van de fiscale behandeling van de kapitaalverschaffer. Het vereiste rendement op een met vreemd vermogen gefinancierde investering daarentegen is niet afhankelijk van de fiscale positie van de kapitaalverschaffer. Het feit dat de fiscale positie van de Nederlandse kapitaalverschaffer geen invloed heeft op het vereiste rendement op

⁴² Hetzelfde geldt voor degenen die belasting ontduiken, bijvoorbeeld door in het buitenland te beleggen. De 68%-regeling houdt in dat de som van de IB- en VB-verplichting maximaal 68% van het belastbaar inkomen mag bedragen.

investeringen met vreemd vermogen hangt samen met de veronderstelling dat de reële rente bepaald wordt op de internationale kapitaalmarkt. Deze veronderstelling impliceert dat buitenlandse beleggers de facto de marginale verschaffers van vreemd vermogen zijn. De internationale kapitaalmarkt voor eigen vermogen is minder internationaal geïntegreerd omdat bij risicodragende beleggingen specifieke kennis van de lokale omstandigheden van groter belang is. Het vereiste bruto rendement op eigen vermogen van Nederlandse bedrijven kan dan ook afhankelijk zijn van de rendementseisen van Nederlandse aandeelhouders en daarmee van de fiscale behandeling van deze beleggers.

Tabel IV.3.3 (derde kolom) geeft aan dat een particuliere aandeelhouder (zonder aanmerkelijk belang) genoegen neemt met een relatief laag bruto rendement op met *ingehouden winst gefinancierde* investeringen in vennootschappen. Een traditionele belegger met een marginaal IB-tarief van 60% eist slechts een reëel rendement van 1,3% op ingehouden winsten. De reden voor dit lage rendement is dat de alternatieve belegging van deze belegger, een schuldvordering die een nominale rente van 6% oplevert, relatief zwaar belast wordt onder de IB. De ingehouden winsten, die belast worden door de VpB, leiden tot vermogensgroei. Bij niet-ab-houders blijft deze vermogensgroei onbelast onder de IB⁴³. Voorzover het IB-tarief van de marginale traditionele belegger het VpB-tarief overtreft ligt de rendementseis voor ingehouden winst lager dan die voor vreemd vermogen: het rendement van eigen vermogen wordt op vennootschapsniveau weliswaar belast door de VpB maar op het niveau van de belegger (zonder aanmerkelijk belang) worden ingehouden winsten, in tegenstelling tot het rendement op vreemd vermogen, niet getroffen door de IB.

⁴³ Bij ab-aandeelhouders wordt vermogensgroei bij realisatie belast door de ab-heffing van 25%.

Tabel IV.3.3 Reële bruto rendementseisen onder het huidige fiscale regime

	Eigen vermogen ^a	w.v. extern gefinancierd	w.v. intern gefinancierd	Vreemd vermogen
<i>Traditionele belegger bij gemiddelde marginale tarieven^b</i>				
Vennootschappen				
zonder ab	3,2	6,5	2,8	3,3
met ab	3,3	4,1	3,2	3,1
Eigen bedrijf	2,4	–	–	2,5
Eigen woning	2,3	–	–	2,0
<i>Traditionele belegger bij hoge marginale tarieven^c</i>				
Vennootschappen				
zonder ab	1,8	6,5	1,3	3,3
met ab	1,1	1,5	1,0	3,1
Eigen bedrijf	0,7	–	–	1,6
Eigen woning	1,2	–	–	1,2
<i>Innovatieve belegger bij hoge marg. tarieven^d</i>				
Vennootschappen				
zonder ab	3,7	6,5	3,3	3,3
met ab	3,3	4,2	3,3	3,1
Eigen bedrijf	3,5	–	–	1,6
Eigen woning	2,7	–	–	1,2
<i>Institutionele belegger</i>				
Vennootschappen				
zonder ab	6,3	6,5	6,3	3,3

^a Aangenomen is dat de investeringen van vennootschappen die zijn gefinancierd met eigen vermogen zijn samengesteld uit 90% interne middelen en 10% externe middelen.

^b Het gemiddelde marginale IB-tarief over rente- en dividendinkomsten is 41%. Dit is berekend uit een gemiddeld marginaal tarief over arbeidsinkomen van 45% en het gegeven dat 9% van de marginale rente- en dividend-inkomsten binnen de rentevrijstelling valt. Het gemiddelde marginale VB-tarief is 0,4%. Bij investeringen met vreemd vermogen in het eigen bedrijf of de eigen woning is het gemiddelde marginale aftrektarief 45%.

^c Het marginale tarief voor IB en VB bedraagt respectievelijk 60% en 0,7%. Deze tarieven hebben bij financiering met eigen vermogen betrekking op de kapitaalverschaffer en bij financiering met vreemd vermogen op de kapitaalgebruiker.

^d Het marginale tarief van IB en VB op de alternatieve aanwending van het eigen vermogen (in vermogensgroefondsen) bedraagt respectievelijk 35% en 0,7%. Het marginale IB-tarief voor beleggingen in het eigen

Door de winsten in het bedrijf te laten aangroeien kan de particuliere belegger de belasting op het rendement van zijn besparingen terugbrengen van zijn marginale IB-tarief naar het VpB-tarief.⁴⁴

De innovatieve belegger die rente-inkomsten laat aangroeien in een vermogensgroefonds brengt ook de druk op met vreemd vermogen gefinancierde investeringen terug tot het VpB-tarief. Voor deze belegger (zonder aanmerkelijk belang) is de rendementseis op vreemd vermogen gelijk aan die op ingehouden winsten.

Het fiscale voordeel van het ontgaan van de IB-heffing door winsten in de vennootschap te houden neemt toe met het marginale IB-tarief van de aandeelhouders, zodat traditionele beleggers met hoge marginale IB-tarieven genoeg kunnen nemen met een relatief lage bruto rendementseis op ingehouden winsten. Institutionele beleggers eisen een hoger bruto rendement op winsten die vennootschappen inhouden. Deze beleggers worden namelijk in het geheel niet belast bij alternatieve aanwending van deze middelen buiten het bedrijf.

Het verschil tussen het door traditionele beleggers vereiste rendement op ingehouden winsten en het reële rendement op de kapitaalmarkt is een maatstaf voor het verlies aan belastingopbrengsten als gevolg van fiscale arbitrage, waarbij individuen lenen om te beleggen.⁴⁵ Enerzijds kunnen individuen met hoge marginale tarieven lenen en de nominale rente aftrekken tegen een marginaal tarief van 60%. Anderzijds kunnen ze beleggen in aandelen van bedrijven die hun winst inhouden. Deze financiële transacties resulteren in een verlies aan belastingopbrengsten omdat de rente tegen hogere tarieven kan worden afgetrokken dan de tarieven waartegen de opbrengsten uit de belegging worden belast.

Bij vennootschappen is het onderscheid tussen extern en intern verkregen eigen vermogen relevant. De IB op winstuitdeling maakt *externe eigen middelen* (nieuwe aandelen) duurder dan middelen die binnen de vennootschap gegenereerd zijn (d.w.z.

⁴⁴ De VB drukt op zowel eigen als vreemd vermogen en beïnvloedt daarom niet het vereiste bruto rendement op ingehouden winsten. Over het rendement op de met ingehouden winst gefinancierde investering dient bij uitdeling IB te worden betaald. De IB over deze uitgedeelde winst weegt echter precies op tegen het voordeel van uitstel van de IB over de ingehouden winst.

⁴⁵ Deze negatieve marginale belastingwig meet ook de welvaartsverliezen die gepaard gaan met deze transacties. De maatschappelijke baten van de met de ingehouden winsten gefinancierde marginale investering wegen niet op tegen de maatschappelijke kosten (de reële rente op de internationale kapitaalmarkt).

ingehouden winsten). Het financieren van een investering met externe eigen middelen impliceert dat de verstrekkers van deze middelen een bedrag moeten afstaan dat gelijk is aan het bedrag van de investering. Het financieren van diezelfde investering met ingehouden winsten houdt in dat aandeelhouders slechts het netto dividend mislopen. Dit bedrag is lager dan het geïnvesteerde bedrag omdat bij uitdeling IB over dit bedrag zou moeten worden betaald.⁴⁶

Door de lagere kosten van ingehouden winsten zijn de kosten van risicodragend kapitaal voor volgroeide bedrijven die veel interne middelen genereren relatief laag ten opzichte van jonge, snel groeiende bedrijven die een beroep moeten doen op externe risicodragende middelen om hun investeringen te financieren omdat ze zelf weinig eigen middelen genereren. Dit alles bemoeilijkt de overdracht van middelen tussen oude en nieuwe bedrijven en komt daarmee de dynamiek op de kapitaalmarkt niet ten goede.

Een vergelijking van de tweede en derde kolom van Tabel IV.3.3 geeft aan dat het verschil tussen het vereiste rendement op externe en interne middelen het grootst is voor traditionele beleggers (niet-ab-aandeelhouders) met hoge marginale IB-tarieven. Voor deze aandeelhouders telt de IB op uitgekeerde winst namelijk het zwaarst.⁴⁷

Terwijl niet-ab-aandeelhouders bij winstuitdeling door het progressieve IB-tarief worden getroffen, hebben ab-aandeelhouders te maken met een proportioneel tarief van 25% op winstuitdeling. Dit verklaart de lagere rendementseis van ab-aandeelhouders op externe middelen vergeleken met die van niet-ab-aandeelhouders. Het verschil tussen de rendementseis op externe en interne middelen bij ab-aandeelhouders is ook relatief gering omdat ab-houders, in tegenstelling tot niet-ab-aandeelhouders, een ab-heffing van 25% betalen bij de realisatie van vermogenswinsten. Deze (uitgestelde) ab-heffing drukt op investeringen die met ingehouden winsten (die tot vermogensgroei leiden) zijn gefinancierd.⁴⁸

⁴⁶ De IB-heffing op uitgekeerde winst heeft geen invloed op de effectieve belastingwig op ingehouden winsten. Tegenover de lagere netto kosten van de investering staat een lagere netto opbrengst van de (toekomstige) dividenden uit de met ingehouden winsten gefinancierde investering. De wig op externe middelen wordt wel verhoogd door de IB op winstuitdeling: tegenover de lagere opbrengsten staan geen lagere netto kosten.

⁴⁷ Naast de IB op uitgedeelde winst is de kapitaalsbelasting op het bijeenbrengen van risicodragend kapitaal een tweede reden waarom aandeelhouders een hoger rendement eisen op externe dan op interne middelen. Dit verklaart ook waarom institutionele beleggers, die vrijgesteld zijn van IB op uitgedeelde winst, een hoger rendement eisen op externe eigen middelen vergeleken met interne middelen.

⁴⁸ Toch eisen ab-houders (traditionele beleggers) met een marginaal IB-tarief van 60% een lager rendement op ingehouden winsten dan niet-ab-aandeelhouders met hetzelfde hoge marginale IB-tarief. De reden is dat de ab-houder profiteert van de ondernemingsvrijstelling in de VB. Bovendien genieten de gemiddeld kleinere

Het onderscheid tussen externe en interne eigen middelen is niet relevant bij het *eigen bedrijf* en de *eigen woning* omdat geen sprake is van een aparte juridische eenheid. Tabel IV.3.3 geeft aan dat het huidige fiscale systeem nauwelijks invloed heeft op de wijze waarop traditionele beleggers een marginale investering in het eigen huis financieren. De reden is dat de netto financieringskosten van vreemd vermogen dicht aansluiten bij de alternatieve netto opbrengst van eigen vermogen (de opbrengsten van de eigen middelen op de (internationale) kapitaalmarkt). De betaalde rente is aftrekbaar tegen bijna hetzelfde IB-tarief als het IB-tarief waartegen de rente op de alternatieve belegging van de eigen middelen wordt belast.⁴⁹ Voor traditionele beleggers is financiering van het eigen bedrijf met eigen middelen fiscaal iets aantrekkelijker dan financiering met vreemd vermogen. Dit komt door de ondernemingsvrijstelling in de VB, waardoor vermogen in het eigen bedrijf gunstiger wordt behandeld dan particulier vermogen buiten het bedrijf. Het vereiste rendement op het eigen huis en het eigen bedrijf daalt met de marginale IB- en VB-tarieven omdat het voordeel van de fiscale faciliteiten het grootst is voor individuen met relatief hoge marginale tarieven.⁵⁰

Voor innovatieve beleggers die marginaal in vermogensgroefondsen beleggen is de alternatieve opbrengst van eigen vermogen (d.w.z. de kosten van eigen vermogen) hoger dan de kosten van vreemd vermogen. De alternatieve belegging van de eigen middelen wordt namelijk tegen een lager effectief tarief belast (35%) dan het IB-tarief waartegen de rentekosten aftrekbaar zijn (het marginale IB-tarief).

IV.3.3 De kabinetsnota

De belangrijkste opties in de kabinetsnota met betrekking tot de fiscale behandeling van vermogen zijn de afschaffing van de vermogensbelasting (VB) en een analytische benadering van de inkomstenbelasting (IB). Deze analytische benadering houdt in dat drie boxen van particuliere inkomensbronnen worden onderscheiden, die ieder afzonderlijk in de belastingheffing worden betrokken en waartussen geen verrekening kan plaatsvinden.

ab-vennootschappen een gemiddeld hogere investeringsaftrek dan niet-ab-vennootschappen.

⁴⁹ Bij de gemiddelde belegger is er een klein verschil tussen deze tarieven omdat een gedeelte van de beleggers onder de rentevrijstelling valt. Voor deze beleggers is ontvangen rente marginaal niet belast. De hypotheekrente is echter aftrekbaar tegen het marginale IB-tarief. Voor deze belastingplichtigen zijn de kosten van vreemd vermogen lager dan die van eigen vermogen.

⁵⁰ Bij de eigen woning betreffen deze faciliteiten het relatief lage huurwaardeforfait, de aftrek van nominale (in plaats van reële) rentekosten en de gedeeltelijke vrijstelling voor de VB. Bij het eigen bedrijf gaat het om de investeringsaftrek, vervroegde afschrijvingen, de aftrek van nominale rentekosten en de ondernemingsvrijstelling onder de VB.

Box I omvat naast arbeidsinkomen en lijfrente- en pensioenuitkeringen (uitgesteld arbeidsinkomen) ook inkomsten uit het eigen bedrijf en de eigen woning. De som van deze inkomsten (en de resterende aftrekposten) wordt onderworpen aan een oplopend schijventarief. De meeste tarieven dalen iets ten opzichte van de huidige situatie door een verschuiving naar indirecte belastingen en het schrappen van aftrekposten.

Box II bevat winsten uit aanmerkelijk-belang-(ab) aandelen. Deze winsten blijven belast tegen een proportioneel tarief van 25%. Ook gerealiseerde vermogenswinsten op ab-aandelen blijven aan dit tarief onderworpen.

De particuliere opbrengsten van vermogensbestanddelen die niet onder box I en II vallen worden ondergebracht in box III. Het kabinet stelt voor deze opbrengsten te belasten tegen een proportioneel tarief van rond de 25%, waarbij de definitieve vaststelling van het tarief afhangt van de andere tarieven van de belastingherziening. Dit tarief wordt geheven over een forfaitair rendement op de waarde van het op de peildatum aanwezige particuliere vermogen. De heffing grijpt dus niet aan bij het feitelijk genoten kapitaalinkomen maar bij de waarde van het vermogen. Volgens de kabinetsnota kan voor een forfaitair rendement worden gedacht aan bijvoorbeeld 4%. Een heffing van 25% over zo'n forfaitair rendement impliceert een heffing van 1% op het op de peildatum aanwezige vermogen. Enige progressiviteit wordt geïntroduceerd door een belastingvrije som van f 37 500 voor ongehuwden en f 75 000 voor gehuwden. De onderstaande berekeningen gaan uit van het door het kabinet genoemde tarief van 25% over een forfaitair rendement van 4%. Het forfaitaire rendement wordt toegepast op het saldo van bezittingen en schulden en is een netto rendement. Feitelijke kosten (inclusief financieringskosten) zijn niet langer aftrekbaar.

Voorts wordt voorgesteld een fiscale oudedagsparaplu te introduceren waarbij alle besparingen voor de oude dag in hun onderlinge samenhang worden gezien door deze besparingen aan een integraal plafond te onderwerpen. Het vermogen onder deze paraplu valt niet onder de forfaitaire rendementsheffing.

IV.3.4 Effecten van de opties

Besparingen

De fiscale hervormingen verhogen het netto rendement op marginale beleggingen van de meeste kapitaalverschaffers (vergelijk tabel IV.3.4 met tabel IV.3.2). Dit geldt met name voor vermogende traditionele beleggers met hoge inkomens. De VB en de progressieve IB (over het feitelijk genoten nominale rendement) worden immers vervangen door een proportioneel tarief van 25% (met een relatief kleine belastingvrije voet) over een forfaitair rendement van 4%. De analytische benadering waarbij arbeidsinkomen in een andere box wordt belast dan vermogensinkomsten impliceert dat

netto marginale rendementen niet langer verschillen tussen huishoudens met uiteenlopende arbeidsinkomens. Beleggers die nu nog onder de 68%-regeling vallen genieten in het nieuwe regime een lager netto rendement op hun marginale beleggingen dan onder het huidige regime.

Tabel IV.3.4 Reële netto-rendementen in 21^e eeuw

Gezinnen			Institutionele beleggers
<i>Beneden belasting-vrije som</i>	<i>Gemiddeld^a</i>	<i>Boven belasting-vrije som</i>	
in %			
4,0	3,1	3,0	4,0

^a Aangenomen is dat 10% van het gezinsvermogen marginaal beneden de belastingvrije som valt.

De hogere netto marginale rendementen van directe gezinsbesparingen houden in dat het fiscale voordeel van institutionele besparingen kleiner wordt. Daar komt nog bij dat de fiscale voordelen van sparen voor de oude dag minder worden gekoppeld aan producten geleverd door institutionele beleggers (bijvoorbeeld levensverzekeringen en lijfrentes). Ook spaar- en beleggingsrekeningen, die overigens wel aan bepaalde voorwaarden zullen moeten voldoen, kunnen namelijk onder de oudedagsparaplu worden gebracht. Zo wordt het fiscale systeem neutraler met betrekking tot de keuze hoe er voor de oudedag gespaard wordt.

Vreemd vermogen

De rendementseis voor met vreemd vermogen gefinancierde investeringen verandert nauwelijks (vergelijk de laatste kolommen van tabel IV.3.3 en tabel IV.3.5). De rendementseis gaat iets omhoog bij zelfstandigen en de eigen woning vanwege de lagere IB-tarieven (in Box I) waartegen de fiscale faciliteiten kunnen worden verrekend. Verder verhoogt het afschaffen van de vermogensbelasting de rendementseis bij de eigen woning omdat niet meer geprofiteerd wordt van de lagere waardering van het eigen huis onder de VB.

Ingehouden winsten

De fiscale hervormingen hebben geen invloed op de rendementseisen van de institutionele beleggers (vergelijk tabel IV.3.3 met tabel IV.3.5). Immers, de voorgestelde fiscale wijzigingen betreffen alleen de IB en de VB waarvan institutionele beleggers zijn vrijgesteld.

Particulieren die nu nog onder de IB en VB vallen eisen onder de voorgestelde forfaitaire vermogensrendementsheffing een hoger rendement op ingehouden winsten

dan onder het huidige fiscale regime. Het vereiste rendement op ingehouden winsten komt nu voor alle beleggers (d.w.z. niet alleen institutionele maar ook particuliere beleggers) hoger te liggen dan dat op vreemd vermogen. Het rendement dat particuliere beleggers eisen op ingehouden winsten wordt aangescherpt omdat de heffing op particulier niveau die alleen het effectieve rendement op vreemd vermogen treft (de IB) wordt vervangen door een heffing (de forfaitaire vermogensrendementsheffing) die drukt op zowel ingehouden winsten (en de daarmee gegenereerde vermogensgroei) als het rendement op vreemd vermogen. Op die manier wordt de fiscale discriminatie van eigen vermogen op het niveau van de vennootschap (alleen rente en niet het normale rendement op eigen vermogen is aftrekbaar voor de VpB) niet langer gecompenseerd door een fiscaal voordeel op particulier niveau (namelijk de vrijstelling van vermogenswinsten). In tegenstelling tot vreemd vermogen worden ingehouden winsten dus twee keer belast, namelijk eerst door de VpB op vennootschapsniveau en vervolgens door de forfaitaire vermogensrendementsheffing op particulier niveau.

Tabel IV.3.5 Reële bruto-rendementseisen in de 21^e eeuw

	Eigen vermogen ^a	w.v. extern gefinancierd	w.v. intern ge- financierd	Vreemd vermogen
<i>Bij gemiddelde marginale tarieven^b</i>				
Vennootschappen				
zonder ab	6,3	6,5	6,3	3,3
met ab	5,9	7,4	5,8	3,1
Eigen bedrijf	5,1	–	–	2,6
Eigen woning	3,9	–	–	2,3
Vennootschappen				
zonder ab	6,3	6,5	6,3	3,3
met ab	5,8	7,2	5,7	3,1
Eigen bedrijf	6,4	–	–	1,7
Eigen woning	4,0	–	–	1,5
<i>Institutionele belegger</i>				
Vennootschappen				
zonder ab	6,3	6,5	6,3	3,3

^a Investerings van vennootschappen die zijn gefinancierd met eigen vermogen zijn samengesteld uit 90% interne middelen en 10% externe middelen.

^b Bij de netto rendementen van investeringen met eigen vermogen is aangenomen dat 10% van het gezinsvermogen marginaal beneden de belastingvrije som valt. Het gemiddeld marginaal IB-tarief in box I is 43%.

^c Het marginale IB-tarief in box I is 58,2% en het vermogen is groter dan de belastingvrije som van de forfaitaire vermogensrendementsheffing.

Het hogere vereiste rendement op ingehouden winsten resulteert in fiscale discriminatie van eigen vermogen ten opzichte van vreemd vermogen. Bij bedrijven die een beroep kunnen doen op buitenlandse aandeelhouders en institutionele beleggers zal een deel van het aandelenbezit verkocht worden aan deze beleggers. Bij vennootschappen die afhankelijk zijn van Nederlandse particuliere aandeelhouders⁵¹ kan de fiscale discriminatie van eigen vermogen leiden tot meer schuldfinanciering. De kabinetsnota suggereert arbitrage tussen vreemd en eigen vermogen in de sfeer van de directeur-groootaandeelhouder tegen te gaan door *thin capitalization*-regels, die grenzen stellen aan schuldfinanciering op ondernemingsniveau, en strakke etiketteringsregels, die grenzen stellen aan het verschuiven van eigen middelen van de ondernemings- naar de particuliere sfeer.

De rendementseisen voor ingehouden winsten zijn niet langer gevoelig voor het arbeidsinkomen van de belegger. Er is dus niet langer een fiscale prikkel voor beleggers met een hoog arbeidsinkomen om vooral in aandelen te beleggen. Ook de fiscale prikkel voor deze beleggers om enerzijds te lenen en anderzijds te beleggen in aandelen valt weg. Zulke transacties resulteren niet langer in een belastingderving en genereren per saldo zelfs extra belastingopbrengsten (omdat het rendement op eigen vermogen op vennootschapsniveau wordt belast via de VpB). Ook voor particuliere beleggers met een hoog arbeidsinkomen wordt het fiscaal aantrekkelijk om in schuldvorderingen te beleggen. Zo zoekt men het laagste tarief (25% over een forfaitair rendement van 4%) op, waar dat voorheen voor particulieren met hoge arbeidsinkomens (en dus hoge marginale IB-tarieven) het VpB-tarief (met daarbovenop nog eens de VB) was. Door deze financiële transacties verschuiven particuliere besparingen van de bedrijven naar de huishoudens.

Externe eigen middelen

De rendementseis op extern aangetrokken eigen vermogen van niet-ab-vennootschappen verandert niet omdat het effect van de lagere belasting op de alternatieve aanwending van dit vermogen (d.w.z. het beleggen in een schuldvordering) wordt gecompenseerd door het schrappen van de IB op winstuitdeling. Dividend en vermogensgroei worden gelijk behandeld onder de forfaitaire vermogensrendementsheffing. Dit zorgt ervoor dat, afgezien van de kapitaalsbelasting, externe eigen middelen niet langer zwaarder worden belast dan ingehouden winsten. Hierdoor wordt de fiscale barrière voor de overdracht van eigen middelen tussen bedrijven weggenomen. Dit komt de dynamiek op de kapitaalmarkt en een efficiënte allocatie van kapitaal ten goede.

Ab-aandeelhouders blijven een hoger rendement eisen op externe eigen middelen vergeleken met interne middelen, omdat men door winstinhouding de ab-heffing van 25%

⁵¹ Dit geldt voor veel ab-vennootschappen.

kan uitstellen totdat de ab-aandelen verkocht worden. Dit verlaagt de contante waarde van de belastingverplichting.

Eigen woning en eigen bedrijf

De rendementseis op eigen vermogen dat geïnvesteerd is in de eigen woning of het eigen bedrijf wordt aangescherpt. Hiervoor zijn twee redenen. De eerste is het afschaffen van de VB met zijn faciliteiten voor het eigen bedrijf (de ondernemingsvrijstelling) en de eigen woning (de waarde van de eigen woning telt slechts voor 60 % mee in de VB-grondslag).

De tweede reden voor de hogere rendementseisen is dat de eigen woning en het eigen bedrijf in Box I vallen terwijl de alternatieve aanwending van de eigen middelen (beleggen in een schuldvordering) in Box III valt. Dit impliceert dat de kosten van vreemd en eigen vermogen niet symmetrisch worden behandeld. De nominale kosten van vreemd vermogen blijven aftrekbaar tegen een oplopend schijventarief (in Box I). Een alternatieve belegging van de eigen middelen op de kapitaalmarkt (de alternatieve kosten van eigen vermogen in de eigen woning of het eigen bedrijf) wordt belast tegen een proportioneel tarief van 25% over een forfaitair rendement van 4%.

Evenals bij vennootschappen wordt dus ook bij zelfstandigen en de eigen woning financiering met eigen vermogen ontmoedigd. Met name voor huishoudens met hoge inkomens (en dus hoge marginale tarieven) in Box I is het aantrekkelijk om het eigen bedrijf en de eigen woning met vreemd vermogen te financieren en de eigen middelen te beleggen in vermogensbestanddelen die vallen onder Box III. Deze arbitragemogelijkheden worden beperkt door etiketteringsregels die moeten voorkomen dat particulieren hun eigen vermogen verschuiven van Box I naar Box III. Daarbij wordt nagegaan of rente die in Box I in aftrek wordt gebracht, samenhangt met de financiering van de eigen woning of het eigen bedrijf. Particulieren kunnen dus niet onbeperkt lenen in Box I en de verkregen middelen beleggen in Box III. Overigens komen deze bepalingen de eenvoud van het systeem niet ten goede.

De gevoeligheid voor inflatie

Tabel IV.3.6 laat zien hoe gevoelig de resultaten zijn voor veranderingen in de (verwachte) inflatie. Bij een constante reële rente van 4% bevat deze tabel de netto (reële) rendementen van beleggers en de vereiste rendementen op investeringen bij zowel prijsstabiliteit als een verwachte inflatie van 5%.

Onder het huidige stelsel verlaagt de inflatie het netto rendement dat de particuliere belegger geniet omdat de IB het feitelijke *nominale* kapitaalinkomen treft, inclusief de vergoeding voor de (verwachte) inflatie. Het lagere rendement op schuldvorderingen verlaagt de rendementseis van particulieren voor beleggingen waarvan het nominale

rendement niet is onderworpen aan de IB, zoals investeringen van vennootschappen met ingehouden winsten en investeringen in de eigen woning. Meer inflatie doet de bruto rendementseis bij externe eigen middelen stijgen. De reden is dat inflatie de waarde van de fiscale afschrijvingen vermindert omdat deze afschrijvingen gebaseerd zijn op de historische kostprijs. Bij investeringen met vreemd vermogen weegt deze laatste factor niet op tegen het voordeel van de nominale renteaftrek, zodat de rendementseis daalt met de inflatie.

Tabel IV.3.6 De rol van inflatie^a

	Reële bruto-rendementseis							
	vreemd vermogen		eigen vermogen		w.v. externe middelen		w.v. interne middelen	
	in %							
Inflatie	0%	5%	0%	5%	0%	5%	0%	5%
<i>In huidig stelsel:</i>								
Vennootschappen ^b	3,6	2,6	3,6	2,4	5,8	7,4	3,3	1,9
Eigen bedrijf	2,9	1,6	2,7	1,6	–	–	–	–
Eigen woning	2,9	0,7	2,7	0,8	–	–	–	–
<i>In 21e eeuw:</i>								
Vennootschappen ^b	3,6	2,6	5,7	7,2	5,8	7,4	5,7	7,2
Eigen bedrijf	2,9	1,6	4,2	6,3	–	–	–	–
Eigen woning	3,1	1,0	3,9	3,9	–	–	–	–
	Reëel netto rendement van gezinnen							
	in %							
Inflatie	0%	5%						
<i>In huidig stelsel</i>	2,0	0,0						
<i>In 21e eeuw</i>	3,1	3,1						

^a Bij deze berekeningen is uitgegaan van traditionele beleggers met gemiddelde marginale tarieven, zoals beschreven onder de vorige tabellen.

^b De aandelen zijn in handen van gezinnen zonder ab.

In het voorgestelde systeem is het netto rendement niet langer afhankelijk van de inflatie. Hierbij is verondersteld dat het forfaitaire rendement gelijk blijft aan de veronderstelde reële rente van 4% en dus ongevoelig is voor de inflatie. Enerzijds verlaagt een hogere inflatie de rendementseis op met vreemd vermogen gefinancierde investeringen, omdat de nominale rentekosten (inclusief de premie voor de verwachte inflatie) aftrekbaar blijven van de VpB (bij vennootschappen) en de IB (in Box I bij het eigen bedrijf of de

eigen woning). Anderzijds verhoogt een hogere inflatie de rendementseis op met eigen vermogen gefinancierde investeringen, omdat de reële waarde van de fiscale afschrijvingen gebaseerd op historische kostprijs afneemt. Een hogere (verwachte) inflatie vergroot dus het verschil in de rendementseis tussen eigen en vreemd vermogen; het fiscale voordeel van vreemd vermogen (de aftrekbaarheid van *nominale* rente van de VpB bij investeringen van vennootschappen en de aftrekbaarheid van het feitelijke *nominale* rendement van de IB bij investeringen in het eigen huis of bedrijf) neemt immers toe met de verwachte inflatie.

In het huidige systeem gaat bij een hogere inflatie een oplopend fiscaal voordeel van vreemd vermogen op het niveau van de kapitaalgebruiker samen met een oplopend fiscaal voordeel van eigen vermogen op het niveau van de kapitaalverschaffer (namelijk de vrijstelling van nominale vermogensgroei onder de IB terwijl nominale rente-inkomsten belast zijn). In het nieuwe systeem worden eigen en vreemd vermogen op het particulier niveau gelijk behandeld, onafhankelijk van de verwachte inflatie. Het fiscale voordeel van vreemd vermogen bij de kapitaalvrager (de vennootschap, de zelfstandige ondernemer, de eigenaar van de eigen woning) blijft echter bestaan en blijft oplopen met de verwachte inflatie omdat ook de inflatiepremie in de nominale rente aftrekbaar is voor de kapitaalvrager.

IV.3.5 Conclusies

De meest fundamentele optie in de kabinetsnota 'Belastingen in de 21^e eeuw' betreft het vervangen van de synthetische inkomstenbelasting op rente- en dividendinkomsten en de vermogensbelasting (VB) door een forfaitaire vermogensrendementsheffing. De door het kabinet genoemde heffing van 25% over een forfaitair rendement van 4% impliceert een heffing van 1% op de waarde van het op de peildatum aanwezige vermogen (boven een belastingvrije som). Deze hervorming verhoogt voor veel particuliere beleggers het netto rendement uit schuldvorderingen – zeker bij traditionele beleggers met hoge inkomsten uit andere bronnen – en scherpt daarmee de rendementseisen aan op andere beleggingsmogelijkheden van deze particulieren. Bovendien vermindert het relatieve fiscale voordeel van institutionele besparingen.

De forfaitaire vermogensrendementsheffing past, in tegenstelling tot de huidige IB die vermogensgroei ontziet, hetzelfde effectieve tarief toe op rente, dividend, en vermogensgroei bij particulieren. Dit elimineert de fiscale prikkel voor beleggers met hoge marginale IB-tarieven om enerzijds te lenen en anderzijds te beleggen in aandelen die vermogensgroei genereren. Beleggers met hoge arbeidsinkomens hebben niet langer een sterkere fiscale prikkel dan anderen om in aandelen in plaats van schuldvorderingen te beleggen. De gelijke behandeling van dividend en vermogensgroei impliceert dat extern verkregen eigen middelen van vennootschappen nauwelijks meer gediscrimineerd worden

ten opzichte van interne middelen die vennootschappen zelf genereren. Dit faciliteert de overdracht van middelen tussen bedrijven en draagt bij aan de dynamiek op de kapitaalmarkt.

Door eigen en vreemd vermogen op particulier niveau gelijk te behandelen neemt de fiscale discriminatie van eigen vermogen ten opzichte van vreemd vermogen toe. Het fiscale nadeel van eigen vermogen op vennootschapsniveau wordt namelijk niet langer gecompenseerd door een fiscaal voordeel op particulier niveau (de vrijstelling van vermogensgroei). Voor vennootschappen die een beroep kunnen doen op buitenlandse en institutionele beleggers zullen meer aandelen in het bezit komen van deze beleggers. Vennootschappen die vooral afhankelijk zijn van particuliere binnenlandse beleggers, zoals veel ab-vennootschappen, krijgen een sterkere fiscale prikkel om met schuld te financieren. Bij een uniform tarief van 25% over een forfaitair rendement van 4% wordt het voor ab-houders fiscaal aantrekkelijk om een groter deel van de eigen middelen buiten de vennootschap te houden. De kabinetsnota suggereert arbitrage tussen vreemd en eigen vermogen bij ab-houders tegen te gaan door thin capitalization-regels die grenzen stellen aan schuldfinanciering. Het verhogen van het tarief in Box III voor schuldvorderingen kan hier ook aan bijdragen, bijvoorbeeld door een hoger tarief in Box III te hanteren voor schuldvorderingen dan voor aandelen.⁵²

Ook voor particulieren die in het eigen bedrijf of de eigen woning investeren wordt financieren met eigen vermogen onaantrekkelijk bij een tarief van 25% over een forfaitair rendement van 4% in Box III. Dit geldt met name voor degenen die in Box I met hoge marginale tarieven worden geconfronteerd, zodat het arbeidsinkomen een invloed blijft uitoefenen op financiële beslissingen. De fiscale prikkel om met vreemd vermogen te financieren en de eigen middelen elders te beleggen vindt zijn oorzaak in het verschil tussen het schijventarief in Box I (waarin de feitelijke nominale rentekosten, inclusief de inflatiepremie, aftrekbaar zijn) en het proportionele tarief in Box III (waarin alleen een forfaitair rendement van 4% is belast). De kabinetsnota suggereert deze arbitrage tegen te gaan door thin capitalization-regels en strakke etiketteringsregels. De fiscale arbitrage kan ook worden beperkt door het verschil in tarieven tussen Box I en Box III te verkleinen.

⁵² Zie hiervoor ook L.G.M. Stevens, 'Fair forfait?', Weekblad voor Fiscaal Recht, 1998/6284, pp. 407-409.

Bijlagen

De cijfers in bijlage A sluiten aan bij de Nationale Rekeningen 1996. Slechts voor het saldo lopende rekening is afgeweken van de Nationale Rekeningen 1996 en aangesloten bij de gegevens van De Nederlandsche Bank. DNB is voor het opstellen van de betalingsbalans overgegaan op een nieuwe internationale (IMF-) richtlijn. In deze bijlage komen ook bedrijfstakgegevens voor. Door de overgang op de nieuwe Standaard Bedrijfsindeling (SBI) 1993 door het CBS kunnen deze gegevens nogal gewijzigd zijn in vergelijking met vorige publicaties. Het CBS heeft deze SBI-1993-indeling vooralsnog tot en met 1987 teruggerekend. Cijfers in bijlage A vòòr 1987 zijn dan ook technisch teruggerekend door volume- en prijsmutaties conform SBI 1974 constant te houden.

De cijfers voor Nederland in de B-bijlagen kunnen door definitieverschillen afwijken van die elders in deze publicatie. De cijfers voor Duitsland betreffen waar het om niveaus gaat tot en met 1990 West-Duitsland en voor latere jaren de Bondsrepubliek in de nieuwe samenstelling. Procentuele mutaties hebben pas vanaf 1992 betrekking op de nieuwe situatie.

De cijfers in bijlagen C en D sluiten voor het verleden aan bij de Nationale Rekeningen 1996. Daarin is gebruik gemaakt van de SBI 1993, terwijl voorheen de SBI 1974 werd gehanteerd.¹ Met de nieuwe indeling wordt de internationale vergelijkbaarheid van bedrijfstakgegevens verbeterd.

De nieuwe activiteitenindeling van het CBS heeft belangrijke consequenties voor de bedrijfstakkenindeling, die het CPB hanteert. Zo verdwijnt in vergelijking met het CEP 1997 de bedrijfstak kwartair en wordt voortaan de bedrijfstak zorg onderscheiden. Een belangrijk deel van de niet-zorg-activiteiten, die voorheen tot de kwartaire activiteiten werden gerekend, maakt nu deel uit van de CBS-sectie milieudienstverlening, cultuur, recreatie en overige dienstverlening. Daar de activiteiten in deze sectie een overwegend commercieel karakter hebben, maakt deze sectie voortaan deel uit van de CPB-

¹ Zie voor een globaal overzicht op meso-niveau van de gevolgen van de overgang op de nieuwe SBI: CBS, 1997, Nationale Rekeningen 1996, Sdu uitgeverij, Den Haag.

bedrijfstak overige tertiaire diensten. Andere belangrijke wijzigingen zijn de reparatiesector, die voortaan deel uitmaakt van de bedrijfstak handel en de makelaars, die voortaan behoren tot de bedrijfstak verhuur van en handel in onroerend goed. Ook bij de metaalindustrie en de overige industrie treden omvangrijke verschuivingen op.

Het zal duidelijk zijn dat de nieuwe indeling leidt tot een breuk in tijdreeksen van bedrijfstakgegevens. Het CBS hanteert de nieuwe SBI vanaf 1993. Niettemin maakt het CBS ook bedrijfstakgegevens conform de SBI 1993 voor eerdere jaren. Momenteel is slechts een volledige set beschikbaar vanaf 1988. Tot slot zij vermeld dat de aanpassing van de bedrijfstakgegevens niet leidt tot een wijziging in de macro-economische gegevens.

De in de bijlagen opgenomen gegevens zijn ook op diskette verkrijgbaar (kosten f 50,-). Deze diskette bevat voor zover mogelijk gegevens vanaf 1969 en kan schriftelijk worden besteld bij de bibliotheek van het Centraal Planbureau, Postbus 80510, 2508 GM, Den Haag.

Deze gegevens zijn enkele weken na het verschijnen van deze publicatie ook beschikbaar op de WWW-server van het Centraal Planbureau, te bereiken via <http://www.cpb.nl>.

Tabel A1.1 Middelen en bestedingen 1997 (mld gld, mutaties per jaar in %)

	1996 in prijzen 1996	Volume- mutatie	1997 in prijzen 1996	Prijs- mutatie	1997 in prijzen 1997
Binnenlands product, factorkosten afkomstig van:					
bedrijven					
looninkomen	279,72	2¾	287,75	2¼	294,45
overig inkomen	177,02				190,40
overheid	<u>58,37</u>	0	58,30	3½	<u>60,35</u>
Netto binnenlands product, factorkosten	515,11				545,20
Kostprijsverhogende belastingen minus subsidies	<u>75,78</u>				<u>80,10</u>
Netto binnenlands product, marktprijzen	590,89	3½	611,45	2¼	625,30
Afschrijvingen:					
a. bedrijven	71,95	1¾	73,30	2½	75,05
b. overheid	<u>4,79</u>	2¼	<u>4,90</u>	3	<u>5,05</u>
Totaal afschrijvingen	76,74	2	78,20	2½	80,10
Bruto binnenlands product, marktprijzen	667,63	3¼	689,65	2¼	705,40
Invoer:					
a. goederen c.i.f.	267,66	7¼	286,90	3	295,25
b. diensten	<u>47,92</u>	6¼	<u>50,95</u>	3¼	<u>52,60</u>
Totaal invoer	315,57	7	337,85	3	347,85
Totaal	983,20	4½	1027,50	2½	1053,25
Betaalde primaire inkomens	54,22				60,50
Betaalde inkomensoverdrachten	14,31				15,50
Saldo betalingsbalans (lopende rekening)	<u>42,54</u>				<u>46,00</u>
Totaal	111,07				122,00

	1996 in prijzen 1996	Volume-mu- tatie	1997 in prijzen 1996	Prijs- mutatie	1997 in prijzen 1997
Particuliere consumptie	398,46	3½	411,95	2	420,70
Overheidsconsumptie:					
a. netto materiële consumptie	31,54	3½	32,65	1¾	33,25
b. lonen en salarissen	<u>62,16</u>	2¾	<u>63,80</u>	1¾	<u>64,90</u>
Totaal overheidsconsumptie	93,70	3	96,45	1¾	98,15
Totaal consumptie	492,16	3¼	508,40	2	518,85
Bruto investeringen:					
a. woningen	33,52	6¾	35,75	2½	36,65
b. overige vaste activa	81,72	6¾	87,15	2¼	89,15
c. voorraden	1,35		0,30		0,30
Bruto investeringen door de overheid	<u>16,20</u>	2½	<u>16,60</u>	2¾	<u>17,05</u>
Totaal bruto investeringen	132,78	5¼	139,80	2½	143,15
Totaal nationale bestedingen	624,95	3¾	648,20	2¼	662,00
Uitvoer:					
a. goederen f.o.b.	294,17	5¾	311,35	3¼	321,50
b. diensten	<u>64,09</u>	6	<u>67,95</u>	2¾	<u>69,75</u>
Totaal uitvoer	358,26	5¾	379,30	3¼	391,25
Totaal	983,20	4½	1027,50	2½	1053,25
Uitvoersaldo	42,68				43,40
Ontvangen primaire inkomens	59,34				68,00
Ontvangen inkomensoverdrachten	<u>9,05</u>				<u>10,60</u>
Totaal	111,07				122,00

Tabel A1.2 *Middelen en bestedingen 1998 (mld gld, mutaties per jaar in %)*

	1997 in prijzen 1997	Volume- mutatie	1998 in prijzen 1997	Prijs- mutatie	1998 in prijzen 1998
Binnenlands product, factorkosten afkomstig van:					
bedrijven					
looninkomen	294,45	2¾	302,50	2¾	311,10
overig inkomen	190,40				201,80
overheid	<u>60,35</u>	½	60,60	4¾	<u>63,45</u>
Netto binnenlands product, factorkosten	545,20				576,35
Kostprijsverhogende belastingen minus subsidies	<u>80,10</u>				<u>87,30</u>
Netto binnenlands product, marktprijzen	625,30	4	650,65	2	663,65
Afschrijvingen:					
a. bedrijven	75,05	2¼	76,70	2	78,20
b. overheid	<u>5,05</u>	3	<u>5,20</u>	2	<u>5,30</u>
Totaal afschrijvingen	80,10	2¼	81,90	2	83,50
Bruto binnenlands product, marktprijzen	705,40	3¾	732,55	2	747,15
Invoer:					
a. goederen c.i.f.	295,25	6¼	313,55	1	316,70
b. diensten	<u>52,60</u>	5½	<u>55,45</u>	2	<u>56,60</u>
Totaal invoer	347,85	6	369,00	1¼	373,30
Totaal	1053,25	4½	1101,55	1¾	1120,45
Betaalde primaire inkomens	60,50				64,00
Betaalde inkomensoverdrachten	15,50				16,70
Saldo betalingsbalans (lopende rekening)	<u>46,00</u>				<u>48,00</u>
Totaal	122,00				128,70

	1997 in prijzen 1997	Volume-mu- tatie	1998 in prijzen 1997	Prijs- mutatie	1998 in prijzen 1998
Particuliere consumptie	420,70	3¼	434,55	2	443,45
Overheidsconsumptie:					
a. netto materiële consumptie	33,25	2¾	34,20	2	34,90
b. lonen en salarissen	<u>64,90</u>	2½	<u>66,60</u>	3½	<u>68,95</u>
Totaal overheidsconsumptie	98,15	2¾	100,80	3	103,85
Totaal consumptie	518,85	3¼	535,35	2¼	547,30
Bruto investeringen:					
a. woningen	36,65	3	37,75	2¾	38,80
b. overige vaste activa	89,15	3¼	92,10	2	93,85
c. voorraden	0,30		1,30		1,30
Bruto investeringen door de overheid	<u>17,05</u>	2¾	<u>17,50</u>	2¾	<u>18,00</u>
Totaal bruto investeringen	143,15	3¾	148,65	2¼	151,95
Totaal nationale bestedingen	662,00	3¼	684,00	2¼	699,25
Uitvoer:					
a. goederen f.o.b.	321,50	7¼	344,60	¾	346,95
b. diensten	<u>69,75</u>	4½	<u>72,95</u>	1¾	<u>74,25</u>
Totaal uitvoer	391,25	6¾	417,55	¾	421,20
Totaal	1053,25	4½	1101,55	1¾	1120,45
Uitvoersaldo	43,40				47,90
Ontvangen primaire inkomens	68,00				71,50
Ontvangen inkomensoverdrachten	<u>10,60</u>				<u>9,30</u>
Totaal	122,00				128,70

Tabel A1.3 Middelen en bestedingen 1999 (mld gld, mutaties per jaar in %)

	1998 in prijzen 1998	Volume- mutatie	1999 in prijzen 1998	Prijs- mutatie	1999 in prijzen 1999
Binnenlands product, factorkosten afkomstig van:					
bedrijven					
looninkomen	311,10	1¾	316,80	4¼	330,20
overig inkomen	201,80				209,60
overheid	<u>63,45</u>	¼	63,65	4¾	<u>66,65</u>
Netto binnenlands product, factorkosten	576,35				606,45
Kostprijsverhogende belastingen minus subsidies	<u>87,30</u>				<u>91,10</u>
Netto binnenlands product, marktprijzen	663,65	3	683,20	2	697,55
Afschrijvingen:					
a. bedrijven	78,20	2¼	80,05	1¼	81,15
b. overheid	<u>5,30</u>	2¾	<u>5,45</u>	1¾	<u>5,55</u>
Totaal afschrijvingen	83,50	2½	85,50	1½	86,70
Bruto binnenlands product, marktprijzen	747,15	3	768,70	2	784,25
Invoer:					
a. goederen c.i.f.	316,70	5¾	335,15	¼	336,00
b. diensten	<u>56,60</u>	4	<u>58,85</u>	¾	<u>59,35</u>
Totaal invoer	373,30	5½	394,00	¼	395,35
Totaal	1120,45	3¾	1162,70	1½	1179,60
Betaalde primaire inkomens	64,00				68,00
Betaalde inkomensoverdrachten	16,70				17,70
Saldo betalingsbalans (lopende rekening)	<u>48,00</u>				<u>51,50</u>
Totaal	128,70				137,20

	1998 in prijzen 1998	Volume-mu- tatie	1999 in prijzen 1998	Prijs- mutatie	1999 in prijzen 1999
Particuliere consumptie	443,45	2½	454,40	1¾	462,55
Overheidsconsumptie:					
a. netto materiële consumptie	34,90	0	34,90	1¾	35,55
b. lonen en salarissen	<u>68,95</u>	1¾	<u>70,10</u>	3¾	<u>72,75</u>
Totaal overheidsconsumptie	103,85	1	105,00	3¼	108,30
Totaal consumptie	<u>547,30</u>	2¼	<u>559,40</u>	2	<u>570,85</u>
Bruto investeringen:					
a. woningen	38,80	½	39,00	2½	39,95
b. overige vaste activa	93,85	5¼	98,70	1½	100,10
c. voorraden	1,30		1,80		1,80
Bruto investeringen door de overheid	<u>18,00</u>	-1¾	<u>17,70</u>	2	<u>18,05</u>
Totaal bruto investeringen	151,95	3½	157,20	1¾	159,90
Totaal nationale bestedingen	<u>699,25</u>	2½	<u>716,60</u>	2	<u>730,75</u>
Uitvoer:					
a. goederen f.o.b.	346,95	6¼	368,60	½	370,30
b. diensten	<u>74,25</u>	4½	<u>77,50</u>	1¼	<u>78,55</u>
Totaal uitvoer	421,20	6	446,10	½	448,85
Totaal	<u>1120,45</u>	3¾	<u>1162,70</u>	1½	<u>1179,60</u>
Uitvoersaldo	47,90				53,50
Ontvangen primaire inkomens	71,50				74,50
Ontvangen inkomensoverdrachten	<u>9,30</u>				<u>9,20</u>
Totaal	128,70				137,20

Bijlage A2 *Middelen en bestedingen, 1984-1996*

	1984	1985	1986	1987	1988
	mld gld in lopende prijzen				
Binnenlands product, factorkosten:					
<i>bedrijven</i>					
looninkomen	170,2	177,2	186,5	193,2	199,9
overig inkomen	109,8	118,9	117,1	111,0	116,7
<i>overheid</i>	44,2	44,7	45,2	46,2	45,9
Binnenlands product, factorkosten	324,2	340,8	348,8	350,3	362,4
Kostprijsverhogende belastingen minus subsidies	34,9	36,3	39,4	39,4	41,7
Binnenlands product, marktprijzen	359,1	377,1	388,2	389,8	404,1
Afschrijvingen:					
<i>bedrijven</i>	43,6	45,3	46,4	47,8	50,1
<i>overheid</i>	3,1	3,2	3,2	3,3	3,4
Bruto binnenlands product, marktprijzen	405,7	425,5	437,9	440,8	457,7
Invoer:					
<i>goederen (cif)</i>	191,6	206,4	175,3	177,8	190,8
<i>diensten</i>	29,8	31,9	30,1	29,7	31,6
Totaal invoer	221,5	238,3	205,4	207,6	222,4
Totaal middelen	627,1	663,8	643,3	648,4	680,1
Particuliere consumptie	240,3	252,9	260,2	267,9	271,6
Overheidsconsumptie:					
<i>netto materiële consumptie</i>	19,5	20,2	20,6	21,7	22,4
<i>lonen en salarissen</i>	46,3	46,8	47,3	48,3	48,1
Bruto investeringen:					
<i>woningen</i>	21,5	21,5	22,3	23,2	26,5
<i>overige vaste activa</i>	44,3	50,9	56,4	57,5	59,3
<i>voorraden</i>	1,0	1,4	3,8	-0,4	0,3
<i>overheid</i>	11,5	11,3	10,7	10,9	11,6
Totaal nationale bestedingen	384,5	405,1	421,4	429,1	439,8
Uitvoer:					
<i>goederen (fob)</i>	204,5	218,6	185,1	182,4	200,0
<i>diensten</i>	38,2	40,1	36,8	36,9	40,3
Totaal uitvoer	242,7	258,7	221,9	219,3	240,3
Totaal bestedingen	627,1	663,8	643,3	648,4	680,1
Uitvoersaldo	21,2	20,4	16,5	11,7	17,9
Saldo primaire inkomens	-1,6	0,0	-0,7	-1,2	-3,5
Saldo secundaire inkomensoverdrachten	-3,7	-3,4	-4,7	-2,1	-0,4
Saldo lopende rekening betalingsbalans	15,9	17,0	11,2	8,5	14,0

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
206,7	219,9	234,2	247,3	253,9	258,9	268,0	279,7
131,6	141,1	146,2	146,0	146,5	165,7	169,2	177,0
46,1	47,8	49,7	53,0	54,9	55,9	57,9	58,4
384,4	408,8	430,1	446,2	455,3	480,5	495,2	515,1
43,6	48,0	49,7	54,0	57,6	62,8	69,6	75,8
428,0	456,8	479,7	500,2	512,9	543,3	564,8	590,9
53,3	56,0	58,9	61,8	64,3	66,6	69,0	72,0
3,6	3,8	4,0	4,1	4,3	4,4	4,6	4,8
485,0	516,5	542,6	566,1	581,5	614,3	638,4	667,6
214,5	220,7	229,3	228,1	215,5	232,4	251,8	267,7
34,3	35,1	38,0	41,1	42,0	42,8	45,7	47,9
248,8	255,8	267,4	269,2	257,5	275,2	297,5	315,6
733,7	772,4	810,0	835,3	839,0	889,4	935,9	983,2
284,5	303,1	322,5	340,9	351,7	369,5	381,7	398,5
23,9	25,0	26,5	27,5	28,3	28,8	30,0	31,5
48,2	50,0	52,1	55,5	57,9	59,2	61,6	62,2
27,0	27,0	26,2	28,8	29,2	31,5	32,6	33,5
65,0	67,6	71,1	70,6	68,2	68,7	74,0	81,7
5,4	6,5	5,4	3,1	-3,8	2,3	0,0	1,4
12,1	13,3	13,1	13,9	14,2	15,0	15,5	16,2
466,0	492,6	516,9	540,4	545,8	575,0	595,4	624,9
223,5	232,3	241,9	241,3	237,1	255,6	279,6	294,2
44,2	47,5	51,2	53,6	56,1	58,9	60,9	64,1
267,7	279,7	293,1	294,9	293,2	314,4	340,5	358,3
733,7	772,4	810,0	835,3	839,0	889,4	935,9	983,2
18,9	23,9	25,7	25,7	35,7	39,3	43,0	42,7
-0,2	-0,9	-0,9	-2,3	-0,6	1,7	0,6	5,1
2,5	-6,3	-10,4	-10,4	-9,8	-8,5	-4,8	-5,3
21,2	16,7	14,4	13,0	25,3	32,5	38,8	42,5

Bijlage A3 Middelen en bestedingen, 1984-1996

	1984	1985	1986	1987	1988
	volume-mutaties per jaar in %				
Binnenlands product, factorkosten					
<i>bedrijven</i>					
looninkomen	0,2	2,3	2,7	2,0	2,3
<i>overheid</i>	-0,4	1,2	0,4	0,9	-0,8
Binnenlands product, marktprijzen	3,4	3,1	2,7	1,2	2,5
Afschrijvingen:					
<i>bedrijven</i>	2,5	2,7	3,2	3,4	3,3
<i>overheid</i>	2,4	2,5	2,3	2,4	2,1
Bruto binnenlands product, marktprijzen	3,3	3,0	2,8	1,4	2,6
Invoer:					
<i>goederen (cif)</i>	5,5	7,1	3,6	4,6	8,0
<i>diensten</i>	2,0	1,4	2,9	1,5	5,4
Totaal invoer	5,0	6,3	3,5	4,2	7,6
Totaal middelen	3,9	4,2	3,0	2,3	4,2
Particuliere consumptie	1,2	2,8	2,6	2,7	0,8
Overheidsconsumptie:					
<i>netto materiële consumptie</i>	- 2,5	2,1	7,3	5,3	2,6
<i>lonen en salarissen</i>	1,0	2,5	2,0	1,5	0,9
Bruto investeringen:					
<i>woningen</i>	4,4	-0,7	4,3	1,6	11,3
<i>overige vaste activa</i>	5,5	13,1	10,7	0,4	1,6
<i>mutatie voorraadvorming (mld gld)</i>	-0,5	0,4	0,7	-3,9	0,2
<i>overheid</i>	9,4	-3,5	-5,3	1,8	5,7
Totaal nationale bestedingen	1,7	3,6	3,8	1,4	1,8
Uitvoer:					
<i>goederen (fob)</i>	7,4	5,6	2,1	4,5	9,2
<i>diensten</i>	8,0	2,7	0,2	1,8	7,9
Totaal uitvoer	7,5	5,1	1,8	4,0	9,0
Totaal bestedingen	3,9	4,2	3,0	2,3	4,2

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
2,6	3,1	2,0	1,4	-0,5	-0,7	2,0	2,3
-0,4	-0,4	-1,1	-0,9	-0,4	-1,2	-1,7	-1,8
4,9	4,2	2,1	1,9	0,5	3,3	2,2	3,3
3,2	3,3	3,4	3,3	3,1	2,7	2,8	3,2
2,2	2,6	3,3	2,8	3,8	2,2	3,8	2,2
4,7	4,1	2,3	2,0	0,8	3,2	2,3	3,3
6,9	4,7	4,3	1,4	-2,7	8,1	7,6	5,8
5,9	1,0	3,3	6,2	1,5	-0,1	5,2	2,6
6,7	4,2	4,1	2,1	-2,1	6,7	7,2	5,3
5,3	4,1	2,9	2,0	-0,1	4,3	3,8	3,9
3,5	4,2	3,1	2,5	1,0	2,2	1,8	3,0
3,2	2,8	3,5	2,5	1,5	-0,3	2,3	3,3
0,7	1,1	0,5	1,3	1,5	1,0	-0,3	0,2
0,7	-2,5	-5,4	6,4	-0,3	6,2	0,9	0,1
7,4	2,2	3,1	-2,2	-4,4	0,0	7,6	9,3
5,1	1,2	-1,6	-2,1	-7,3	5,8	-1,4	1,1
1,7	7,2	-3,5	4,2	0,7	4,4	1,8	3,4
4,6	3,4	1,8	1,6	-1,1	3,0	2,0	3,6
6,3	5,2	4,8	2,6	1,0	7,3	7,9	4,6
8,3	6,3	4,2	4,0	3,8	3,9	3,5	4,4
6,6	5,3	4,7	2,9	1,5	6,7	7,1	4,5
5,3	4,1	2,9	2,0	-0,1	4,3	3,8	3,9

Bijlage A4 Kerngegevens, 1984-1999

	1984	1985	1986	1987	1988
	mutaties per jaar in %				
<i>Internationaal</i>					
Relevante wereldhandel	8,0	4,6	5,0	7,5	6,7
Prijspeil goederenimport	6,2	0,6	-18,0	-3,1	-0,6
Relevante wereldhandelsprijs	8,1	1,9	-11,6	-6,2	5,4
Olieprijs (Brent, niveau, dollars per vat)	28,7	27,6	14,4	18,4	15,0
Arbeidskosten per eenheid product verwerkende industrie in concurrerende landen (in gulden)	5,2	3,1	-3,4	-1,9	1,1
<i>Lonen en prijzen</i>					
Contractloon marktsector	0,7	1,1	1,2	0,8	0,8
Loonsom per werknemer marktsector	1,2	1,9	2,9	1,6	1,1
Arbeidskosten per eenheid product, verwerkende industrie (excl. olie-industrie)	-5,6	1,3	3,2	2,5	-2,3
Prijspeil goederenimport (excl. energie)	4,5	-0,1	-9,3	-1,6	2,0
Consumentenprijsindex	3,4	2,3	0,0	-1,0	0,5
<i>Volume bestedingen en productie</i>					
Particuliere consumptie	1,2	2,8	2,6	2,7	0,8
Bruto investeringen bedrijven (excl. woningen)	5,5	13,1	10,7	0,4	1,6
Investeringen in woningen	4,4	-0,7	4,3	1,6	11,3
Goederenimport (excl. energie)	9,7	5,7	2,9	5,1	11,0
Goederenimport	5,5	7,1	3,6	4,6	8,0
Productie bedrijven	3,9	3,7	2,3	2,0	2,7
Bruto binnenlands product	3,3	3,0	2,8	1,4	2,6
Reëel nationaal inkomen	2,7	3,7	3,3	-0,2	2,5
<i>Arbeidsmarkt</i>					
Groei werkgelegenheid in arbeidsjaren (in dzd)	5	87	98	83	78
Groei werkgelegenheid in personen (≥ 12 uur/week, in dzd)	35	93	103	90	79
Werkloze beroepsbevolking (in dzd)	534	482	475	486	490
Personen met een werkloosheidsuitkering (niveau in dzd)	680	667	639	644	642
Verhouding niet-actieven versus actieven (x 100%)	83,4	83,2	82,8	82,6	82,1
<i>Collectieve sector</i>					
Financieringstekort rijk (% BBP)	8,0	6,2	5,6	6,8	5,7
Vorderingstekort collectieve sector (% BBP)	5,5	3,6	5,1	5,9	4,6
Bruto schuld collectieve sector (ultimo jaar, % BBP)	66,8	71,5	73,5	76,1	79,4
Collectieve lastendruk (% BBP)	45,8	45,6	46,1	48,5	48,7
<i>Diversen</i>					
Koopkracht modale werknemer (excl. incidenteel)	-1,1	1,5	2,4	1,5	1,1
Nominaal beschikbaar gezinsinkomen	2,8	4,5	6,0	2,8	2,5
Arbeidsproductiviteit marktsector (excl. delfstoffenwinning, factorkosten)	4,4	0,9	1,2	-0,2	1,9
Prijs toegevoegde waarde marktsector (idem)	0,3	1,5	3,3	0,8	1,8
Reële arbeidskosten (idem)	0,6	0,2	-0,7	0,7	-0,7
Arbeidsinkomensquote (idem, niveau, %)	89,3	88,6	86,3	87,0	84,6
Besparingen van gezinnen (% BBP)	7,8	7,0	8,5	8,3	9,1
bedrijven (% BBP)	16,5	16,1	15,9	14,9	15,9
overheid (% BBP)	-1,1	0,9	-0,6	-0,6	-0,5
Lange rente (%)	8,1	7,3	6,4	6,4	6,4
Korte rente (%)	6,1	6,3	5,6	5,3	4,8

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
7,6	3,8	3,1	4,0	0,2	9,0	8,5	5,2	7,3	7	6¾
5,2	-1,7	-0,3	-1,9	-2,8	-0,2	0,7	0,5	2,9	1	¼
6,2	-4,6	0,9	-3,2	-2,3	1,9	-1,9	1,1	6,5	¾	¼
18,3	23,7	20,0	19,4	17,1	15,8	17,1	20,7	19,2	17	16½
3,2	0,5	6,7	0,8	0,0	-2,1	-3,7	2,8	5,0	-½	0
1,4	2,9	3,5	4,3	3,1	1,8	1,4	1,7	2,1	3	3
0,8	3,0	4,4	4,1	2,9	2,4	1,6	1,9	2,5	2¾	4¼
-2,8	1,5	3,7	4,7	1,7	-6,7	-2,0	0,7	-1,0	-¾	1½
4,0	-2,6	-0,6	-1,6	-2,6	0,8	1,6	-0,5	2,9	1¼	¾
1,1	2,5	3,1	3,2	2,6	2,7	2,0	2,1	2,2	2	1¾
3,5	4,2	3,1	2,5	1,0	2,2	1,8	3,0	3,4	3¼	2½
7,4	2,2	3,1	-2,2	-4,4	0,0	7,6	9,3	6,7	3¼	5¼
0,7	-2,5	-5,4	6,4	-0,3	6,2	0,9	0,1	6,6	3	½
6,5	5,9	4,9	2,8	1,2	8,0	8,3	4,4	6,5	7¾	6½
6,9	4,7	4,3	1,4	-2,7	8,1	7,6	5,8	7,2	6¼	5¾
5,0	4,4	2,8	1,8	0,4	3,5	2,6	3,0	3,8	3¾	3
4,7	4,1	2,3	2,0	0,8	3,2	2,3	3,3	3,3	3¾	3
5,5	4,4	1,9	1,0	0,9	4,0	2,1	4,0	3,9	3¾	3
95	119	70	55	-6	-18	77	96	136	131	84
104	134	94	91	-11	15	100	129	153	154	105
452	419	400	411	481	547	533	494	438	375	360
623	575	563	587	664	777	792	765	707	655	650
82,5	82,1	81,6	81,3	83,2	83,2	82,4	80,3	77,6	74¾	74
5,1	4,6	3,7	3,8	3,2	1,9	2,3	1,4	1,5	1¾	2½
4,8	4,7	2,9	3,9	3,2	4,2	4,0	2,3	1,3	1½	1¼
79,4	79,2	79,0	80,0	81,2	77,9	79,1	77,2	71,8	69½	68¾
45,6	45,7	47,5	46,5	46,8	44,9	43,5	44,0	44,0	43¼	43¼
2,1	2,4	0,2	0,5	0,6	-0,4	0,7	0,5	0,4	1¾	½
5,9	8,0	3,1	5,2	3,6	4,9	3,3	3,9	4,6	5¼	3¾
2,8	2,0	0,8	0,4	-0,1	4,4	1,1	0,6	1,7	1½	2
1,6	1,1	1,4	1,7	1,7	2,0	0,4	0,9	1,3	1½	1¾
-0,9	1,8	2,7	2,5	1,5	0,6	1,1	1,1	1,1	1¼	2¼
81,5	81,2	82,9	84,8	86,4	82,7	82,7	83,1	82,4	82	82
9,5	10,3	9,0	8,5	8,9	8,3	8,7	8,4	7,9	7¾	7½
17,6	16,9	16,3	15,8	15,7	17,8	17,7	17,8	17,8	18	17½
-0,1	-1,8	-1,3	-1,4	-1,7	-1,7	-1,2	0,1	1,1	1	2
7,2	8,9	8,7	8,1	6,4	6,9	6,9	6,2	5,6	5¼	5¾
7,3	8,7	9,3	9,4	6,9	5,2	4,4	3,0	3,3	3¾	4¼

Bijlage A5 Volume consumptie, investeringen, winst en invoer, 1984-1999

	1984	1985	1986	1987	1988
	mutaties per jaar in %				
<i>Consumptie</i>					
Voedings- en genotmiddelen	-0,7	0,8	1,5	1,0	1,0
Duurzame consumptiegoederen	1,8	4,1	5,1	3,4	-0,7
Vaste lasten	1,8	3,5	1,6	2,5	0,9
Overige goederen en diensten	1,3	2,5	2,5	3,4	1,7
Uitgaven voor toerisme in het buitenland	0,9	2,2	3,2	7,2	1,7
Totaal	1,2	2,8	2,6	2,7	0,8
Idem, excl. vaste lasten	0,9	2,5	3,0	2,8	0,8
<i>Investeringen</i>					
Machines	15,5	20,1	8,2	2,2	0,2
Bedrijfsgebouwen	3,3	5,0	13,3	10,5	8,7
Wegvervoermiddelen	16,5	20,1	23,8	4,0	-17,8
Overige vervoermiddelen	-26,6	-7,6	-9,1	-42,9	4,6
Totaal bedrijven (excl. woningen)	5,5	13,1	10,7	0,4	1,6
Idem, excl. overige vervoermiddelen en energiesector	7,1	12,5	13,1	4,0	1,8
Woningen	4,4	-0,7	4,3	1,6	11,3
Overheid	9,4	-3,5	-5,3	1,8	5,7
<i>Winstgevendheid en vermogensverhoudingen</i>					
Kapitaalinkomensquote	10,7	11,4	13,7	12,9	15,4
Winstquote (van productie in Nederland) ^a	5,7	5,0	8,3	7,0	9,8
Rentabiliteit eigen vermogen ^a	7,3	5,9	9,2	8,3	9,5
Solvabiliteit ^a	41,2	40,9	42,7	43,5	43,4
<i>Invoer goederen</i>					
Consumptiegoederen	4,3	6,8	-0,3	6,2	2,3
Investeringsgoederen	14,1	19,2	10,0	2,2	2,5
Energie	0,5	-0,4	1,2	7,2	4,6
Overige grondstoffen en halffabrikaten	6,8	8,7	4,6	4,1	11,3
Totaal	5,5	7,1	3,6	4,6	8,0

^a Ongerekend banken en verzekeringswezen.

^b Cash-flow als percentage van de bruto investeringen in vaste activa.

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
3,1	2,3	0,6	2,7	-0,3	1,7	1,9	2,1	1,5	1½	1¼
4,1	8,6	4,8	0,8	-1,6	1,8	1,3	3,4	5,0	4¼	3
2,1	3,0	3,7	2,1	2,6	1,5	1,7	3,0	1,2	2¼	2
4,5	3,5	2,6	3,9	1,7	3,3	2,1	3,2	5,2	4¼	3
3,9	-5,6	9,4	4,6	-2,8	-0,9	6,0	1,5	3,5	3½	3
3,5	4,2	3,1	2,5	1,0	2,2	1,8	3,0	3,4	3¼	2½
4,1	4,7	2,8	2,7	0,3	2,5	1,8	3,0	4,4	3¾	2¾
3,0	4,7	-2,2	-0,6	0,9	-1,6	9,5	13,9	6,1	5½	5¼
7,4	2,0	8,4	-8,9	-12,8	-4,4	-1,1	5,3	7,5	4¾	4
5,9	7,0	6,8	1,3	-27,2	-10,3	33,2	19,0	3,7	1	1¾
115,0	-21,0	24,6	-23,7	13,6	41,9	-8,5	-36,5	26,0	-40½	7½
7,4	2,2	3,1	-2,2	-4,4	0,0	7,6	9,3	6,7	3¼	5¼
8,0	4,4	1,8	-1,6	-10,5	-1,2	12,5	9,4	6,7	8¾	4½
0,7	-2,5	-5,4	6,4	-0,3	6,2	0,9	0,1	6,6	3	½
1,7	7,2	-3,5	4,2	0,7	4,4	1,8	3,4	2,5	2¾	-1¾
18,5	18,8	17,1	15,2	13,6	17,3	17,3	16,9	17,6	18	18
11,7	11,9	10,2	7,6	5,6	9,1	9,6	10,2	11,6	12¼	12¼
10,9	9,7	9,1	6,9	5,2	8,9	9,6	9,6	10,6	11¼	11¼
43,6	43,6	42,9	44,0	45,4	45,0	45,7	46,4	47,7	47½	47½
4,4	9,1	7,5	1,5	-3,2	3,5	1,8	5,2	6,5	4¾	3½
13,6	4,6	1,5	-1,9	-5,1	2,0	11,7	10,0	7,7	2½	6
0,4	-1,6	-1,2	2,1	1,0	4,5	5,2	2,8	4,5	3½	4½
7,3	4,7	4,9	1,8	-2,7	10,9	8,6	5,6	7,6	7½	6½
6,9	4,7	4,3	1,4	-2,7	8,1	7,6	5,8	7,2	6¼	5¾

Bijlage A6 *Inkomens en Prijzen, 1984-1999*

	1984	1985	1986	1987	1988
	mutaties per jaar in %				
<i>Loonvoet bedrijven</i>					
Contractloon (incl. overloop)	0,7	1,1	1,2	0,8	0,8
Incidenteel	<u>0,6</u>	<u>1,1</u>	<u>1,8</u>	<u>1,3</u>	<u>0,5</u>
Brutoloon	1,3	2,2	3,0	2,1	1,3
Sociale lasten werkgevers	<u>-0,1</u>	<u>-0,3</u>	<u>-0,1</u>	<u>-0,5</u>	<u>-0,2</u>
Loonvoet marktsector	1,2	1,9	2,9	1,6	1,1
Loonvoet bedrijven	0,7	1,7	2,5	1,5	1,1
<i>Opbouw consumptieprijs</i>					
Finale invoer	0,6	0,5	-0,1	-0,2	-0,2
Invoer grondstoffen en diensten	0,7	0,0	-1,2	-0,4	0,2
Invoer energie	0,1	0,1	-1,4	-0,1	-0,3
Indirecte belastingen	0,8	0,0	0,2	0,6	0,0
Huur	0,4	0,2	0,4	0,3	0,4
Aardgas	0,2	0,3	-0,3	-1,3	-0,2
Kwartaire diensten	0,0	0,2	0,0	0,0	0,1
Loonkosten	-1,3	0,2	0,2	0,2	-0,3
Bruto margeverbetering (inclusief afschrijvingen en rente)	<u>0,3</u>	<u>0,8</u>	<u>2,5</u>	<u>1,1</u>	<u>0,8</u>
Consumptieprijs	1,9	2,4	0,3	0,2	0,5
<i>Overige prijsindices</i>					
Consumentenprijsindex	3,4	2,3	0,0	-1,0	0,5
Afgeleide index, lagere inkomens	2,3	2,5	0,0	-1,6	0,6
<i>Koopkracht modaal (excl. incidenteel)</i>					
Brutoloon	0,3	1,1	1,2	0,8	0,8
Effect sociale lasten	1,2	1,2	1,8	0,0	-0,1
Effect loonheffing	0,8	1,5	-0,5	0,0	0,5
Effect kinderbijslag	<u>0,0</u>	<u>0,0</u>	<u>-0,1</u>	<u>-0,3</u>	<u>0,5</u>
Nominaal vrij beschikbaar inkomen	2,3	3,8	2,4	0,5	1,6
Reëel vrij beschikbaar inkomen	-1,1	1,5	2,4	1,5	1,1
<i>Koopkracht andere categorieën</i>					
Minimum plus	-1,5	0,7	2,2	1,3	1,1
Minimum uitkeringsgerechtigde	-3,3	-0,6	1,3	0,9	0,5
Idem, zonder kinderen	-3,2	-0,5	1,5	1,2	-0,2
<i>Gemiddelde wig (bedrijven)</i>					
Minimum plus	33	32	31	31	31
Modaal	47	45	45	45	44
2x Modaal	58	56	55	55	54
<i>Netto Replacement Rate</i>					
Minimum uitkering/minimumloon	98,6	98,5	98,6	98,6	98,7
Minimum uitkering/0,8x gemiddeld loon	84,0	82,4	81,2	81,2	80,5

^a Totaal effect van belasting- en premieheffing niet nader uitgesplitst in verband met de herziening van het belastingstelsel (Oort).

^b Raming.

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
1,4	2,9	3,5	4,3	3,1	1,8	1,4	1,7	2,1	3	3
<u>0,8</u>	<u>0,0</u>	<u>0,0</u>	<u>-0,7</u>	<u>-0,4</u>	<u>0,5</u>	<u>0,0</u>	<u>1,2</u>	<u>0,4</u>	<u>½</u>	<u>¾</u>
2,2	2,9	3,5	3,6	2,7	2,3	1,4	2,9	2,5	3½	3¾
<u>-1,4</u>	<u>0,1</u>	<u>0,9</u>	<u>0,5</u>	<u>0,2</u>	<u>0,1</u>	<u>0,2</u>	<u>-0,9</u>	<u>0,0</u>	<u>-¾</u>	<u>½</u>
0,8	3,0	4,4	4,1	2,9	2,4	1,6	1,9	2,5	2¾	4¼
0,8	3,2	4,4	4,1	3,2	2,7	1,5	2,0	2,3	2¾	4¼
0,6	0,0	0,3	0,3	0,0	-0,1	-0,1	-0,1	0,6	¼	¼
0,4	-0,3	0,2	-0,1	-0,3	0,1	0,2	0,0	0,3	¼	0
0,5	0,2	0,0	-0,2	-0,2	-0,1	0,0	0,4	0,1	-¼	0
-0,5	0,2	0,3	0,3	0,1	0,2	0,1	0,4	0,2	¼	0
0,3	0,4	0,6	0,8	0,8	0,8	0,8	0,7	0,6	½	½
0,0	0,2	0,2	-0,1	-0,2	0,1	0,0	-0,1	0,2	0	0
0,2	0,5	0,7	0,4	0,4	0,3	0,2	0,2	0,3	½	½
-1,0	0,1	1,0	1,1	1,1	-0,7	0,0	0,4	0,3	¼	¾
<u>0,8</u>	<u>1,0</u>	<u>-0,1</u>	<u>0,7</u>	<u>0,4</u>	<u>2,3</u>	<u>0,3</u>	<u>-0,4</u>	<u>-0,6</u>	<u>0</u>	<u>0</u>
1,2	2,2	3,2	3,1	2,1	2,8	1,5	1,3	2,1	2	1¾
1,1	2,5	3,1	3,2	2,6	2,7	2,0	2,1	2,2	2	1¾
2,1	2,4	2,6	2,4	2,2	2,3	1,6	1,6	2 ^b	1¾	1½
1,4	2,9	3,5	4,3	3,1	1,8	1,4	1,7	2,1	3	3
1,7		0,2	0,6	-1,1	-0,5	1,3	0,7	0,5	5	-¼
-0,4	2,1 ^a	-0,5	-1,3	1,3	1,1	0,6	0,1	0,0	-4¾	-¾
<u>0,5</u>		<u>0,1</u>	<u>0,1</u>	<u>-0,2</u>	<u>-0,2</u>	<u>-0,6</u>	<u>0,1</u>	<u>0,0</u>	<u>¼</u>	<u>0</u>
3,2	5,0	3,3	3,7	3,2	2,3	2,7	2,6	2,6	3½	2 ¼
2,1	2,4	0,2	0,5	0,6	-0,4	0,7	0,5	0,4	1¾	½
1,1	0,7	0,0	1,4	0,8	-0,6	0,6	0,4	0,5	2½	¾
0,2	1,5	-0,2	0,1	-0,4	-2,1	-0,2	-0,3	0,4	2	¾
0,2	1,4	-0,4	0,0	-0,4	-2,0	-0,4	-0,3	0,5	2	¾
30	29	29	29	28	27	25	21	19	14	15
42	41	42	42	42	42	41	40	40	40	41
54	52	52	54	54	54	53	53	53	53	53
99,2	99,5	99,5	98,9	99,1	98,5	98,6	98,0	98,1	97,7	97,7
78,6	78,0	77,7	77,5	76,6	75,8	75,2	74,0	73,8	73,7	73,5

Bijlage A7   Kerngegevens arbeidsmarkt^{a,b}, 1984-1999

	1984	1985	1986	1987	1988
Bevolking (dzd personen)	14424	14492	14572	14665	14760
w.v. 15-64 jaar ^c	9815	9923	10019	10111	10187
w.v. in volledig dagonderwijs	1215	1228	1224	1223	1179
werkend (12 uur of meer per week)	4944	5040	5144	5232	5314
werkloosheids- of bijstandsuitkering	868	868	839	854	856
uitkering wegens arbeidsongeschiktheid	777	795	808	817	835
uitkering wegens ziekte	314	310	327	338	348
VUT- of AWW-uitkering	233	244	249	258	268
Participatiegraad 20-64 jaar (%)	60	60	61	61	61
w.v. mannen	81	80	80	80	80
vrouwen	40	40	41	42	43
Beroepsbevolking (dzd personen) ^{d,e}	5525	5565	5662	5762	5845
Arbeidsvolume (dzd arbeidsjaren)	4643	4730	4828	4911	4989
w.v. overheid	697	705	708	714	708
bedrijven	3946	4025	4120	4197	4281
w.v. loontrekkers	3342	3420	3513	3585	3668
zelfstandigen	604	605	607	612	613
Verhouding personen/arbeidsjaren werkgelegenheid (%)	118	118	118	119	119
Werkgelegenheid (dzd personen)	5494	5592	5721	5835	5956
Idem, 12 uur of meer per week (dzd personen)	4991	5083	5187	5276	5355
Werkloze beroepsbevolking (dzd personen)	534	482	475	486	490
Idem, in % van de beroepsbevolking	9,7	8,7	8,4	8,4	8,4
Personen met een werkloosheidsuitkering (dzd personen)	680	667	639	644	642
Vacatures (dzd)	31	58	75	82	75

^a Cijfers zijn exclusief WSW-ers.

^b Cijfers voor de periode 1982-1986 zijn aangepast aan de Arbeidsrekeningen, de Enquête Beroepsbevolking en de Nationale Rekeningen.

^c De onderscheiden categorieën sluiten elkaar niet altijd uit. Dit geldt met name voor werkenden en uitkeringsontvangers.

^d Inclusief personen ouder dan 65 jaar.

^e De beroepsbevolking is gelijk aan de som van het aantal werkzame personen met een baan van 12 uur of meer per week en de werkloze beroepsbevolking.

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
14849	14952	15070	15184	15290	15383	15459	15530	15611	15700	15789
10245	10305	10372	10434	10490	10535	10569	10604	10641	10681	10726
1160	1144	1141	1135	1142	1147	1145	1134			
5419	5553	5652	5745	5733	5750	5854	5981	6134	6287	6392
841	794	783	811	887	1001	1007	983	914	855	844
857	891	907	921	930	921	886	869	877	884	885
374	409	405	396	394	336	352	334	336	338	343
289	311	322	326	328	330	324	320	317	282	281
62	62	62	63	63	64	64	65	66	66	66
79	79	79	79	78	79	79	79	79	79	79
44	45	46	47	48	48	50	50	52	53	54
5911	6012	6087	6190	6249	6330	6416	6505	6603	6693	6783
5084	5203	5273	5328	5322	5304	5380	5477	5613	5744	5828
705	702	694	688	685	677	666	654	653	656	658
4379	4501	4579	4640	4637	4627	4715	4823	4960	5088	5170
3765	3883	3960	4015	3994	3965	4045	4137	4256	4372	4452
614	618	619	625	643	662	670	686	704	716	718
120	120	121	121	122	123	123	124	124	124	125
6094	6263	6382	6472	6474	6536	6633	6785	6964	7144	7268
5459	5593	5687	5779	5768	5783	5883	6011	6165	6318	6423
452	419	400	411	481	547	533	494	438	375	360
7,6	7,0	6,6	6,6	7,7	8,6	8,3	7,6	6,6	5,6	5,3
623	575	563	587	664	777	792	765	707	655	650
90	115	98	71	41	41	55	68			

Bijlage A8 Kerngegevens collectieve sector, 1984-1999

	1984	1985	1986	1987	1988
	in % BBP				
<i>I Collectieve uitgaven</i>					
Directe bestedingen	20,4	19,9	19,4	19,7	19,3
w.v. loonsom	11,5	11,0	10,8	11,0	10,5
materiële consumptie	5,9	6,0	5,9	6,0	5,9
investeringen	3,1	2,9	2,6	2,7	2,8
Inkomensoverdrachten	30,4	29,6	29,8	30,2	30,2
w.v. binnenland	28,5	27,8	27,8	28,2	28,2
buitenland	1,9	1,8	2,0	2,0	2,1
Kostprijsverlagende subsidies	2,2	2,4	2,3	2,4	2,3
Rente	5,6	6,1	6,3	6,5	6,3
Vermogensoverdrachten	<u>2,6</u>	<u>2,4</u>	<u>2,9</u>	<u>3,1</u>	<u>2,4</u>
Collectieve uitgaven bruto (excl. kredieten)	61,3	60,4	60,7	61,9	60,3
Kredietverlening	<u>3,5</u>	<u>2,9</u>	<u>3,1</u>	<u>2,9</u>	<u>2,5</u>
Collectieve uitgaven bruto (incl. kredieten)	64,8	63,3	63,7	64,7	62,8
Niet-belastingmiddelen overig	9,0	9,7	9,3	7,7	7,6
Statistische verschillen	<u>-0,1</u>	<u>-0,4</u>	<u>-1,2</u>	<u>-0,4</u>	<u>-0,3</u>
Collectieve uitgaven netto	55,8	54,0	55,6	57,5	55,5
<i>II Collectieve lasten en gasbaten binnenland</i>					
Collectieve lasten	45,8	45,6	46,1	48,5	48,7
Gasbaten binnenland	<u>2,2</u>	<u>2,3</u>	<u>2,2</u>	<u>1,2</u>	<u>0,8</u>
Totaal	48,0	48,0	48,3	49,8	49,5
<i>III Financieringstekort</i>					
Rijk	8,0	6,2	5,6	6,8	5,7
Lagere overheid	0,1	0,7	1,6	1,2	0,8
Sociale fondsen	<u>-0,3</u>	<u>-0,9</u>	<u>0,1</u>	<u>-0,3</u>	<u>-0,5</u>
Collectieve sector	7,7	6,0	7,3	7,7	5,9
<i>IV Overige kerngegevens</i>					
Vorderingentekort collectieve sector ^a	5,5	3,6	5,1	5,9	4,6
Bruto schuld collectieve sector (EMU; ultimo) ^{a,b}	66,8	71,5	73,5	76,1	79,4
Bruto staatsschuld (ultimo) ^a	50,1	53,7	54,3	56,9	60,1
Verhouding inactieven/actieven (%)	83,4	83,2	82,8	82,6	82,1

^a Vanaf 1988 in % geharmoniseerd BBP.

^b Bij internationale vergelijking is relevant dat Nederland, anders dan in de andere landen van de EU, een vermogen van ruim 30% BBP (1996) heeft afgezonderd in het ABP ter dekking van de ambtenarenpensioenen.

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
18,7	18,4	18,3	18,6	18,8	18,4	18,2	17,9	17,6	17,5	17,2
10,0	9,7	9,6	9,8	10,0	9,6	9,6	9,3	9,2	9,2	9,3
6,0	5,9	5,9	6,0	6,0	6,0	5,8	5,8	5,7	5,5	5,4
2,7	2,8	2,8	2,8	2,8	2,8	2,7	2,7	2,7	2,7	2,6
29,0	28,2	28,6	29,3	29,3	28,2	27,3	26,7	26,1	25,4	25,1
27,0	26,2	26,3	27,1	27,0	26,0	25,1	24,6	23,9	23,2	22,9
2,1	2,0	2,3	2,2	2,3	2,2	2,2	2,2	2,2	2,2	2,2
2,3	2,2	2,3	2,3	2,1	2,0	1,3	1,4	1,5	1,4	1,4
5,9	5,8	6,0	6,0	6,2	5,9	5,6	5,5	5,2	4,9	4,6
<u>1,9</u>	<u>1,7</u>	<u>1,3</u>	<u>1,2</u>	<u>1,2</u>	<u>1,1</u>	<u>1,6</u>	<u>1,0</u>	<u>0,9</u>	<u>1,1</u>	<u>1,1</u>
57,8	56,2	56,6	57,5	57,5	55,6	54,0	52,5	51,4	50,3	49,5
<u>1,6</u>	<u>1,3</u>	<u>1,0</u>	<u>0,9</u>	<u>0,8</u>	<u>0,8</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,6</u>	<u>0,6</u>
59,4	57,5	57,6	58,4	58,3	56,4	54,5	52,9	52,0	50,8	50,1
8,4	7,6	7,2	7,4	7,7	7,7	7,4	6,6	6,0	5,4	4,9
<u>0,0</u>	<u>0,0</u>	<u>0,2</u>	<u>-0,1</u>	<u>0,0</u>	<u>0,2</u>	<u>-0,2</u>	<u>0,1</u>	<u>0,4</u>	<u>0,2</u>	<u>-0,3</u>
51,1	49,9	50,2	51,1	50,6	48,5	47,3	46,3	45,5	45,2	45,5
45,6	45,7	47,5	46,5	46,8	44,9	43,5	44,0	44,0	43,2	43,3
<u>0,6</u>	<u>0,6</u>	<u>0,8</u>	<u>0,8</u>	<u>0,7</u>	<u>0,6</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,6</u>	<u>0,4</u>	<u>0,4</u>
46,2	46,4	48,3	47,2	47,5	45,5	44,0	44,5	44,6	43,6	43,6
5,1	4,6	3,7	3,8	3,2	1,9	2,3	1,4	1,5	1,9	2,5
0,0	0,0	-0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	-0,3	-0,6	0,0	0,0
<u>-0,3</u>	<u>-0,8</u>	<u>-1,4</u>	<u>0,0</u>	<u>-0,1</u>	<u>1,1</u>	<u>1,0</u>	<u>0,7</u>	<u>0,0</u>	<u>-0,3</u>	<u>-0,6</u>
4,9	3,8	2,2	3,9	3,1	2,9	3,3	1,8	0,9	1,5	1,8
4,8	4,7	2,9	3,9	3,2	4,2	4,0	2,3	1,3	1,6	1,2
79,4	79,2	79,0	80,0	81,2	77,9	79,1	77,2	71,8	69,5	68,7
61,2	62,0	62,8	63,9	64,2	60,9	62,8	61,5	57,5	56,1	55,8
82,5	82,1	81,6	81,3	83,2	83,2	82,4	80,3	77,6	74,8	74,0

Bijlage A9 Collectieve uitgaven naar beleidsmatige clusters, 1984-1999

	1984	1985	1986	1987	1988
volumemutaties					
Defensie	-0,2	1,0	7,0	-4,2	2,3
Onderwijs	-1,3	1,8	3,8	1,7	-0,9
Openbaar bestuur/openbare orde	2,1	4,2	1,6	4,2	4,2
Infrastructuur en milieu	14,6	-5,6	-5,4	-1,8	3,0
Zorg	-0,1	4,1	5,7	3,4	1,1
Sociale zekerheid	2,9	0,7	1,1	0,8	1,5
Subsidies	8,5	6,5	-5,2	3,3	5,2
Overdrachten buitenland	12,4	-0,3	11,6	0,6	6,1
Rentelasten	9,0	11,3	7,4	4,3	-0,7
Collectieve uitgaven (excl. kredietverlening)	3,3	2,9	2,7	2,0	1,9
Kredietverlening ^a	-13,7	-10,8	23,0	3,7	-25,0
Collectieve uitgaven (incl. kredietverlening)	1,9	2,0	4,0	2,1	-0,1
Bruto binnenlands product	3,3	3,0	2,8	1,4	2,6
prijsmutaties					
Defensie	2,8	-0,5	-3,0	0,2	0,4
Onderwijs	0,3	0,0	-1,7	0,4	-0,9
Openbaar bestuur/openbare orde	0,4	-0,2	-2,3	0,4	-0,7
Infrastructuur en milieu	2,3	1,6	-0,3	0,3	1,1
Zorg	-0,8	0,8	1,2	2,1	2,0
Sociale zekerheid	-1,3	-1,1	0,2	-0,3	1,2
Subsidies	1,4	1,9	-0,3	0,0	0,8
Overdrachten buitenland	1,4	1,8	0,1	-0,7	1,2
Rentelasten	1,4	1,8	0,1	-0,7	1,2
Collectieve uitgaven (excl. kredietverlening)	0,0	0,1	-0,5	0,2	0,7
Kredietverlening ^a	1,4	1,8	0,1	-0,7	1,2
Collectieve uitgaven (incl. kredietverlening)	0,1	0,2	-0,5	0,2	0,8
Bruto binnenlands product	1,4	1,8	0,1	-0,7	1,2

^a Inclusief WIR, KST en debudgetteringen.

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
-2,7	-0,4	-2,2	-0,9	-5,5	-3,3	-5,2	-0,3	0,9	½	-¾
-0,4	1,9	-0,6	1,7	0,0	0,6	2,0	2,3	0,9	¼	1
4,4	2,4	4,1	2,3	4,1	3,3	0,6	0,3	3,1	½	¾
-4,9	9,8	-1,2	5,5	3,5	5,0	0,7	3,9	6,3	½	½
0,0	4,9	4,4	4,2	0,7	2,3	4,0	2,8	3,6	¼	¼
0,9	1,6	0,2	0,6	0,6	0,5	-0,4	-3,4	-1,1	-1	¼
5,7	-2,7	1,3	2,3	-8,9	-1,8	12,7	-18,9	4,6	¼	½
6,4	-2,1	20,0	-3,3	2,1	0,4	1,1	4,6	6,4	¼	½
-2,2	2,2	6,6	2,3	3,1	-1,3	-3,1	1,9	-2,5	-3	-2
1,1	2,0	2,7	1,7	0,7	0,9	1,0	-0,7	1,4	¾	¾
-38,5	-19,4	-33,9	-12,4	-7,7	-3,6	-24,4	5,3	6,6	½	½
-1,2	1,3	1,7	1,4	0,6	0,9	0,7	-0,7	1,4	¾	¾
4,7	4,1	2,3	2,0	0,8	3,2	2,3	3,3	3,3	¾	3
2,1	2,6	2,8	5,3	0,7	-1,3	1,5	1,7	2,2	3	3
0,4	3,0	3,2	4,5	2,0	2,6	3,0	1,3	0,9	½	½
1,0	2,2	3,0	3,6	2,3	2,0	2,7	1,8	2,3	3	3
2,2	2,4	2,5	1,9	1,5	1,2	1,2	1,4	2,7	¾	2
3,7	2,8	5,0	3,4	3,9	1,1	1,5	0,7	2,5	½	¾
0,4	3,1	3,5	4,7	0,9	0,2	-1,5	5,5	1,6	2	¾
1,3	2,4	3,1	2,9	2,2	2,2	1,5	1,5	2,1	¼	¼
1,2	2,3	2,7	2,3	1,9	2,3	1,6	1,3	2,3	2	2
1,2	2,3	2,7	2,3	1,9	2,3	1,6	1,3	2,3	2	2
1,3	2,7	3,4	3,8	1,9	1,3	0,9	2,5	2,0	½	3
1,2	2,3	2,7	2,3	1,9	2,3	1,6	1,3	2,3	2	2
1,3	2,7	3,4	3,7	1,9	1,3	1,0	2,5	2,0	½	3
1,2	2,3	2,7	2,3	1,9	2,3	1,6	1,3	2,3	2	2

Bijlage A10 Sociale Zekerheid, 1984-1999

	1984	1985	1986	1987	1988
	mld gld				
<i>I Exploitatierkening sociale verzekeringen</i>					
Uitkeringen	81,5	83,0	84,6	87,0	89,7
Werkgeverspremies over SV-uitkeringen	5,8	6,0	5,5	6,4	6,5
Kapitaaloverdrachten gezinnen	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Administratiekosten	3,1	3,1	3,2	3,3	3,5
Exploitatiesaldo	2,0	3,5	-0,1	1,7	4,1
Premies werkgevers bedrijven en overheid	31,9	33,4	35,3	36,2	36,8
Premies gezinnen	52,0	53,6	50,5	54,1	57,1
Werkgeverspremies over SV-uitkeringen	5,8	6,0	5,5	6,4	6,5
Per saldo ontvangen inkomensoverdrachten overheid	1,8	1,7	1,1	0,9	2,5
Per saldo ontvangen inkomensoverdrachten bedrijven	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Kapitaaloverdrachten overheid	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
Ontvangen rente	0,7	0,8	0,7	0,7	0,8
<i>II Inactieven/actieven</i>					
inactieven (dvd uitkeringsjaren)	3664	3733	3780	3828	3862
arbeidsvolume (dvd mensjaren, excl. Ziektewet)	4394	4486	4566	4635	4702
i/a-ratio (%)	83,4	83,2	82,8	82,6	82,1
i/a-deelratio's (%):					
AOW	39,4	39,7	39,9	40,0	40,3
AWW / ANW	3,8	3,7	3,6	3,6	3,5
ZW / AAW / WAO	21,2	21,1	21,5	21,6	21,8
WW / Vorstverlet / RWW / IOAW / IOAZ	15,1	14,7	13,9	13,5	12,8
overig bijstand	3,8	4,0	3,9	3,9	3,8
<i>III De koppeling</i>					
	mutaties per jaar in %				
contractloon ^a	0,7	1,1	1,2	0,8	0,8
bruto minimum loon	-3,0	0,0	0,0	0,0	0,5
netto minimum uitkering	0,1	1,8	1,5	0,0	0,5

^a Tot en met 1991: contractloon bedrijven; daarna gewogen contractloon bedrijven en overheid volgens WKA.

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
88,6	101,3	108,4	116,2	121,8	121,2	123,6	125,5	133,8	134,6	140,4
6,3	3,6	4,1	4,4	4,4	3,3	2,8	2,4	2,0	4,0	4,1
0,1	0,4	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
3,5	3,9	4,2	4,7	5,1	5,2	5,2	5,0	4,9	4,5	4,7
2,3	-0,5	2,3	1,3	-2,1	-4,5	-2,9	-5,2	1,9	1,9	6,2
35,8	18,7	19,9	21,0	21,2	19,6	22,5	24,8	25,9	45,2	47,7
55,6	69,2	77,5	83,8	86,4	96,9	98,5	95,0	105,9	87,9	95,3
6,3	3,6	4,1	4,4	4,4	3,3	2,8	2,4	2,0	4,0	4,1
1,9	15,6	16,2	15,7	15,8	4,2	4,0	4,8	8,5	7,6	7,9
0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
0,3	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0
1,1	1,3	1,3	1,6	1,3	1,0	0,7	0,6	0,4	0,3	0,4
3933	3991	4021	4056	4142	4173	4183	4168	4132	4075	4092
4769	4858	4928	4988	4980	5014	5074	5189	5322	5452	5531
82,5	82,1	81,6	81,3	83,2	83,2	82,4	80,3	77,6	74,8	74,0
40,4	40,3	40,2	40,2	40,8	41,0	41,0	40,6	40,0	39,5	39,3
3,6	3,8	3,8	3,8	3,8	3,8	3,7	3,6	3,5	2,7	2,6
22,5	23,4	23,3	23,0	23,0	21,5	20,9	19,8	19,4	19,1	18,9
12,2	11,1	10,7	10,8	12,1	13,6	13,7	13,2	11,9	10,8	10,6
3,7	3,6	3,6	3,5	3,4	3,3	3,2	3,2	2,9	2,7	2,5
1,4	2,9	3,5	4,2	3,1	1,5	1,2	1,6	2,2	2¾	3
0,0	1,8	3,1	3,1	0,7	0,0	0,0	1,4	1,7	2,7	3,0
3,0	3,9	3,1	4,2	2,1	0,8	1,7	2,2	2,3	3,3	2,2

Bijlage A11 Zorg, 1984-1999

	1984	1985	1986	1987	1988
<i>Uitgaven</i>	mutaties per jaar in %				
Gehandicapten en geestelijke gezondheidszorg	.	2,4	3,8	2,6	3,3
Verzorgings- en verpleeghuizen, gezinsverzorging	.	3,0	3,1	1,4	1,6
Ziekenhuiszorg en specialistische hulp	.	0,9	2,0	0,5	1,5
Huisartsen, tandheekunde en paramedici	.	3,5	4,2	5,6	3,4
Genees- en hulpmiddelen	.	9,5	9,6	12,1	3,9
Preventie, beheer en diversen	.	-1,1	5,4	0,6	3,5
Totaal	.	2,4	3,6	2,6	2,4
Idem in mld gld	39,5	40,4	41,9	43,0	44,0
Idem in % BBP	9,7	9,5	9,6	9,7	9,6
<i>Financiering</i>	mld gld				
AWBZ ¹	9,1	9,5	9,7	10,4	10,5
ZFW	14,6	15,0	14,9	15,3	15,6
Particulier	.	.	.	7,2	7,3
Overheid	5,4	5,3	6,2	6,1	6,1
Eigen betalingen/overig ²	.	.	.	4,5	4,8
Financieringsachterstand (enkelvoudig)	0,5	0,4	0,3	-0,5	-0,2
<i>Aantal verzekerden tweede compartiment</i>	dzd personen				
Ziekenfondswet	9603	9630	9083	8973	9022
Particulier	4657	4852	5489	5550	5604
<i>Volume-indicatoren</i>	mutaties per jaar in %				
Bezette bedden inst. verst. gehandicapten	2,0	0,9	0,4	0,4	0,9
Bezette bedden psychiatrische ziekenhuizen	-1,8	-0,1	0,1	0,9	0,7
Bewoners verzorgingshuizen	-0,6	-1,4	-0,8	-1,2	-1,3
Bezette bedden verpleeghuizen	1,1	1,2	1,0	0,7	1,1
Bezette bedden ziekenhuizen	-4,3	-2,1	-3,0	-3,7	-2,0
Contacten met de huisarts ³	.	.	-2,3	6,3	-1,2
Contacten met de tandarts ³	.	.	0,5	0,6	0,7
Contacten met de fysiotherapeut ³	.	.	16,4	5,2	6,4
Consumptie geneesmiddelen en farmaceutische producten	.	.	2,2	6,6	8,7
<i>Prijsindicatoren</i>					
Verpleging in ziekenhuizen e.d.	.	.	1,8	0,1	0,5
Diensten van artsen en verpleegkundigen	.	.	-0,4	-0,8	1,8
Geneesmiddelen en farmaceutische producten	.	.	1,9	2,5	-4,0
Medische verzorging totaal	-0,4	1,3	1,3	0,2	0,3
<i>Werkgelegenheid in arbeidsjaren</i>					
Instellingen voor verst. gehandicapten	2,0	-0,3	2,9	2,5	2,3
Psychiatrische ziekenhuizen	1,5	-0,2	2,4	1,3	1,9
Verzorgingshuizen	-0,8	1,7	0,7	0,6	-0,1
Verpleeghuizen ⁴	0,9	3,3	2,2	4,3	1,1
Ziekenhuizen	-1,9	1,0	2,1	0,9	0,0

¹ Inclusief eigen betalingen.² Exclusief eigen betalingen AWBZ.³ 1988 en 1989 geconstrueerd uit tweejaarscijfers.⁴ Vanaf 1985 inclusief verzorgingshuizen met een bijzondere functie (waaronder kloosterbejaardenoord).

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
2,7	6,9	6,5	6,5	6,1	5,7	3,4	4,3	6	5¾	5¼
2,6	5,6	4,8	4,4	4,7	3,0	0,6	3,4	4¼	4	6
3,4	7,0	9,3	6,5	1,7	2,9	3,2	3,2	4	3¾	4¾
3,8	6,8	8,1	4,7	2,6	2,4	1,8	1,6	3½	3	4
6,8	12,3	8,8	8,5	8,7	0,9	7,8	3,3	5	6	4
8,4	5,6	6,1	6,2	4,0	-0,4	9,9	9,2	7	4	4¼
3,8	7,0	7,4	6,0	4,0	2,9	3,3	3,6	4¾	4¼	5
45,6	48,8	52,4	55,6	57,8	59,4	61,4	63,7	66½	69½	73
9,4	9,5	9,7	9,8	10,0	9,7	9,6	9,5	9,5	9,3	9,3
14,0	15,0	16,4	22,9	24,5	25,2	26,6	20,3	26¾	28	29¼
14,8	15,7	17,3	15,1	15,8	16,5	16,3	21,8	23	23½	24½
7,2	7,7	8,7	7,8	8,1	8,0	7,1	9,5	9	9½	9¾
4,8	5,0	5,4	5,5	5,7	5,6	6,0	6,0	3	3¼	3¼
4,7	4,4	4,5	4,8	4,3	4,3	3,5	3,6	2½	2¾	2¾
0,3	1,0	0,1	-0,4	-0,8	-0,4	0,2	0,3	0	0	0
9145	9188	9235	9328	9423	9574	9694	9771	9910	9830	9840
5518	5557	5619	5650	5673	5660	5544	.	.	.	.
1,7	1,1	1,3	1,6	1,8	2,3	1,4	.	.	.	.
-1,6	0,7	0,6	-0,5	0,4	-0,3	-2,1	.	.	.	.
-1,4	-0,8	-1,2	-1,2	-2,2	-2,4	-3,0	.	.	.	.
1,0	0,4	0,9	1,6	1,9	1,5	2,0	.	.	.	.
-1,3	-3,2	-1,8	-2,1	-1,4	-1,6	-2,2	.	.	.	.
-1,2	4,3	3,5	6,1	-1,8	-1,9	0,5	.	.	.	.
0,7	-9,0	6,1	0,8	-4,3	21,9	-8,2	.	.	.	.
6,4	9,0	0,8	4,4	-9,7	0,7	-3,3	.	.	.	.
8,0	10,9	6,4	8,9	7,0	4,9	3,5	4,9	.	.	.
1,2	4,5	5,6	3,5	3,7	2,6	2,7	1,4	.	.	.
1,2	2,8	3,7	1,9	-1,3	0,4	1,1	0,8	.	.	.
-2,9	-1,2	0,1	1,8	-1,1	-0,3	-0,8	-5,8	.	.	.
0,6	3,1	4,2	2,8	1,6	1,6	1,7	0,2	.	.	.
2,5	2,8	2,2	3,4	1,9	1,9	3,2	.	.	.	.
0,4	3,1	2,0	1,9	1,0	0,5	0,7	.	.	.	.
0,3	0,8	0,2	1,9	-1,2	-2,0	-0,3	.	.	.	.
1,5	1,2	1,8	2,2	1,5	0,8	2,4	.	.	.	.
0,6	1,0	0,6	1,9	0,0	-1,7	0,1	.	.	.	.

	1984	1985	1986	1987	1988
	mutaties per jaar in %				
<i>Wereldhandelsvolume</i>					
Goederen en diensten	8,3	2,5	2,6	5,9	7,6
Goederen	9,0	2,5	3,9	6,3	8,1
Industrieproducten	11,2	4,7	2,8	6,9	10,0
Energie	3,3	-4,8	11,3	3,3	6,0
Overige grondstoffen	7,6	2,5	0,3	5,4	0,5
Diensten	5,2	2,6	-3,3	4,4	6,0
<i>Wereldhandelsprijs (dollars)</i>					
Goederen en diensten	-2,6	-1,5	7,5	11,4	5,8
Goederen	-2,6	-1,8	5,1	11,0	5,7
Industrieproducten	-2,7	-0,4	16,4	11,9	6,7
Energie	-3,2	-2,5	-37,1	8,0	-13,2
Overige grondstoffen	-1,6	-6,3	8,9	9,0	14,4
Diensten	-2,8	-0,6	18,3	13,1	6,3
Grondstoffen excl. energie (HWWA)	1,0	-10,6	6,2	5,1	22,6
Ruwe olie fob	-3,1	-5,2	-47,0	21,7	-18,2
<i>Dubbelherwogen wereldinvoervolume</i>					
Goederen, excl. energie	8,0	4,6	5,0	7,5	6,7
Industrieproducten	8,7	4,9	4,9	8,1	10,1
Grondstoffen	6,6	3,9	5,3	6,3	-1,1
<i>Dubbelherwogen wereldinvoerprijs (gld)</i>					
Goederen, excl. energie	8,1	1,9	-11,6	-6,2	5,4
Industrieproducten	7,6	3,9	-8,9	-5,1	3,5
Grondstoffen	9,3	-2,3	-17,5	-8,8	10,2
<i>Invoerprijs Nederland cif (gld)</i>					
Goederen	6,2	0,6	-18,0	-3,1	-0,6
Consumptiegoederen	3,3	2,1	-0,4	-1,4	-1,8
Investeringsgoederen	2,0	1,6	-2,6	1,4	1,4
Energie	6,0	3,9	-55,2	-9,4	-15,8
Overige grondstoffen en halffabrikaten	7,7	-1,3	-9,7	-3,0	2,1
<i>Diversen</i>					
Effectieve koers gulden t.o.v. concurrenten	-3,2	-0,3	12,5	7,6	0,0
Effectieve koers gulden t.o.v. leveranciers	-2,1	-0,3	9,2	5,5	0,0
Arbeidskosten pep industrie concurrenten (gld)	5,2	3,1	-3,4	-1,9	1,1
Arbeidskosten pep industrie leveranciers (gld)	4,7	3,4	-2,5	-0,2	0,7
	niveaus				
Dollarkoers (gld)	3,21	3,32	2,45	2,03	1,98
Lange rente Verenigde Staten	12,4	10,6	7,7	8,4	8,8
Lange rente Duitsland	8,0	7,0	6,2	6,2	6,5
Investeringsquote bedrijven concurrenten	12,1	12,5	12,5	12,7	13,2

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
8,0	4,5	2,9	4,9	4,7	9,0	9,2	.	.	.	.
7,5	3,9	2,8	4,7	4,6	10,0	10,1	6,5	8,6	6½	6½
8,4	4,3	3,1	5,4	4,3	10,9	11,1	.	.	.	.
3,9	2,5	0,6	1,2	7,5	5,4	4,7	.	.	.	.
4,9	2,3	2,8	3,5	4,2	7,3	7,2	.	.	.	.
10,1	7,2	3,3	5,6	5,3	5,2	5,8	.	.	.	.
0,6	9,1	-0,8	2,1	-5,0	2,4	7,8	.	.	.	.
0,9	8,9	-1,2	1,8	-5,0	2,4	7,7	-1,8	-6,8	-4½	1½
-0,4	8,3	0,0	2,7	-4,2	2,3	7,3	-3,3	-7,2	-4	2
12,9	24,0	-7,2	-4,9	-9,3	-3,6	6,2	.	.	.	.
0,8	2,6	-3,4	1,3	-7,1	6,1	10,9	.	.	.	.
-0,8	10,0	0,7	3,4	-4,9	2,4	8,0	.	.	.	.
-2,4	-2,1	-10,8	-1,5	-5,6	20,6	12,1	-9,6	0,8	-2	½
18,8	28,5	-13,5	-4,4	-11,9	-5,0	10,7	21,0	-7,3	-11½	-3
7,6	3,8	3,1	4,0	0,2	9,0	8,5	5,3	7,3	7	6¾
9,5	4,0	2,4	3,9	0,2	9,4	9,6	.	.	.	.
3,1	3,2	4,7	4,2	0,4	8,2	5,7	.	.	.	.
6,2	-4,6	0,9	-3,2	-2,3	1,9	-1,9	1,0	6,5	¾	¼
5,6	-2,9	2,2	-2,8	-1,2	1,0	-2,6	.	.	.	.
7,8	-8,8	-2,2	-4,3	-5,2	3,9	-0,1	.	.	.	.
5,2	-1,7	-0,3	-1,9	-2,8	-0,2	0,7	0,5	3,0	1	¼
1,8	-0,8	0,9	0,7	-0,8	-1,3	-0,9	-1,8	3,0	1½	¾
2,9	-0,7	1,1	-0,4	-1,0	-0,2	-1,6	0,0	2,0	1	¾
24,9	5,5	-6,2	-11,8	-8,7	-6,3	-1,3	20,5	5,3	-7	-5½
3,6	-3,3	0,0	-1,3	-2,8	0,8	1,8	-1,0	3,0	2	¾
-1,7	6,9	-1,0	3,5	1,4	1,3	6,7	-1,8	-5,3	¾	1¼
-1,3	4,9	-0,8	2,8	2,1	1,2	5,6	-1,3	-5,3	½	1¼
3,3	0,5	6,3	0,5	0,3	-1,8	-4,6	2,8	5,0	-½	0
3,0	2,1	5,7	1,3	-0,3	-2,0	-3,8	2,5	5,3	0	0
2,12	1,82	1,87	1,76	1,86	1,82	1,61	1,69	1,95	2,00	1,95
8,5	8,6	7,9	7,0	5,9	7,1	6,6	6,4	6,4	5¾	6
6,9	8,7	8,4	7,8	6,4	6,8	6,8	6,2	5,7	5¼	5¾
13,7	13,8	13,5	12,7	11,6	11,5	11,7	11,7	11,8	11¾	12

Verenigde Staten						
	1996	1984	1985	1986	1987	1988
	mld \$	volume-mutaties per jaar in %				
Particuliere consumptie	5021	4,9	4,5	3,7	3,0	3,9
Bruto investeringen	1301	15,0	5,0	2,2	-0,6	1,9
Uitvoer goederen en diensten	845	6,4	1,3	6,7	9,8	15,8
Invoer goederen en diensten	963	24,5	6,9	6,6	5,2	3,5
Bruto binnenlands product	7388	6,1	3,2	3,1	2,7	3,7

Japan						
	1996	1984	1985	1986	1987	1988
	mld \$	volume-mutaties per jaar in %				
Particuliere consumptie	2752	2,6	3,3	3,5	4,2	5,3
Bruto investeringen	1356	4,3	5,0	4,8	9,1	11,5
Uitvoer goederen en diensten	457	14,8	5,4	-5,7	-0,5	5,9
Invoer goederen en diensten	432	10,5	-1,4	1,9	9,5	20,9
Bruto binnenlands product	4589	3,9	4,4	2,9	4,2	6,2

Duitsland						
	1996	1984	1985	1986	1987	1988
	mld \$	volume-mutaties per jaar in %				
Particuliere consumptie	1359	1,8	1,7	3,5	3,4	2,7
Bruto investeringen	485	0,2	-0,7	3,3	1,8	4,3
Uitvoer goederen en diensten	570	8,2	7,6	-0,6	0,4	5,5
Invoer goederen en diensten	541	5,2	4,5	2,7	4,2	5,1
Bruto binnenlands product	2354	2,8	2,0	2,4	1,5	3,7

Frankrijk						
	1996	1984	1985	1986	1987	1988
	mld \$	volume-mutaties per jaar in %				
Particuliere consumptie	938	1,1	2,4	3,9	2,9	3,3
Bruto investeringen	268	-2,6	3,2	4,5	4,8	9,6
Uitvoer goederen en diensten	368	7,0	1,9	-1,4	3,1	8,1
Invoer goederen en diensten	328	2,7	4,5	7,1	7,7	8,6
Bruto binnenlands product	1541	1,3	1,9	2,5	2,3	4,5

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
2,4	1,6	-0,7	2,9	3,0	3,3	2,6	2,6	3,3	3	2½
1,4	-2,2	-7,1	6,7	7,2	8,9	6,4	7,4	6,8	7	3¾
11,3	7,8	6,0	6,5	3,2	9,1	10,6	8,3	12,5	5½	5½
3,1	3,1	-1,3	7,2	9,3	12,4	9,2	9,1	13,9	9	5
3,3	1,1	-1,0	3,0	2,5	3,7	2,4	2,8	3,8	2½	2

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
4,8	4,4	2,5	2,1	1,2	1,9	2,0	2,9	1,1	0	1¼
8,2	8,5	3,3	-1,5	-2,0	-0,8	1,1	9,5	-3,1	-1¼	¾
9,1	6,9	5,2	5,0	1,3	4,6	5,4	3,5	10,9	7	7
18,6	7,9	-3,1	-0,7	-0,3	8,9	14,3	11,5	-0,1	3½	5
4,8	5,1	3,8	1,0	0,3	0,6	1,4	3,9	0,9	0	1½

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
2,8	5,1	5,4	2,8	0,1	1,2	1,9	1,3	0,4	2	2¼
6,2	9,1	9,8	3,5	-5,6	3,5	0,8	-1,2	0,0	3¼	4
10,2	0,4	-2,5	-0,3	-5,0	7,9	6,2	4,5	10,5	8¼	6¾
8,3	5,5	9,3	2,0	-5,9	7,7	6,9	2,2	6,4	6½	6
3,6	3,2	2,4	2,2	-1,2	2,7	1,8	1,4	2,2	2¾	3

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
3,1	2,7	1,4	1,3	0,2	1,4	1,8	1,9	0,6	2¼	2¼
7,9	2,8	0,0	-2,8	-6,7	1,3	2,8	-0,8	0,4	3¼	4
10,2	5,4	4,1	4,9	-0,4	6,0	5,9	4,8	9,5	7¼	7
8,1	6,1	3,0	1,2	-3,5	6,7	5,0	2,8	5,4	6	6½
4,3	2,5	0,8	1,2	-1,3	2,8	2,2	1,3	2,3	3	2¾

Bijlage B2 *Bestedingscomponenten voor een aantal industrielanden (vervolg)*

Verenigd Koninkrijk						
	1996	1984	1985	1986	1987	1988
	mld \$	volume-mutaties per jaar in %				
Particuliere consumptie	734	2,0	3,8	6,8	5,3	7,5
Bruto investeringen	179	8,9	4,2	2,6	10,3	13,9
Uitvoer goederen en diensten	341	6,5	6,0	4,5	5,8	0,5
Invoer goederen en diensten	349	9,9	2,6	6,9	7,8	12,6
Bruto binnenlands product	1154	2,5	3,5	4,4	4,8	5,0

Italië						
	1996	1984	1985	1986	1987	1988
	mld \$	volume-mutaties per jaar in %				
Particuliere consumptie	743	2,5	3,1	4,2	4,3	4,6
Bruto investeringen	203	3,4	0,5	2,0	4,4	6,9
Uitvoer goederen en diensten	321	7,9	3,5	0,8	4,4	5,0
Invoer goederen en diensten	257	12,2	5,0	4,3	12,0	6,1
Bruto binnenlands product	1211	2,6	2,8	2,8	3,1	3,9

België						
	1996	1984	1985	1986	1987	1988
	mld \$	volume-mutaties per jaar in %				
Particuliere consumptie	166	0,9	2,0	2,0	2,5	2,9
Bruto investeringen	46	1,9	0,7	4,5	5,6	15,7
Uitvoer goederen en diensten	195	5,2	1,2	5,5	6,1	8,5
Invoer goederen en diensten	182	5,6	0,8	7,4	8,5	8,1
Bruto binnenlands product	264	2,2	0,7	1,6	2,1	4,9

Nederland						
	1996	1984	1985	1986	1987	1988
	mld \$	volume-mutaties per jaar in %				
Particuliere consumptie	236	1,2	2,8	2,6	2,7	0,8
Bruto investeringen	78	5,7	6,7	6,9	0,9	4,6
Uitvoer goederen en diensten	213	7,5	5,1	1,8	4,0	9,0
Invoer goederen en diensten	187	5,0	6,3	3,5	4,2	7,6
Bruto binnenlands product	396	3,0	3,2	3,0	1,4	2,7

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
3,2	0,6	-2,2	-0,1	2,5	2,8	1,7	3,5	4,2	3½	2¼
6,0	-3,5	-9,5	-1,5	0,6	4,3	1,5	1,8	2,4	5½	3½
4,7	5,0	-0,7	4,4	3,5	9,3	7,8	6,9	7,5	4	5
7,4	0,5	-5,2	6,9	3,0	5,5	4,2	8,5	7,2	8	5½
2,2	0,4	-2,0	-0,5	2,1	4,3	2,7	2,3	3,5	2¼	2¼

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
3,6	2,5	2,7	1,3	-3,4	1,0	1,2	1,1	2,4	2	2
4,4	3,6	0,8	-1,8	-12,8	0,2	5,9	1,2	0,3	3½	4½
7,7	7,1	0,1	6,8	9,8	10,1	11,6	-0,7	6,3	6½	6½
9,0	9,4	3,3	7,4	-8,8	7,3	8,8	-2,3	10,4	6½	6¾
2,9	2,2	1,1	0,6	-1,2	2,1	3,0	0,7	1,4	2	2½

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
3,9	2,7	2,9	2,3	-0,8	1,3	1,2	1,3	1,9	2	2¼
11,6	12,0	-5,0	1,8	-5,0	0,3	3,0	0,6	5,0	3¾	3¼
7,5	3,8	3,1	3,6	1,8	9,2	5,0	3,2	6,0	6½	6½
9,1	3,8	2,8	4,0	1,8	8,3	4,8	2,8	5,6	6	6¼
3,4	3,7	1,6	1,7	-1,4	2,3	1,9	1,5	2,6	2¾	2¾

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
3,5	4,2	3,1	2,5	1,0	2,2	1,8	3,0	3,4	3¼	2½
4,9	1,6	0,2	0,6	-2,8	2,2	5,2	6,3	6,1	3¼	3¼
6,6	5,3	4,7	2,9	1,5	6,7	7,1	4,5	5,9	6¾	6
6,7	4,2	4,1	2,1	-2,1	6,7	7,2	5,3	7,1	6	5½
4,7	4,1	2,3	2,0	0,9	3,3	2,4	3,3	3,3	3¾	3

Bijlage B2 Bestedingscomponenten voor een aantal industrielanden (vervolg)

EU-15	1996	1984	1985	1986	1987	1988
	mld \$	volume-mutaties per jaar in %				
Particuliere consumptie	5165	1,5	2,7	4,1	3,8	3,9
Bruto investeringen	1582	1,3	2,6	3,7	5,0	8,1
Uitvoer goederen en diensten	2576	7,6	4,6	1,4	3,8	5,8
Invoer goederen en diensten	2382	6,0	4,7	5,3	7,6	8,1
Bruto binnenlands product	8591	2,4	2,5	2,7	2,7	4,1

Industrielanden	1996	1984	1985	1986	1987	1988
	mld \$	volume-mutaties per jaar in %				
Particuliere consumptie	13831	3,3	3,8	3,8	3,5	4,1
Bruto investeringen	4529	7,5	4,4	3,3	4,2	7,1
Uitvoer goederen en diensten	4376	8,9	4,3	1,9	4,3	7,6
Invoer goederen en diensten	4228	11,5	4,8	5,3	6,9	8,3
Bruto binnenlands product	22079	4,4	3,3	2,9	3,0	4,4

EU-15	1996	1984	1985	1986	1987	1988
	KKP	volume-mutaties per jaar in %				
Particuliere consumptie	4323	1,5	2,8	4,1	3,9	4,1
Bruto investeringen	1306	0,9	2,6	3,8	5,4	8,5
Uitvoer goederen en diensten	2139	7,7	4,6	1,5	4,0	5,7
Invoer goederen en diensten	1986	5,9	4,6	5,5	8,1	8,5
Bruto binnenlands product	7145	2,3	2,5	2,7	2,8	4,2

Industrielanden	1996	1984	1985	1986	1987	1988
	KKP	volume-mutaties per jaar in %				
Particuliere consumptie	11888	3,2	3,7	3,8	3,5	4,2
Bruto investeringen	3719	6,9	4,2	3,4	4,1	6,9
Uitvoer goederen en diensten	3724	8,8	4,3	1,8	4,5	7,6
Invoer goederen en diensten	3633	10,8	4,7	5,4	7,3	8,3
Bruto binnenlands product	18788	4,2	3,2	2,9	3,0	4,3

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
3,3	2,9	2,2	1,5	-0,3	1,6	1,7	2,0	1,9	2½	2¼
7,1	3,8	0,9	-0,9	-6,6	2,5	3,3	0,8	2,0	4¼	4½
7,8	4,0	1,3	3,6	1,7	8,8	7,5	4,7	8,5	7	6½
8,5	5,0	3,3	3,8	-3,0	7,8	6,6	3,8	7,3	6¾	6¼
3,5	2,4	1,0	1,0	-0,6	3,0	2,4	1,7	2,6	2¾	2¾

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
3,2	2,5	1,1	2,1	1,2	2,4	2,1	2,4	2,3	2¼	2¼
5,6	2,6	-0,8	0,7	-1,3	3,4	3,1	5,6	2,3	3½	3¼
8,1	5,2	2,7	4,5	2,5	8,4	7,9	5,3	9,4	6½	6½
7,9	4,4	1,6	4,0	0,7	9,3	8,0	5,9	8,3	7	6
3,7	2,3	0,7	1,7	0,8	2,8	2,2	2,6	2,6	2¼	2¼

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
3,4	2,9	2,1	1,6	-0,3	1,6	1,7	2,0	2,1	2½	2½
7,1	3,8	0,9	-0,9	-6,5	2,4	3,5	1,0	2,1	4¼	4½
7,7	4,1	1,4	3,7	1,9	9,0	7,7	4,7	8,4	7	6½
8,6	5,1	3,3	4,0	-2,8	7,7	6,6	3,9	7,4	7	6½
3,5	2,4	1,0	1,0	-0,5	2,9	2,5	1,7	2,6	2¾	2¾

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
3,1	2,4	0,9	2,2	1,4	2,5	2,1	2,4	2,5	2½	2¼
5,2	2,1	-1,3	1,2	-0,7	4,1	3,6	5,4	3,1	4	3½
8,1	5,3	2,9	4,7	2,8	8,7	8,3	5,6	9,4	6½	6¼
7,6	4,4	1,5	4,3	1,3	9,5	7,8	6,0	8,9	7¼	6
3,6	2,1	0,5	1,8	1,0	3,0	2,3	2,5	2,8	2¼	2¼

Bijlage B3 Overige kerngegevens buitenland, 1984-1999

Werkgelegenheid in personen					
	1984	1985	1986	1987	1988
mutaties per jaar in %					
Verenigde Staten	4,7	2,4	1,7	2,9	2,8
Japan	0,3	0,6	0,5	0,4	1,2
Duitsland	0,2	0,7	1,4	0,7	0,8
Frankrijk	-0,9	-0,3	0,4	0,3	0,9
Verenigd Koninkrijk	2,8	1,2	0,1	2,1	3,5
Italië	0,5	0,9	0,8	0,3	0,6
België	-0,2	0,6	0,6	0,5	1,5
Nederland	0,7	1,9	2,0	1,7	1,3
EU-15	0,2	0,5	0,7	1,2	1,5
Industrielanden	1,8	1,3	1,1	1,7	1,9
Gestandaardiseerde werkloosheid					
	1984	1985	1986	1987	1988
% totale beroepsbevolking					
Verenigde Staten	7,5	7,2	7,0	6,2	5,5
Japan	2,7	2,6	2,8	2,8	2,5
Duitsland	6,7	6,7	6,0	5,8	5,8
Frankrijk	9,7	10,1	10,2	10,4	9,8
Verenigd Koninkrijk	11,1	11,5	11,5	10,6	8,7
Italië	8,1	8,4	9,2	9,9	10,0
België	11,1	10,4	10,3	10,0	8,9
Nederland	9,3	8,3	8,3	8,0	7,5
EU-15	9,6	9,8	9,7	9,5	8,9
Industrielanden	7,7	7,6	7,5	7,1	6,6
Loonsom per werknemer bedrijven (nationale valuta)					
	1984	1985	1986	1987	1988
mutaties per jaar in %					
Verenigde Staten	4,5	4,4	4,2	4,3	5,1
Japan	3,9	2,7	2,9	3,5	3,9
Duitsland	3,8	3,1	3,7	3,3	3,2
Frankrijk	8,2	7,2	4,2	4,0	4,5
Verenigd Koninkrijk	6,2	8,3	8,5	7,2	8,1
Italië	11,5	10,5	6,9	7,8	8,4
België	7,7	4,7	5,2	2,4	2,8
Nederland	0,0	1,7	2,8	1,5	1,4
EU-15	7,3	7,0	6,2	5,3	5,7
Industrielanden	5,5	5,2	4,8	4,7	5,2

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
2,5	0,6	-0,7	-0,3	1,7	3,1	1,3	1,4	2,2	1½	¾
1,5	1,7	2,0	1,1	0,4	0,1	0,2	0,4	1,1	¼	¼
1,5	-0,3	-2,1	-1,8	-1,7	-0,7	-0,3	-1,2	-1,2	0	¾
1,2	1,0	0,1	-0,8	-1,2	-0,1	1,1	0,0	0,2	1	1¼
3,1	1,0	-3,2	-2,2	-1,5	0,7	1,1	0,2	1,7	½	0
0,2	0,8	0,7	-1,0	-2,8	-1,5	-0,5	0,8	0,0	0	½
1,5	1,3	0,0	-0,6	-1,3	-0,7	0,4	0,1	0,6	1	1
2,1	2,2	1,7	1,6	-0,2	0,1	2,0	2,3	2,6	2½	1¾
1,6	0,9	-0,9	-1,4	-1,9	-0,3	0,6	0,3	0,6	¾	1
1,9	0,9	-0,3	-0,5	-0,1	1,1	0,8	0,8	1,3	1	¾

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
5,3	5,6	6,8	7,5	6,9	6,1	5,6	5,4	4,9	5	5
2,3	2,1	2,1	2,2	2,5	2,9	3,1	3,4	3,4	3¾	3¾
5,2	4,4	5,9	6,8	7,9	8,4	8,2	8,9	9,7	9¾	9¾
9,3	9,0	9,5	10,4	11,7	12,3	11,7	12,4	12,5	12	11¾
7,3	7,1	8,8	10,1	10,5	9,6	8,8	8,2	7,1	7	7½
10,0	9,1	8,8	9,0	10,3	11,4	11,9	12,0	12,1	12	12
7,5	6,7	6,6	7,3	8,9	10,0	9,9	9,8	9,5	9	8¾
6,9	6,2	5,8	5,6	6,6	7,1	6,9	6,3	5,3	4¾	4
8,1	7,6	8,4	9,4	10,9	11,3	10,9	11,0	10,9	10½	10¼
6,1	6,0	6,8	7,6	8,1	8,0	7,6	7,7	7,4	7¼	7¼

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
3,1	6,1	3,9	5,9	3,1	2,4	4,1	3,5	4,2	4¼	4¼
4,7	5,7	4,8	1,1	0,7	2,0	1,4	0,9	1,0	½	½
3,0	7,9	10,3	10,5	3,7	3,5	3,7	2,4	2,2	1¾	2¼
4,3	5,2	4,3	4,3	2,7	2,1	1,8	2,9	3,3	2¼	2½
8,7	9,7	7,6	3,5	3,1	5,0	3,2	4,2	4,5	4¾	4¾
9,3	8,6	9,0	6,2	3,9	2,9	5,9	5,2	4,4	3¾	3½
2,5	8,2	7,2	6,0	3,1	3,8	1,3	1,3	2,2	2¼	2½
0,8	3,2	4,0	4,1	3,4	2,2	0,3	1,3	2,3	2¾	4¼
6,1	8,0	7,9	6,6	3,8	3,5	3,3	3,2	3,4	3	3¼
4,6	6,6	5,3	5,2	2,8	2,6	3,3	3,0	3,4	3	3¼

Bijlage B3 Overige kerngegevens buitenland, 1984-1999 (vervolg)

Arbeidskosten pep verwerkende industrie (nationale valuta)					
	1984	1985	1986	1987	1988
mutaties per jaar in %					
Verenigde Staten	2,7	1,6	1,2	-3,7	1,9
Japan	0,4	-2,5	5,3	-3,1	-2,8
Duitsland	1,4	1,6	3,9	6,8	0,5
Frankrijk	7,5	5,5	2,7	2,4	-3,0
Verenigd Koninkrijk	2,9	5,8	4,4	5,3	0,7
Italië	5,0	6,5	2,9	3,2	2,2
België	4,0	3,2	1,9	2,2	-2,1
Nederland	-3,9	1,2	1,6	5,7	-3,0
EU-15	3,9	4,7	4,1	4,7	0,5
Industrielanden	2,7	2,2	3,4	0,3	0,6
Arbeidsinkomensquote verwerkende industrie					
	1984	1985	1986	1987	1988
indices, 1991 = 100					
Verenigde Staten	105,0	106,0	104,4	101,7	99,8
Japan	98,9	98,5	100,9	99,6	97,8
Duitsland	103,0	101,7	99,8	103,7	102,8
Frankrijk	113,9	110,7	104,6	104,1	98,6
Verenigd Koninkrijk	100,2	97,5	96,2	97,2	94,2
Italië	96,7	95,6	92,7	92,2	90,4
België	102,5	99,0	96,3	98,0	91,9
Nederland	108,3	108,3	106,5	111,8	104,5
EU-15	102,5	101,0	98,6	100,2	97,8
Industrielanden	104,2	104,0	101,8	100,9	98,4
Prijs particuliere consumptie (nationale valuta)					
	1984	1985	1986	1987	1988
mutaties per jaar in %					
Verenigde Staten	4,2	3,6	2,7	3,9	4,2
Japan	2,6	2,3	0,7	0,5	0,5
Duitsland	2,5	1,8	-0,6	0,5	1,3
Frankrijk	7,7	5,8	2,7	3,1	2,6
Verenigd Koninkrijk	5,0	5,3	4,0	4,4	5,0
Italië	12,0	9,3	6,2	5,3	5,9
België	6,1	5,8	1,1	2,4	1,5
Nederland	1,9	2,4	0,3	0,2	0,5
EU-15	7,4	5,8	3,8	3,6	3,9
Industrielanden	5,2	4,4	3,0	3,4	3,6

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
2,1	3,7	3,4	1,6	-0,2	2,6	3,1	2,4	-0,4	½	½
0,6	1,7	2,1	4,3	5,0	0,9	-4,4	-2,1	-3,3	½	-¾
1,5	5,9	2,9	5,5	3,1	-2,4	1,4	0,0	-3,3	-½	¾
0,3	3,5	5,3	2,2	1,8	-4,9	-1,0	-0,1	-2,0	½	1
2,5	7,3	5,9	1,0	0,5	-1,4	1,9	3,4	2,6	2¾	2½
6,6	7,3	8,0	2,6	2,5	-2,9	-0,8	6,0	3,1	1¾	1½
0,4	4,1	6,4	3,7	1,1	-3,8	-0,4	-0,4	0,4	½	½
-3,6	0,7	4,3	3,7	-0,6	-6,4	-1,7	-1,3	-1,0	-¾	1¼
2,7	6,2	5,0	3,5	1,8	-2,8	0,6	1,7	-0,4	¾	1¼
2,1	4,3	3,7	2,9	1,6	0,0	0,8	1,3	-1,0	½	½

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
98,9	99,8	100,0	100,7	99,6	99,8	101,0	99,7	.	.	.
98,2	99,0	100,0	103,7	109,9	114,1	113,5	111,7	.	.	.
102,6	103,1	100,0	101,8	103,6	101,3	102,3	101,1	.	.	.
97,5	97,8	100,0	100,8	100,8	97,3	95,7	96,3	.	.	.
92,5	95,5	100,0	98,2	95,1	91,6	89,3	89,1	.	.	.
91,7	95,3	100,0	100,1	98,3	93,8	88,3	88,4	.	.	.
89,8	91,9	100,0	100,9	99,6	94,1	91,1	89,4	.	.	.
98,7	97,6	100,0	102,7	100,5	94,0	90,7	90,3	.	.	.
96,9	98,7	100,0	100,6	100,2	96,9	95,7	94,8	.	.	.
98,0	99,7	100,0	101,2	101,5	101,2	100,8	100,0	.	.	.

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
4,9	5,0	4,0	3,1	2,7	2,3	2,2	2,4	2,0	1¼	1¾
2,1	2,6	2,5	1,9	1,2	0,7	-0,5	0,1	1,8	¾	½
2,9	2,4	4,8	4,7	4,1	3,0	1,9	2,0	2,0	1¾	2
3,4	2,8	3,2	2,4	2,2	2,1	1,7	2,0	1,3	1½	1½
5,9	5,5	7,5	5,1	3,4	2,2	2,6	2,6	2,2	2½	2½
6,6	6,2	6,9	5,6	5,4	4,6	5,8	4,3	2,2	2½	2¼
3,8	3,3	3,1	2,1	3,0	3,2	1,6	2,3	1,7	1	1¼
1,2	2,2	3,2	3,1	2,1	2,8	1,5	1,3	2,1	2	1¾
5,0	4,8	5,8	4,7	4,1	3,3	3,0	2,7	2,0	2	2
4,5	4,6	4,5	3,4	2,9	2,4	2,1	2,1	1,9	1½	1¾

Bijlage B3 Overige kerngegevens buitenland, 1984-1999 (vervolg)

Vorderingensaldo totale overheid (nationale-rekeningenbasis)					
	1984	1985	1986	1987	1988
% bruto binnenlands product					
Verenigde Staten	-3,8	-4,2	-4,5	-3,6	-3,1
Japan	-2,1	-0,8	-0,9	0,5	1,5
Duitsland	-2,4	-1,6	-1,8	-2,3	-2,6
Frankrijk	-2,8	-2,9	-2,7	-1,9	-1,7
Verenigd Koninkrijk	-3,9	-2,8	-2,9	-1,6	-0,2
Italië	-11,7	-12,6	-11,7	-11,0	-10,7
België	-9,5	-9,0	-9,5	-7,7	-7,0
Nederland	-5,1	-3,2	-4,7	-5,6	-4,3
EU-15	-4,8	-4,5	-4,2	-3,6	-3,3
Industrielanden	-3,8	-3,6	-3,5	-2,5	-1,9
Saldo lopende rekening					
	1984	1985	1986	1987	1988
% bruto binnenlands product					
Verenigde Staten	-2,4	-2,9	-3,4	-3,5	-2,4
Japan	2,8	3,6	4,3	3,6	2,8
Duitsland	0,8	1,7	3,5	3,4	3,5
Frankrijk	0,0	0,0	0,5	-0,2	-0,3
Verenigd Koninkrijk	-0,3	0,3	-1,1	-2,1	-4,8
Italië	-0,8	-1,0	0,3	-0,3	-0,8
België	-0,7	0,1	1,9	1,1	1,6
Nederland	4,3	4,3	3,1	1,9	2,8
EU-15	0,1	0,3	1,0	0,5	-0,1
Industrielanden	-0,6	-0,7	-0,3	-0,5	-0,4
Investeringsbedrijven, excl. woningen					
	1984	1985	1986	1987	1988
% bruto binnenlands product					
Verenigde Staten	13,1	13,1	12,3	11,6	11,6
Japan	17,7	17,9	17,6	17,5	18,5
Duitsland	11,1	11,5	11,6	11,7	11,9
Frankrijk	10,5	10,7	11,0	11,4	12,1
Verenigd Koninkrijk	11,2	11,7	11,3	12,1	13,6
Italië	11,0	10,9	10,6	11,0	11,6
België	10,7	10,5	10,8	11,2	12,2
Nederland	10,9	12,0	12,9	13,1	13,0
EU-15	11,1	11,5	11,5	12,0	12,6
Industrielanden	13,2	13,4	13,1	13,1	13,6

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
-2,8	-3,8	-4,5	-5,6	-4,7	-3,3	-2,9	-2,1	-1,0	-1	-1
2,5	2,9	2,9	1,5	-1,6	-2,3	-3,7	-4,4	-3,0	-3½	-2¾
-0,4	-2,3	-3,3	-2,8	-3,5	-2,6	-3,3	-3,4	-2,7	-2½	-2¼
-1,2	-1,6	-2,2	-4,1	-6,1	-6,0	-5,3	-4,1	-3,0	-3	-2¾
0,0	-1,5	-2,6	-6,3	-7,9	-6,9	-5,8	-4,7	-1,9	-½	-¼
-9,9	-11,0	-10,2	-9,5	-9,6	-9,0	-7,1	-6,7	-2,7	-2½	-2
-6,4	-5,6	-6,5	-7,2	-7,5	-5,1	-4,1	-3,2	-2,1	-1¾	-1¾
-4,6	-5,0	-2,5	-3,6	-3,0	-3,6	-4,0	-2,3	-1,3	-1½	-1¼
-2,4	-3,5	-4,3	-5,1	-6,2	-5,5	-5,1	-4,2	-2,4	-2	-1¾
-1,3	-2,2	-2,8	-3,8	-4,4	-3,8	-3,7	-3,3	-1,8	-1¾	-1½

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
-1,8	-1,4	0,1	-0,8	-1,4	-2,0	-1,9	-1,8	-2,0	-2¼	-2½
2,0	1,3	2,3	3,0	3,1	2,8	2,2	1,5	2,3	2¾	2¾
4,1	2,8	-1,2	-1,1	-1,1	-1,5	-1,4	-1,2	-0,8	-¼	½
-0,5	-1,0	-0,5	0,1	1,0	1,0	1,6	1,6	2,3	2¾	3
-5,4	-4,5	-2,3	-2,5	-2,5	-1,8	-1,9	-1,4	-0,6	-1¾	-2
-1,5	-1,6	-2,1	-2,4	1,0	1,5	2,4	4,6	4,7	5	5¼
1,5	0,7	1,6	2,0	3,8	4,0	4,5	4,8	6,6	6¾	6¾
3,5	3,8	3,5	3,1	4,9	5,4	5,5	5,8	6,5	6½	6½
-0,5	-0,8	-1,4	-1,3	-0,1	0,0	0,4	0,9	1,2	1¼	1½
-0,6	-0,7	-0,2	-0,3	0,2	-0,1	0,1	0,1	0,2	0	0

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
11,5	11,1	10,3	10,0	10,2	10,6	11,2	11,5	11,8	12¼	12½
19,6	20,6	20,9	19,7	17,8	16,4	16,6	17,3	16,7	16½	16¼
12,3	13,5	14,5	13,9	12,4	11,9	11,6	11,2	10,9	11	11
12,6	12,8	12,6	11,6	10,5	10,2	10,3	10,0	9,8	9¾	10
14,2	13,4	11,7	10,4	9,9	10,0	10,5	11,1	10,9	11¼	11½
11,9	11,8	11,2	10,8	9,0	9,2	10,0	9,8	9,7	9¾	10
13,6	14,5	13,6	13,2	11,9	11,2	11,6	11,4	11,7	11¾	11¾
13,4	13,1	13,1	12,5	11,7	11,2	11,6	12,2	12,6	12½	12¾
13,1	13,3	13,0	12,2	11,0	10,8	11,1	11,0	10,9	11	11¼
13,9	13,9	13,6	12,9	12,3	12,1	12,5	12,5	12,5	12¾	12¾

Bijlage B3 Overige kerngegevens buitenland, 1984-1999 (vervolg)

Lange rente					
	1984	1985	1986	1987	1988
	%				
Verenigde Staten	12,4	10,6	7,7	8,4	8,8
Japan	7,2	6,4	5,0	4,4	4,7
Duitsland	8,0	7,0	6,2	6,2	6,5
Frankrijk	13,4	11,9	9,1	10,2	9,2
Verenigd Koninkrijk	11,3	11,1	10,1	9,6	9,7
Italië	15,6	13,7	11,5	10,6	10,9
België	12,0	10,6	7,9	7,8	7,9
Nederland	8,1	7,3	6,4	6,4	6,4
EU-15	11,9	10,8	9,1	9,2	9,1
Industrielanden	11,4	10,1	7,9	8,1	8,2
Korte rente					
	1984	1985	1986	1987	1988
	%				
Verenigde Staten	10,1	8,0	6,5	6,8	7,7
Japan	6,5	6,6	5,2	4,2	4,5
Duitsland	6,0	5,4	4,6	4,0	4,3
Frankrijk	11,7	9,9	7,7	8,3	7,9
Verenigd Koninkrijk	9,9	12,2	10,9	9,7	10,3
Italië	17,3	15,3	13,4	11,3	10,8
België	11,4	9,5	8,1	7,1	6,7
Nederland	6,1	6,3	5,6	5,3	4,8
EU-15	10,9	10,4	8,8	8,4	8,2
Industrielanden	9,8	8,7	7,4	7,1	7,4

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
8,5	8,6	7,9	7,0	5,9	7,1	6,6	6,4	6,3	5¾	6
5,3	7,5	6,4	5,1	4,0	4,2	3,2	3,0	2,1	2	2
6,9	8,7	8,4	7,8	6,4	6,8	6,8	6,2	5,7	5¼	5¾
9,2	10,4	9,5	9,0	7,0	7,5	7,7	6,5	5,7	5¼	5¾
10,2	11,8	10,1	9,1	7,5	8,2	8,2	7,8	7,0	6¼	6¼
12,8	13,5	13,1	13,7	11,3	10,6	11,8	8,9	6,6	5¾	5¾
8,6	10,1	9,3	8,7	7,2	7,7	7,4	6,3	5,6	5½	5¾
7,2	8,9	8,7	8,1	6,4	6,9	6,9	6,2	5,6	5¼	5¾
9,9	11,3	10,5	10,0	8,1	8,3	8,5	7,2	6,1	5½	5¾
8,5	9,6	8,7	8,0	6,3	6,9	6,6	6,1	5,4	5	5¼

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
9,0	8,1	5,9	3,8	3,2	4,7	5,9	5,4	5,6	5¾	5¾
5,4	7,7	7,4	4,5	3,0	2,2	1,2	0,6	0,6	1	¾
7,1	8,5	9,2	9,5	7,3	5,4	4,5	3,3	3,3	3¾	4¼
9,4	10,3	9,6	10,3	8,6	5,8	6,6	3,9	3,5	3¾	4
13,9	14,8	11,5	9,6	5,9	5,5	6,7	6,0	6,8	7¼	5¾
12,6	12,0	12,0	14,0	10,2	8,5	10,5	8,8	6,9	4¾	4
8,8	9,6	9,4	9,4	8,2	5,7	4,8	3,2	3,4	3¾	4
7,3	8,7	9,3	9,4	6,9	5,2	4,4	3,0	3,3	3¾	4¼
10,6	11,4	10,8	11,1	8,4	6,4	6,7	5,1	4,7	4½	4½
9,2	9,7	8,4	7,2	5,2	4,8	5,1	4,3	4,2	4¼	4¼

Bijlage B3 Overige kerngegevens buitenland, 1984-1999 (vervolg)

Dollarkoers					
	1984	1985	1986	1987	1988
nationale valuta per dollar					
Japan (1000)	0,237	0,238	0,168	0,145	0,128
Duitsland	2,846	2,944	2,171	1,797	1,756
Frankrijk	8,738	8,986	6,926	6,011	5,955
Verenigd Koninkrijk	0,752	0,779	0,682	0,612	0,562
Italië (1000)	1,757	1,908	1,491	1,296	1,301
België	57,77	59,37	44,67	37,34	36,76
Denemarken	10,36	10,60	8,091	6,838	6,730
Finland	6,003	6,203	5,069	4,395	4,183
Griekenland	112,6	138,2	139,9	135,4	141,8
Ierland	0,923	0,945	0,746	0,673	0,656
Nederland	3,209	3,321	2,450	2,025	1,976
Oostenrijk	20,01	20,69	15,27	12,64	12,35
Portugal	147,3	171,4	149,6	141,0	143,9
Spanje	160,8	170,1	140,1	123,4	116,4
Zweden	8,272	8,604	7,122	6,340	6,128
Koopkrachtpariteit					
	1984	1985	1986	1987	1988
nationale valuta per KKP					
Japan (1000)	0,221	0,217	0,217	0,210	0,204
Duitsland	2,241	2,206	2,227	2,200	2,152
Frankrijk	6,543	6,682	6,877	6,853	6,788
Verenigd Koninkrijk	0,537	0,547	0,552	0,562	0,575
Italië (1000)	1,147	1,209	1,276	1,314	1,352
België	39,53	40,48	41,14	40,80	40,02
Denemarken	9,089	9,159	9,362	9,521	9,514
Finland	5,673	5,773	5,893	5,983	6,182
Griekenland	66,49	76,19	87,39	97,67	108,5
Ierland	0,697	0,705	0,736	0,725	0,719
Nederland	2,530	2,486	2,434	2,341	2,283
Oostenrijk	14,78	14,71	14,78	14,62	14,32
Portugal	55,86	65,49	77,87	83,21	89,92
Spanje	88,20	91,91	100,2	102,8	104,6
Zweden	7,690	7,940	8,298	8,428	8,654

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
0,138	0,145	0,135	0,127	0,111	0,102	0,094	0,109	0,121	0,130	0,130
1,880	1,616	1,659	1,562	1,653	1,623	1,433	1,505	1,734	1,778	1,733
6,378	5,446	5,642	5,293	5,663	5,550	4,991	5,116	5,836	5,950	5,801
0,611	0,563	0,567	0,569	0,666	0,653	0,634	0,641	0,611	0,602	0,602
1,372	1,198	1,240	1,233	1,571	1,612	1,629	1,543	1,703	1,743	1,699
39,40	33,42	34,17	32,15	34,55	33,44	29,49	30,97	35,77	36,67	35,76
7,310	6,187	6,399	6,037	6,483	6,360	5,606	5,799	6,605	6,771	6,601
4,288	3,823	4,046	4,485	5,716	5,223	4,368	4,594	5,191	5,372	5,238
162,4	158,4	182,3	190,7	229,1	242,5	231,7	240,7	273,0	279,7	272,7
0,705	0,605	0,621	0,588	0,683	0,669	0,624	0,625	0,660	0,687	0,669
2,121	1,821	1,870	1,758	1,857	1,820	1,606	1,686	1,951	2,000	1,950
13,23	11,37	11,68	10,99	11,63	11,42	10,08	10,59	12,20	12,51	12,19
157,5	142,6	144,5	135,0	160,8	166,0	150,0	154,2	175,3	181,7	177,1
118,4	102,0	103,9	102,4	127,3	133,9	124,7	126,6	146,4	150,4	146,6
6,446	5,919	6,048	5,824	7,785	7,716	7,137	6,708	7,637	7,789	7,594

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
0,199	0,195	0,193	0,191	0,188	0,184	0,178	0,173	.	.	.
2,110	2,090	2,104	2,168	2,198	2,203	2,198	2,172	.	.	.
6,700	6,610	6,572	6,552	6,553	6,507	6,469	6,417	.	.	.
0,591	0,602	0,618	0,630	0,633	0,630	0,631	0,635	.	.	.
1,377	1,420	1,472	1,503	1,533	1,554	1,596	1,635	.	.	.
40,11	39,50	39,21	39,63	40,11	40,26	39,93	39,65	.	.	.
9,512	9,390	9,272	9,334	9,172	9,126	9,059	9,017	.	.	.
6,297	6,380	6,295	6,183	6,155	6,100	6,099	6,035	.	.	.
120,0	141,0	157,5	176,4	194,4	210,5	224,7	238,4	.	.	.
0,727	0,690	0,676	0,675	0,688	0,682	0,673	0,666	.	.	.
2,215	2,170	2,146	2,141	2,129	2,133	2,120	2,099	.	.	.
14,12	14,00	13,99	14,24	14,25	14,37	14,37	14,29	.	.	.
96,52	104,0	112,2	120,8	125,0	129,3	132,8	133,8	.	.	.
107,2	110,0	113,2	117,8	120,3	122,5	125,6	126,6	.	.	.
8,959	9,340	9,679	9,534	9,573	9,602	9,751	9,621	.	.	.

	Consumentenprijs			Lange rente		
	1997	1998	1999	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %			%		
EMU-norm ^a	2,7	2¾	2¾	7,4	7¼	7¾
Duitsland	1,5	1¼	1½	5,7	5¼	5¾
Frankrijk	1,3	1¼	1½	5,7	5¼	5¾
Verenigd Koninkrijk	1,9	2½	2½	7,0	6¼	6¼
Italië	1,9	2	2	6,6	5¾	5¾
België	1,5	1¼	1¼	5,6	5½	5¾
Denemarken	2,0	2½	2¾	6,2	5½	6
Finland	1,2	1¾	2	4,8	4¾	5¼
Griekenland	5,4	4½	3½	9,3	8½	7½
Ierland	1,2	2½	3	6,5	5¾	6
Luxemburg	1,4	1½	1¾	.	.	.
Nederland	1,9	1¾	1¼	5,6	5¼	5¾
Oostenrijk	1,2	1¼	1½	4,8	4¼	4¾
Portugal	1,9	2	2	5,5	4¾	5¾
Spanje	1,9	2¼	2¼	5,8	4¾	5¼
Zweden	1,9	2	2	6,6	5¾	6¼
Totaal EU-landen	1,7	1¾	1¾	6,1	5½	5¾

^a Omschrijving EMU-normen: Inflatie: De gemiddelde geharmoniseerde index van de consumentenprijzen (HICP) in de drie lidstaten met de laagste stijging, plus 1½ procentpunt. Rente: Het gemiddelde van de renteniveaus in de drie lidstaten met de laagste inflatie, plus 2 procentpunt. Vorderingsaldo: Maximaal tekort tenminste dichtbij 3% BBP. Overheidsschuld: Voldoende afnemend en in bevredigend tempo bewegend naar 60% BBP. De definitie van het bruto binnenlands product is nog niet geheel geharmoniseerd.

Bron: CPB, OESO, EC en DNB.

	EMU-overheidstekort			Bruto schuldquote		
	1997	1998	1999	1997	1998	1999
	% BBP			% BBP		
EMU-norm	-3	-3	-3	60	60	60
Duitsland	-2,7	-2½	-2¼	61	61	61
Frankrijk	-3,0	-3	-2¾	58	58	58
Verenigd Koninkrijk	-1,9	-½	-¼	53	52	51
Italië	-2,7	-2½	-2	122	118	114
België	-2,1	-1¾	-1¾	122	118	114
Denemarken	0,7	1¼	1¾	65	60	55
Finland	-0,9	0	½	56	54	52
Griekenland	-4,0	-2¾	-2½	109	108	105
Ierland	0,9	1	1	66	60	54
Luxemburg	1,7	1	½	7	7	8
Nederland	-1,3	-1½	-1¼	72	70	69
Oostenrijk	-2,5	-2¼	-2¼	66	65	64
Portugal	-2,5	-2¼	-2¼	62	60	58
Spanje	-2,6	-2¼	-2	69	67	66
Zweden	-0,8	½	½	77	74	70
Totaal EU-landen	-2,4	-2	-1¾	72	70	69

Bijlage C1 Volume-ontwikkeling van de binnenlandse afzet en voorraadvorming afkomstig uit het binnenland, 1988-1999

	1996	1988	1989	1990	1991
	mln gld	mutaties per jaar in %			
1. Landbouw en visserij	25460	0,9	1,3	0,3	-0,4
2. Voedings- en genotmiddelenindustrie	46960	2,1	1,0	3,8	-1,7
3. Overige industrie ^a	45550	3,5	3,5	3,2	-0,9
4. Chemische, rubber- en kunststofverw.industrie	20840	3,1	4,2	1,1	-0,8
5. Metaalindustrie	45150	-2,9	9,4	5,8	0,8
6. Aardolie-industrie	18160	18,2	7,3	0,7	3,4
7. Delfstoffenwinning	15370	-8,6	-0,7	4,4	6,4
8. Openbare nutsbedrijven	29820	-2,5	0,2	3,1	7,1
9. Bouwnijverheid en -installatiebedrijven	91810	10,9	3,4	1,2	1,3
10. Verhuur van en handel in onroerend goed	77960	1,8	4,1	3,9	3,3
11. Handel en reparatiebedrijven	134190	1,5	5,2	5,7	3,4
12. Transport-, opslag- en communicatiebedrijven	51170	4,6	5,0	5,4	4,6
13. Bank- en verzekeringswezen	53950	3,0	4,1	-1,4	1,4
14. Rest tertiaire diensten	143440	4,8	6,8	6,8	5,2
15. Zorg	59180	1,6	1,4	2,1	3,0
16. Omzetbelasting	48200	2,3	3,6	3,2	3,0
17. Consumptie niet-ingezetenen in Nederland	-9310	3,9	20,8	-9,1	22,8
2-6. Industrie	176660	2,3	4,5	3,6	-0,3
2-8. Nijverheid (excl. bouwnijverheid)	221860	0,9	3,7	3,6	1,0
10-15. Diensten	519890	2,8	4,9	4,5	3,7
1-17. Bedrijven ^b	899240	3,0	4,0	3,7	2,4
Marktsector ^c	746730	3,5	4,3	3,8	2,2

wo. open sector ^d	284450	2,0	3,8	3,2	1,2
afgeschermd sector ^e	322270	3,0	5,3	5,4	3,3

^a Textiel-, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, grafische industrie, uitgeverijen.

^b Incl. N.A.G. en desinvesteringen.

^c Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

^d Landbouw en visserij; industrie; openbare nutsbedrijven; transport-, opslag- en communicatiebedrijven; N.A.G. en desinvesteringen.

^e Handel en reparatiebedrijven; bank- en verzekeringswezen; rest tertiaire diensten; consumptie niet-ingezetenen in Nederland.

1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
0,1	0,4	- 2,2	- 0,2	- 1,0	- 7,6	8 $\frac{3}{4}$	$\frac{3}{4}$
1,9	1,1	0,5	1,0	- 0,1	0,8	1 $\frac{1}{4}$	1 $\frac{1}{2}$
- 2,0	- 1,6	2,1	1,2	2,7	3,4	2 $\frac{3}{4}$	2 $\frac{1}{4}$
- 2,3	1,5	3,5	2,4	- 1,5	- 0,6	4	3 $\frac{1}{4}$
- 0,8	- 15,5	9,7	2,7	7,4	0,2	1 $\frac{3}{4}$	4
2,8	11,2	2,0	10,6	7,4	3,3	2	3 $\frac{1}{2}$
- 1,6	5,0	0,4	1,6	7,1	- 6,7	4	- 1
- 1,2	3,0	0,6	2,0	6,8	- 3,3	4 $\frac{1}{2}$	3
- 0,3	- 2,9	2,0	2,0	1,3	5,8	3 $\frac{1}{2}$	2 $\frac{1}{4}$
3,3	3,9	3,1	2,1	2,7	3,0	2 $\frac{3}{4}$	2 $\frac{3}{4}$
1,3	- 1,8	1,6	3,4	3,2	4,1	3 $\frac{3}{4}$	3 $\frac{1}{2}$
4,2	1,4	3,7	5,5	6,4	6,6	5 $\frac{1}{4}$	5
0,9	0,3	3,9	1,8	6,7	4,5	1 $\frac{1}{4}$	2 $\frac{1}{4}$
3,3	2,6	3,8	4,7	5,5	5,9	5 $\frac{1}{4}$	3 $\frac{3}{4}$
2,8	1,4	2,0	0,8	1,3	1,7	1 $\frac{1}{2}$	1 $\frac{1}{4}$
2,7	0,4	3,1	1,5	3,8	4,3	3 $\frac{3}{4}$	2 $\frac{1}{4}$
4,9	- 9,7	- 1,2	9,7	3,7	- 3,1	1	1
- 0,2	- 3,2	3,6	2,5	3,0	1,4	2 $\frac{1}{4}$	2 $\frac{3}{4}$
- 0,4	- 1,9	3,0	2,4	3,8	0,2	2 $\frac{1}{2}$	2 $\frac{1}{2}$
2,5	1,0	2,9	3,3	4,2	4,4	3 $\frac{3}{4}$	3 $\frac{1}{4}$
1,3	- 0,1	2,7	2,7	3,6	3,3	3 $\frac{1}{2}$	2 $\frac{3}{4}$
1,1	- 0,6	2,8	3,0	3,9	3,6	3 $\frac{3}{4}$	3
0,3	- 1,4	2,7	2,9	3,7	1,1	3 $\frac{1}{2}$	3
2,0	0,6	3,0	3,5	4,8	5,2	4 $\frac{1}{4}$	3 $\frac{1}{2}$

Bijlage C2 Volume-ontwikkeling van de buitenlandse afzet, 1988-1999

		1996	1988	1989	1990	1991
		mln gld	mutaties per jaar in %			
1.	Landbouw en visserij	16930	4,3	7,6	11,5	6,6
2.	Voedings- en genotmiddelenindustrie	41150	3,2	4,0	6,1	7,7
3.	Overige industrie ^a	19860	11,7	8,6	7,8	2,9
4.	Chemische, rubber- en kunststofverw.in- dustrie	40640	10,2	3,8	2,9	-1,4
5.	Metaalindustrie	57900	8,7	6,8	3,9	2,3
6.	Aardolie-industrie	15150	-5,2	0,1	-2,9	3,9
7.	Delfstoffenwinning	9760	-11,1	15,7	10,6	11,1
8.	Openbare nutsbedrijven	40	.	.	.	.
9.	Bouwnijverheid en -installatiebedrijven	3100	-5,2	15,8	31,3	-3,9
10.	Verhuur van en handel in onroerend goed	10	.	.	.	.
11.	Handel en reparatiebedrijven	34710	9,8	7,9	6,8	8,1
12.	Transport-, opslag- en communicatiebedrij- ven	27220	7,4	7,3	3,3	4,6
13.	Bank- en verzekeringswezen	2240	-2,9	9,7	53,1	-23,4
14.	Rest tertiaire diensten	9590	11,5	9,7	14,1	7,5
15.	Zorg	0	.	.	.	.
17.	Consumptie niet-ingezetenen in Nederland	9310	3,9	20,8	-9,1	22,8
18.	Wederuitvoer	68920	26,2	7,3	5,0	7,3
2-6.	Industrie	174690	6,7	5,1	4,0	2,8
2-8.	Nijverheid (excl.bouwnijverheid)	184500	5,9	5,4	4,2	3,1
10-15.	Diensten	73780	8,5	7,9	7,5	5,3
1-17.	Bedrijven ^b	288540	6,1	6,5	5,4	4,2
	Marktsector ^c	278770	6,7	6,3	5,3	4,0

wo. open sector ^d	219820	6,5	5,5	4,7	3,1
afgeschermd sector ^e	55850	8,4	10,4	6,8	8,5

^a Textiel-, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, grafische industrie, uitgeverijen.

^b Incl. N.A.G. en desinvesteringen.

^c Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

^d Landbouw en visserij; industrie; openbare nutsbedrijven; transport-, opslag- en communicatiebedrijven; N.A.G. en desinvesteringen.

^e Handel en reparatiebedrijven; bank- en verzekeringswezen; rest tertiaire diensten; consumptie niet-ingezetenen in Nederland.

1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
5,2	0,2	7,0	1,3	1,7	- 3,5	4¼	4½
2,9	5,5	4,4	3,5	2,5	- 0,6	4½	3¼
0,2	- 1,6	3,0	0,5	1,5	4,7	4¾	4¼
1,6	- 1,7	8,2	8,0	0,7	10,7	8	7¼
0,9	- 2,2	0,9	12,2	4,1	9,2	8¼	6½
1,6	1,5	2,1	4,6	1,1	2,6	2½	2¾
12,2	2,0	- 0,7	- 0,1	17,2	- 9,2	- 4	- 1
.	.	.	.	.	.	.	.
- 13,1	12,5	22,6	- 3,8	13,2	4,1	1¾	2¼
.	.	.	.	.	.	.	.
3,0	1,5	9,3	4,3	6,3	6,3	7½	5½
5,7	5,4	4,7	4,2	4,6	6,0	4¾	5½
- 11,2	35,4	- 14,5	3,7	8,6	3,8	1¾	4½
5,6	7,0	3,8	5,4	7,8	8,8	5¾	4¾
.	.	.	.	.	.	.	.
4,9	- 9,7	- 1,2	9,7	3,7	- 3,1	1	1
4,6	4,2	18,4	14,0	7,4	10,3	11	9¼
1,5	0,1	3,7	7,0	2,4	6,2	6½	5½
2,0	0,2	3,5	6,7	3,1	5,4	6	5¼
3,9	4,6	6,0	4,4	5,9	6,4	6	5½
2,7	1,0	4,4	5,6	3,8	4,8	5¾	5
2,3	0,9	4,6	5,7	3,4	5,3	6	5¼
2,3	0,7	4,1	6,0	2,6	5,4	6	5¼
3,2	1,4	5,4	5,3	6,2	5,0	6	4¾

Bijlage C3 Volume-ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde (factorkosten), 1988-1999

		1996	1988	1989	1990	1991
		mln gld	mutaties per jaar in %			
1.	Landbouw en visserij	19750	5,2	7,0	10,1	3,2
2.	Voedings- en genotmiddelenindustrie	18500	0,5	4,7	2,9	4,7
3.	Overige industrie ^a	24870	5,9	4,0	2,8	- 1,1
4.	Chemische, rubber- en kunststofverw.industrie	19190	7,3	4,8	2,8	- 2,2
5.	Metaalindustrie	36280	1,7	5,3	3,3	0,9
6.	Aardolie-industrie	3920	3,5	- 8,7	16,7	- 0,5
7.	Delfstoffenwinning	17700	- 11,4	4,4	- 0,1	9,0
8.	Openbare nutsbedrijven	11190	2,7	0,2	3,0	3,4
9.	Bouwnijverheid en -installatiebedrijven	33350	9,7	1,5	1,5	- 1,0
10.	Verhuur van en handel in onroerend goed	66590	- 0,1	5,4	3,9	2,5
11.	Handel en reparatiebedrijven	80270	3,3	4,4	5,1	4,3
12.	Transport-, opslag- en communicatiebedrijven	48420	3,2	5,5	6,1	7,0
13.	Bank- en verzekeringswezen	32900	1,5	3,9	- 1,3	- 2,2
14.	Rest tertiaire diensten	95590	5,8	8,0	7,4	4,1
15.	Zorg	44930	0,4	1,3	2,1	2,5
17.	Rentemarge banken	- 25720	2,8	- 1,1	1,3	2,8
2-6.	Industrie	102760	3,6	4,4	3,3	0,4
2-8.	Nijverheid (excl.bouwnijverheid)	131650	1,3	4,1	2,9	1,8
10-15.	Diensten	368700	2,7	5,0	4,6	3,5
1-17.	Bedrijven ^b	528690	2,7	5,0	4,4	2,8

Marktsector ^c	399470	4,1	5,3	4,9	2,6
wo. open sector ^d	182120	3,7	4,7	4,9	2,5
afgeschermd sector ^e	183040	4,1	6,8	5,5	3,3

^a Textiel-, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, grafische industrie, uitgeverijen.

^b Incl. niet afgedragen omzetbelasting.

^c Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

^d Landbouw en visserij; industrie; openbare nutsbedrijven; transport-, opslag- en communicatiebedrijven.

^e Handel en reparatiebedrijven; bank- en verzekeringswezen; rest tertiaire diensten; rentemarge banken.

1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
4,1	1,7	6,0	1,4	1,1	2,0	$\frac{1}{4}$	$3\frac{1}{4}$
2,0	0,8	6,0	2,8	1,4	2,5	$3\frac{1}{4}$	$2\frac{3}{4}$
-2,8	-1,0	3,3	0,1	1,5	3,6	3	$2\frac{3}{4}$
0,3	0,2	9,9	5,8	-0,3	6,7	$6\frac{1}{2}$	$6\frac{1}{4}$
-1,0	-4,3	5,7	4,0	2,3	4,2	$4\frac{1}{4}$	4
2,1	-4,5	11,8	4,3	4,6	6,0	$-1\frac{1}{2}$	$6\frac{1}{4}$
1,4	1,8	-1,0	0,7	10,5	-9,5	$-\frac{1}{4}$	$-4\frac{1}{2}$
1,0	0,4	1,9	3,2	2,9	-0,4	$4\frac{3}{4}$	$3\frac{1}{4}$
-3,1	-2,4	1,1	-1,2	0,9	5,2	3	2
3,4	4,0	2,8	2,2	2,5	2,8	$2\frac{1}{2}$	$2\frac{1}{2}$
1,4	-2,0	1,9	4,1	3,2	4,2	$4\frac{1}{4}$	$3\frac{3}{4}$
4,5	1,5	4,4	3,7	5,5	6,6	$5\frac{1}{2}$	5
0,6	-0,1	1,4	-1,1	6,1	3,9	$\frac{1}{2}$	$1\frac{3}{4}$
3,5	2,8	3,7	5,4	4,5	5,9	$5\frac{1}{2}$	4
2,5	1,4	1,5	0,4	1,0	1,5	$1\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{4}$
-0,3	1,7	-2,0	2,1	4,0	3,5	1	2
-0,5	-1,8	6,1	3,2	1,5	4,3	4	4
-0,1	-1,1	4,8	2,9	2,7	2,0	$3\frac{1}{2}$	$2\frac{3}{4}$
2,7	1,3	2,7	3,1	3,7	4,4	$3\frac{3}{4}$	$3\frac{1}{4}$
1,8	0,4	3,5	2,6	3,0	3,8	$3\frac{3}{4}$	3
1,5	-0,4	4,1	3,0	3,1	4,8	$4\frac{1}{4}$	$3\frac{3}{4}$
1,3	-0,4	5,4	3,1	2,6	4,4	4	4
2,5	0,1	3,3	4,0	4,3	5,2	$4\frac{3}{4}$	$3\frac{3}{4}$

Bijlage C4 Volume-ontwikkeling van de werkgelegenheid, 1988-1999

		1996	1988	1989	1990	1991
		in 1000 arb.jaren	mutaties per jaar in %			
1.	Landbouw en visserij	247	0,0	- 0,4	0,0	- 0,4
2.	Voedings- en genotmiddelenindustrie	150	0,0	0,0	0,6	0,0
3.	Overige industrie ^a	242	4,1	3,2	1,5	0,0
4.	Chemische, rubber- en kunststofverw.industrie	102	2,6	1,7	2,5	0,0
5.	Metaalindustrie	341	- 1,8	0,5	2,4	- 0,8
6.	Aardolie-industrie	9	- 9,1	0,0	0,0	0,0
7.	Delfstoffenwinning	9	0,0	0,0	0,0	0,0
8.	Openbare nutsbedrijven	40	0,0	0,0	- 2,2	- 2,2
9.	Bouwnijverheid en -installatiebedrijven	413	3,2	1,0	0,8	0,0
10.	Verhuur van en handel in onroerend goed	43	2,9	2,8	0,0	2,8
11.	Handel en reparatiebedrijven	997	3,1	3,1	3,9	3,7
12.	Transport-, opslag- en communicatiebedrijven	367	0,6	1,2	2,3	3,1
13.	Bank- en verzekeringswezen	190	1,1	1,7	1,6	1,6
14.	Rest tertiaire diensten	1147	4,6	5,7	5,6	3,2
15.	Zorg	527	0,4	0,9	2,3	1,4
2-6.	Industrie	843	0,5	1,3	1,8	- 0,3
2-8.	Nijverheid (excl.bouwnijverheid)	892	0,5	1,2	1,6	- 0,4
10-15.	Diensten	3271	2,6	3,1	3,8	2,9
1-15.	Bedrijven	4823	2,0	2,3	2,8	1,7
	Marktsector ^b	4244	2,2	2,5	2,9	1,8
	wo. open sector ^c	1497	0,5	1,0	1,5	0,4
	afgeschermd sector ^d	2333	3,5	4,1	4,5	3,2

^a Textiel-, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, grafische industrie, uitgeverijen.

^b Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

^c Landbouw en visserij; industrie; openbare nutsbedrijven; transport-, opslag- en communicatiebedrijven.

^d Handel en reparatiebedrijven; bank- en verzekeringswezen; rest tertiaire diensten.

1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
0,8	-0,5	-2,2	-2,0	-1,0	-1,9	-2	-1 ³ / ₄
0,0	-0,4	-3,6	-0,7	-1,7	-1,2	- ³ / ₄	- ¹ / ₂
-0,4	-1,3	-3,6	-0,7	-2,3	0,7	¹ / ₂	¹ / ₄
-0,8	-2,3	-7,2	-5,3	-3,1	0,0	1	2
-1,3	-5,7	-4,7	-0,6	0,3	0,4	¹ / ₄	1 ¹ / ₄
0,0	-4,0	-1,0	2,1	-4,1	-2,2	0	0
0,0	-1,0	-3,0	-7,3	0,0	0,0	0	0
0,0	-2,0	-1,4	-1,9	-3,1	-2,7	- ³ / ₄	0
-0,3	0,6	-1,0	1,2	2,7	3,0	³ / ₄	0
2,7	3,9	4,0	2,2	2,4	0,7	0	¹ / ₂
2,1	0,3	-0,0	1,7	2,4	3,3	3 ¹ / ₄	2 ¹ / ₄
2,5	-1,6	-2,1	0,3	2,2	1,6	2	1 ¹ / ₂
-0,5	0,9	-1,0	0,2	1,3	0,6	- ³ / ₄	- ¹ / ₂
2,5	2,2	5,0	7,2	6,7	7,2	6 ¹ / ₂	3 ¹ / ₄
3,1	1,2	0,3	1,8	1,0	1,5	2	1 ¹ / ₄
-0,7	-3,1	-4,5	-1,2	-1,3	0,1	¹ / ₄	³ / ₄
-0,7	-3,1	-4,3	-1,3	-1,3	-0,0	¹ / ₄	³ / ₄
2,3	0,9	1,3	3,3	3,6	4,0	3 ³ / ₄	2 ¹ / ₄
1,3	-0,1	-0,2	1,9	2,3	2,8	2 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂
1,1	-0,3	-0,3	1,9	2,5	3,0	2 ³ / ₄	1 ³ / ₄
0,2	-2,3	-3,5	-1,0	-0,4	0,1	¹ / ₄	¹ / ₂
2,1	1,2	2,1	4,1	4,4	5,0	4 ¹ / ₂	2 ¹ / ₂

Bijlage C5 Prijsontwikkeling van de bruto productie, 1988-1999

		1996	1988	1989	1990	1991
		mln gld	mutaties per jaar in %			
1.	Landbouw en visserij	42380	0,1	6,2	- 5,7	1,6
2.	Voedings- en genotmiddelenindustrie	88110	2,0	5,4	- 3,4	0,1
3.	Overige industrie ^a	65410	1,2	2,0	1,8	1,7
4.	Chemische, rubber- en kunststofverw.in- dustrie	61480	4,0	2,6	- 2,9	- 1,3
5.	Metaalindustrie	103050	2,3	3,3	0,4	1,0
6.	Aardolie-industrie	33310	- 10,4	17,4	8,0	0,8
7.	Delfstoffenwinning	25130	- 7,8	1,6	12,8	9,3
8.	Openbare nutsbedrijven	29870	- 3,0	0,2	7,2	4,6
9.	Bouwnijverheid en -installatiebedrijven	94900	2,3	3,3	2,8	2,9
10.	Verhuur van en handel in onroerend goed	77970	2,9	2,5	3,0	4,2
11.	Handel en reparatiebedrijven	168900	0,8	1,3	2,8	1,3
12.	Transport-, opslag- en communicatiebedrij- ven	78390	0,9	0,9	0,4	2,5
13.	Bank- en verzekeringswezen	56190	1,5	5,6	- 0,4	5,0
14.	Overige tertiaire diensten	153030	1,6	1,8	2,8	3,0
15.	Zorg	59180	1,0	1,4	3,8	4,7
16.	Omzetbelasting	48200	0,6	- 6,0	2,4	2,9
2-6.	Industrie	351360	1,3	4,5	- 0,4	0,5
2-8.	Nijverheid (excl.bouwnijverheid)	406350	0,5	4,1	0,7	1,3
10-15.	Diensten	593670	1,3	1,9	2,3	2,9
1-17.	Bedrijven	1187780	1,0	2,7	1,4	2,2
	Marktsector ^b	1025490	1,1	2,8	0,9	1,8
	wo. open sector ^c	504260	0,9	4,0	- 0,5	1,1
	afgeschermd sector ^d	378120	1,2	2,1	2,3	2,4

^a Textiel-, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, grafische industrie, uitgeverijen.

^b Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

^c Landbouw en visserij; industrie; openbare nutsbedrijven; transport-, opslag- en communicatiebedrijven.

^d Handel en reparatiebedrijven; bank- en verzekeringswezen; overige tertiaire diensten.

1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
-4,3	-7,1	3,6	-2,2	2,4	3,4	$\frac{1}{4}$	$\frac{3}{4}$
2,1	-3,9	0,6	0,3	1,7	3,2	1	$\frac{1}{4}$
1,0	0,1	1,2	4,0	0,1	0,8	$2\frac{3}{4}$	$1\frac{1}{4}$
-3,8	-2,3	1,7	6,1	-1,1	3,9	$\frac{1}{4}$	0
0,6	0,2	0,5	1,5	0,3	1,5	2	$1\frac{1}{4}$
-7,6	-1,6	-2,2	-3,1	15,6	5,0	$-2\frac{1}{2}$	$-1\frac{3}{4}$
-8,5	-6,4	-1,1	4,5	3,5	11,3	$-2\frac{1}{4}$	$-5\frac{1}{2}$
-0,6	-0,8	1,4	3,8	5,0	7,5	$1\frac{1}{4}$	$-2\frac{3}{4}$
3,4	2,8	1,8	2,3	2,5	2,7	3	$2\frac{1}{4}$
5,2	5,0	4,8	5,2	3,6	3,6	$3\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{4}$
2,2	3,1	2,1	0,6	0,1	1,4	$1\frac{3}{4}$	$1\frac{1}{2}$
1,2	1,7	1,5	0,2	-0,3	0,7	$\frac{1}{2}$	$\frac{3}{4}$
6,6	6,0	7,0	2,6	-1,0	3,6	$1\frac{1}{4}$	$2\frac{1}{2}$
3,4	3,1	2,2	2,3	2,1	2,5	$2\frac{3}{4}$	$2\frac{1}{4}$
3,1	2,5	2,0	2,0	1,3	1,9	3	$3\frac{1}{4}$
1,4	-2,3	1,3	1,0	2,8	2,5	2	1
-0,4	-1,5	0,6	2,1	1,6	2,5	1	$\frac{1}{2}$
-1,0	-1,8	0,6	2,3	2,0	3,4	1	0
3,2	3,3	2,8	1,9	1,0	2,1	$2\frac{1}{4}$	2
1,3	0,8	1,9	1,9	1,6	2,7	$1\frac{3}{4}$	$1\frac{1}{4}$
1,2	0,6	1,8	1,6	1,4	2,4	$1\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{4}$
-0,6	-1,5	1,1	1,5	1,6	2,6	1	$\frac{1}{2}$
3,3	3,5	2,8	1,5	0,7	2,2	2	2

Bijlage C6 Arbeidsinkomensquote, 1987-1999

	1987	1988	1989	1990	1991
	%				
1. Landbouw en visserij	82,4	81,0	67,1	71,0	70,5
2. Voedings- en genotmiddelenindustrie	82,2	84,2	81,3	74,8	75,3
3. Overige industrie ^a	81,0	78,1	76,9	75,3	77,8
4. Chemische, rubber- en kunststofverw.industrie	63,0	53,4	53,8	63,5	71,1
5. Metaalindustrie	90,2	85,6	80,5	80,1	81,1
6. Aardolie-industrie	86,8	58,8	58,2	33,0	28,0
7. Delfstoffenwinning	6,1	7,9	7,6	6,9	6,0
8. Openbare nutsbedrijven	59,3	61,2	63,4	59,4	58,5
9. Bouwnijverheid en -installatiebedrijven	95,1	89,5	88,2	87,5	89,2
10. Verhuur van en handel in onroerend goed	6,8	7,0	6,5	6,4	6,4
11. Handel en reparatiebedrijven	74,6	74,8	73,6	73,0	76,0
12. Transport-, opslag- en communicatiebedrijven	84,6	82,5	81,8	82,6	82,6
13. Bank- en verzekeringswezen	60,2	60,4	55,4	60,3	61,7
14. Rest tertiaire diensten	86,2	84,0	81,5	79,8	79,3
15. Zorg	78,9	79,5	79,0	79,5	79,6
2-6. Industrie	81,4	76,1	73,8	73,6	75,6
2-8. Nijverheid (excl.bouwnijverheid)	68,0	66,9	65,0	63,8	63,7
10-15. Diensten	67,4	67,1	65,2	65,5	66,1
1-17. Bedrijven ^b	74,4	73,7	71,1	70,6	71,2
Marktsector ^c	87,0	84,6	81,5	81,2	82,9
wo. open sector ^d	84,4	80,3	77,1	77,2	78,6
afgeschermd sector ^c	89,8	89,2	85,8	85,1	87,2

^a Textiel-, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, grafische industrie, uitgeverijen.

^b Incl. niet afgedragen omzetbelasting en rentemarge banken.

^c Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

^d Landbouw en visserij; industrie; openbare nutsbedrijven; transport-, opslag- en communicatiebedrijven; N.A.G. en desinvesteringen.

^e Handel en reparatiebedrijven; bank- en verzekeringswezen; rest tertiaire diensten.

1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
78,0	93,5	78,0	80,8	82,8	76,7	79	79 $\frac{1}{4}$
72,8	73,0	73,0	73,4	73,8	73,2	72 $\frac{3}{4}$	73 $\frac{1}{4}$
81,1	81,4	79,3	80,6	78,9	78,6	77	77 $\frac{1}{2}$
78,0	83,0	67,9	56,3	62,2	58,2	57 $\frac{1}{4}$	56 $\frac{3}{4}$
85,2	87,0	82,5	81,5	82,2	81,4	79 $\frac{1}{4}$	78 $\frac{3}{4}$
44,8	38,8	36,8	43,5	31,9	28,8	30 $\frac{1}{2}$	28 $\frac{3}{4}$
7,4	8,3	8,3	7,7	6,7	6,7	7 $\frac{1}{4}$	9
60,6	59,4	55,9	53,1	51,0	49,7	49	52
91,7	90,9	89,7	90,0	88,2	87,8	87 $\frac{1}{4}$	86 $\frac{1}{4}$
6,3	6,0	6,0	6,3	6,2	6,0	5 $\frac{3}{4}$	5 $\frac{3}{4}$
77,7	79,8	80,8	80,4	81,3	82,0	81 $\frac{3}{4}$	82 $\frac{3}{4}$
82,1	80,9	77,6	78,7	77,4	76,6	76 $\frac{1}{2}$	76 $\frac{1}{4}$
60,1	59,1	53,9	54,7	56,3	53,3	54	53 $\frac{1}{2}$
78,7	78,3	76,9	76,8	76,8	76,9	76 $\frac{3}{4}$	77
79,8	80,4	82,4	83,1	83,8	83,4	83 $\frac{3}{4}$	84
79,8	80,9	76,1	74,0	74,7	73,2	72	71 $\frac{3}{4}$
68,4	69,9	66,5	64,5	63,6	62,5	62 $\frac{1}{4}$	63 $\frac{3}{4}$
65,8	65,5	64,4	65,1	65,3	64,9	65	65
72,7	73,6	71,2	71,5	71,4	70,8	70 $\frac{1}{2}$	71
84,8	86,4	82,7	82,7	83,1	82,4	82	82
82,3	84,4	79,0	78,2	78,2	76,3	75 $\frac{3}{4}$	75 $\frac{1}{2}$
87,1	88,5	85,8	86,4	87,1	87,3	86 $\frac{3}{4}$	87 $\frac{1}{4}$

Bijlage D1 *Volume-ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde (factorkosten), 1995-1998*

	1996	1995	1996	1997	1998
	mln gld	mutaties per jaar in %			
1. Landbouw en visserij	19750	1,4	1,1	2	¼
w.o. Tuinbouw	7480	- 0,8	1,7	4½	4½
Veehouderij	7620	1,0	- 1,0	1½	- 5½
Akkerbouw	1590	- 0,2	7,0	- 3½	2½
2. Voedings- en genotmiddelenindustrie	18500	2,8	1,4	2½	3¼
w.v. Veehouderijproducten	4900	6,0	2,0	- 1¾	5
Overige voedingsproducten	8950	0,3	1,1	3	3¼
Dranken en tabaksproducten	4640	4,7	1,4	4¾	2¾
3. Overige industrie	24870	0,1	1,5	3½	3
w.v. Textiel-, kleding-, leder en schoenindustrie	2450	- 7,0	0,4	4½	4¼
Hout- en bouwmaterialenindustrie	8980	0,1	1,8	4½	2¾
Papierindustrie	3070	1,3	- 0,8	6¾	4
Grafische Industrie	10380	1,6	2,2	1¾	2¾
4. Chemische, rubber- en kunststofverwerkende industrie	19190	5,8	- 0,3	6¾	6½
w.v. Basischemie	10350	9,0	- 2,2	8	6½
Eindproducten	5390	3,8	3,6	4¾	5½
Rubber- en kunststofverwerkende industrie	3450	- 0,1	0,3	6¼	8¾
5. Metaalindustrie	36280	4,0	2,3	4¼	4¼
w.o. Basismetalaalindustrie	3440	0,8	- 3,5	6½	3¼
Metaalproducten industrie	8090	3,4	0,3	2	4¼
Machine-industrie	8340	5,2	3,7	2¾	4½
Elektrotechnische industrie	9420	5,4	3,9	5	4½
Auto-industrie	2620	17,2	11,8	10¼	5¼
Overige transportmiddelen	2260	- 4,5	- 1,3	4¾	3¾
12. Transport-, opslag- en communicatiebedrijven	48420	3,7	5,5	6¾	5½
w.v. Transport en opslag	32800	3,4	2,9	5½	4¼
Communicatiebedrijven	15620	4,5	11,4	9	7¾
13. Bank- en verzekeringswezen	32900	- 1,1	6,1	4	½
w.v. Bankwezen	23930	- 1,5	4,1	2¾	½
Verzekeringswezen	4680	- 2,9	9,6	10½	- 1¼
Overige financiële diensten	4280	4,7	12,9	4¼	1¼
14. Rest tertiaire diensten	95590	5,4	4,5	6	5½
w.v. Horeca	12320	- 1,8	0,4	5½	2½
Uitzendwezen	11890	22,2	16,5	15¼	12
Overige zakelijke dienstverlening	71380	4,5	3,4	4¾	4¾

Bijlage D2 *Volume-ontwikkeling van de werkgelegenheid, 1995-1998*

	1996	1995	1996	1997	1998
	x 1000 arb.jaren	mutaties per jaar in %			
1. Landbouw en visserij	247	-2,0	-1,0	-2	-2
w.o. Tuinbouw	85	3,0	1,2	1¼	0
Veehouderij	110	-5,0	-2,0	-3¾	-4
Akkerbouw	22	-7,0	-4,0	-4¾	0
2. Voedings- en genotmiddelenindustrie	150	-0,7	-1,7	-1¼	-¾
w.v. Veehouderijproducten	49	8,0	9,0	2	2
Overige voedingsproducten	82	-6,0	-8,9	-3¾	-2½
Dranken en tabaksproducten	19	0,0	0,0	0	0
3. Overige industrie	242	-0,7	-2,3	¾	½
w.v. Textiel-, kleding-, leder en schoenindustrie	42	-2,0	-3,5	1¼	0
Hout- en bouwmaterialenindustrie	92	0,1	-1,8	1	½
Papierindustrie	23	0,6	-1,4	0	½
Grafische Industrie	86	0,2	-1,0	¼	½
4. Chemische, rubber- en kunststofverwerkende industrie	102	-5,3	-3,1	0	1
w.v. Basischemie	45	-6,1	-2,2	0	1
Eindproducten	26	-3,6	-3,7	0	1
Rubber- en kunststofverwerkende industrie	31	0,0	-3,1	0	1
5. Metaalindustrie	341	-0,6	0,3	¼	¼
w.o. Basismetallindustrie	27	2,3	-1,8	-1½	-1¾
Metaalproducten industrie	82	-0,5	3,2	1½	1
Machine-industrie	78	-0,3	0,5	1	1
Elektrotechnische industrie	73	-0,4	-0,5	0	0
Auto-industrie	26	6,1	4,1	2¾	2
Overige transportmiddelen	26	-4,4	-1,5	-10	-3½
12. Transport-, opslag- en communicatiebedrijven	367	0,3	2,2	1¾	2
w.v. Transport en opslag	287	1,3	2,5	2	2¼
Communicatiebedrijven	80	-2,8	1,4	0	½
13. Bank- en verzekeringswezen	190	0,2	1,3	¾	-¾
w.v. Bankwezen	111	-2,7	1,8	0	-1
Verzekeringswezen	50	2,0	0,0	2	-½
Overige financiële diensten	29	7,7	3,6	0	0
14. Rest tertiaire diensten	1147	7,2	6,7	7¼	6½
w.v. Horeca	153	0,7	2,7	3½	1¾
Uitzendwezen	285	19,9	15,8	14½	12
Overige zakelijke dienstverlening	709	4,6	4,3	5	5

Bijlage D3 Prijsontwikkeling van de bruto productie, 1995-1998

	1996	1995	1996	1997	1998
	mln gld		mutaties per jaar in %		
1. Landbouw en visserij	42380	-2,2	2,4	3½	¼
w.o. Tuinbouw	13830	1,2	5,3	3¼	½
Veehouderij	20960	-3,5	3,2	3½	-½
Akkerbouw	2870	-14,1	-19,7	2	1
2. Voedings- en genotmiddelenindustrie	88110	0,3	1,7	3	1
w.v. Veehouderijproducten	31180	-0,1	2,6	4	¼
Overige voedingsproducten	41660	0,4	1,6	2	1
Dranken en tabaksproducten	15270	0,5	0,2	4¼	2¼
3. Overige industrie	65410	4,0	0,1	¾	2¾
w.v. Textiel-, kleding-, leder en schoenindustrie	8760	1,9	0,4	1¼	2¼
Hout- en bouwmaterialenindustrie	23350	1,9	0,7	2¾	3
Papierindustrie	9450	12,7	-5,5	-1¼	2¾
Grafische Industrie	23850	3,4	1,9	-¾	2¾
4. Chemische, rubber- en kunststofverwerkende industrie	61480	6,1	-1,1	4	¼
w.v. Basischemie	34580	8,6	-2,1	5¾	-¼
Eindproducten	16930	1,1	1,4	2	1½
Rubber- en kunststofverwerkende industrie	9970	5,5	-1,4	¼	¼
5. Metaalindustrie	103050	1,5	0,3	1½	2
w.o. Basismetalaalindustrie	10610	7,9	-2,8	5¼	4¼
Metaalproducten industrie	22120	2,4	1,0	¾	1½
Machine-industrie	22900	0,6	0,9	1	1¾
Elektrotechnische industrie	21960	-0,4	-0,2	½	1¼
Auto-industrie	12270	0,2	0,9	2½	2
Overige transportmiddelen	8240	1,2	0,9	1¾	2
12. Transport-, opslag- en communicatiebedrijven	78390	0,2	-0,3	¾	½
w.v. Transport en opslag	57280	-0,1	0,6	1¾	1½
Communicatiebedrijven	21120	1,1	-2,7	-1¾	-1¾
13. Bank- en verzekeringswezen	56190	2,6	-1,0	3¾	1¼
w.v. Bankwezen	33220	7,2	1,5	6¼	1¼
Verzekeringswezen	17670	-4,6	-5,7	-½	1½
Overige financiële diensten	5300	2,2	0,2	1	2
14. Rest tertiaire diensten	153030	2,3	2,1	2½	2¾
w.v. Horeca	23900	2,9	2,0	2	2¼
Uitzendwezen	13190	1,5	2,0	2½	2¾
Overige zakelijke dienstverlening	115940	2,2	2,1	2½	2¾

Bijlage D4 Kerngegevens bouwnijverheid en exploitatie onroerend goed, 1995-1999

	1996	1995	1996	1997	1998	1999
	mln gld		mutaties per jaar in %			
<i>Bouwnijverheid en installatiebedrijven</i>						
Volume binnenlandse afzet	91810	2,0	1,3	5,8	3½	2¼
wo. Investerings in ^a	50430	1,3	1,1	6,5	3¼	2
Woningen ^a	23440	1,1	-2,3	7,8	3	½
wv. Nieuwbouw	15800	2,9	-3,5	9,4	3½	0
Herstel en verbouw	7650	-2,5	0,5	4,3	1¼	2½
Gebouwen voor bedrijven	12020	0,6	5,5	7,5	4¾	4
GWW ^b bedrijven	4580	2,1	2,6	7,0	3½	13½
Bouwwerken overheid	10390	2,0	3,3	2,3	2½	-2¼
wv. Gebouwen	3840	5,6	0,2	-2,0	1½	-3
GWW ^b	6550	0,0	5,2	4,9	3	-2
Onderhoud ^c	19480	3,1	2,8	3,7	3¾	3¾
Volume buitenlandse afzet	3100	-3,8	13,2	2,5	¼	2¼
Volume bruto toegevoegde waarde	33350	-1,2	1,0	5,1	3	2
Prijsindex binnenlandse afzet excl. btw		2,4	2,6	2,6	2¾	2½
Loonsom per werknemer		2,6	0,0	4,4	5	4¼
Totale kosten per eenheid product		2,2	0,8	2,6	2¾	1¾
Prijsindex nieuwbouw excl. btw		3,7	2,1	2,5	3	2½
		niveau's ultimo periode				
Arbeidsvolume (dzd arbeidsjaren) ^d		403	413	425	429	429
Arbeidsinkomenquote (in %)		90,0	88,2	87,8	87¼	86¼
		mutaties per jaar in %				
<i>Exploitatie van onroerend goed</i>						
Volume consumptie woondiensten		2,4	2,5	2,8	2½	2½
Gemiddelde huur		4,8	4,2	4,0	3½	3½
		niveau's				
Woningvoorraad ultimo jaar (dzd)		6283	6366	6445	6530	6610

^a Betreft investeringen in woningen voorzover geleverd door de bouwnijverheid.^b Grond-, weg-, en waterbouwkundige werken.^c Exclusief interne leveringen (onderaanneming).^d Loontrekkers en zelfstandigen.

Bijlage D5 Kerngegevens Energie, 1996-1999

	1996	1996	1997	1998	1999
	niveaus	mutaties per jaar in %			
<i>Energieprijzen (nominaal)</i>					
	dollars/vat				
Ruwe olie (Brent), wereldmarkt	20,7	20,9	- 7,1	- 11,4	- 2,9
	ct/m ³				
Aardgas grootverbruik ^a	20,8	0,5	8,0	0,8	- 7,4
Aardgas kleinverbruik ^a	56,3	8,2	16,2	4,2	- 4,1
	ct/liter				
Benzine ^a	202,3	4,8	6,4	2,1	1,1
Diesel ^a	143,7	9,4	4,4	0,7	0,5
LPG	63,8	9,1	15,1	- 0,6	0,2
	ct/Kwh				
Elektriciteit grootverbruik ^a	13,4	2,8	5,5	- 0,1	- 3,3
Elektriciteit kleinverbruik ^a	25,7	16,4	3,8	0,0	- 0,7
	PJ				
<i>Energieverbruik^b</i>	3053,3	4,5	- 2,4	3,8	2,0
w.v. Gezinnen	508,8	14,5	- 10,3	6,2	1,6
Industrie	975,4	- 2,2	1,0	4,2	2,3
Overige afnemers	533,1	12,7	- 8,3	7,1	1,9
Transport	441,8	4,9	1,6	3,5	2,6
Energiesector	594,2	1,4	1,0	- 1,2	1,5
		mld gld per jaar			
Aardgasbaten kasbasis		9,0	10,2	8,3	7,1
w.v. Toevoeging FES		0,9	1,0	1,0	0,8
		mutaties per jaar in %			
Volume-ontwikkeling BBP		3,3	3,3	3,8	3,1
Energieverbruik ^c		0,5	0,8	2,2	2,0
Energie-intensiteit ^c		- 2,8	- 2,5	- 1,5	- 1,1
	Mton	mutaties per jaar in %			
CO ₂ - emissies ^c	180,4	0,4	0,6	2,4	1,9

^a Prijs voor eindverbruikers, inclusief heffingen.

^b Bij normaal temperatuursverloop in 1998 en 1999.

^c Bij normaal temperatuursverloop.

Verklaring van afkortingen

Algemene Arbeidsongeschiktheidswet

AAW	
ab	aanmerkelijk belang
ABP	Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds
ABW	Algemene Bijstandswet
ANIE	Asian New Industrialized Economies
ANW	Algemene Nabestaandenwet
AOW	Algemene Ouderdomswet
ASEAN	Association of South-East Asian Nations; Associatie van Zuidoost-Aziatische landen
AWBZ	Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten
AWF	Algemeen Werkloosheidsfonds
AWW	Algemene Weduwen- en Wezenwet
BBP	Bruto Binnenlands Product
BLEU	Belgisch-Luxemburgse Economische Unie
BNP	Bruto Nationaal Product
BTW	Belasting op de Toegevoegde Waarde
BZB	Bemiddelingsbestand zonder baan
CAO	Collectieve Arbeidsovereenkomst
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CEP	Centraal Economisch Plan
CPB	Centraal Planbureau
DDR	Duitse Democratische Republiek; het voormalige Oost-Duitsland
DNB	De Nederlandsche Bank
EC	Europese Commissie
ECN	Energie Centrum Nederland
EMS	Europees Monetair Stelsel
EMU	Economische en Monetaire Unie
EU	Europese Unie
Euro	Valuta EMU

Fed	Federal Reserve System; stelsel van centrale banken VS
FES	Fonds Economische Structuurversterking
GATT	General Agreement on Tariffs and Trade; Algemene Overeenkomst inzake Tarieven en Handel
GLB	Gemeenschappelijk Landbouwbeleid
GOS	Gemenebest van Onafhankelijke Staten
GWL	Geregistreeerde Werkloosheid
GWW	Investeringen in Grond-, Weg- en Waterbouw
HSL	Hoge Snelheids Lijn
HWWA	Hamburgisches Weltwirtschaftliches Archiv - Institut für Wirtschaftsforschung, Hamburg
I/A	Inactieven/Actieven
IB	Inkomstenbelasting
IEA	International Energy Agency
IFO	Institut für Wirtschaftsforschung, München
IHS	Individuele Huur Subsidie
IMF	Internationaal Monetair Fonds
IOAW	Inkomensvoorziening Oudere en gedeeltelijk Arbeidsongeschikte werkloze Werknemers
IOAZ	Inkomensvoorziening Oudere en gedeeltelijk Arbeidsongeschikte werkloze Zelfstandigen
IT	Informatie Technologie
JWG	Jeugd Werk Garantieplan
KST	Kleinschaligheidstoelage
LISV	Landelijk Instituut Sociale Verzekeringen
MEV	Macro Economische Verkenning
NAWRU	Non-Accelerating Wage Rate of Unemployment; Werkloosheidsniveau waarbij de loonvoet niet hoeft op te lopen
NMP3	Derde Milieubeleidsplan
NNI	Netto Nationaal Inkomen
NR	Nationale Rekeningen
NV	Naamloze Vennootschap
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
OPEC	Organisation of Petroleum Exporting Countries; Organisatie van olieëxporterende landen
OPL	Overige Publiekrechtelijke Lichamen
OT	Overhevelingstoelage
P/A	Personen/Arbeidsjaren
PEMBA	Premiedifferentiatie en Marktwerking bij Arbeidsongeschiktheids-

	regelingen
R&D	Research and Development; Onderzoek en Ontwikkeling
REA	Reïntegratie Arbeidsgehandicapten
RIVM	Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu
RWW	Rijksgroepsregeling Werkloze Werknemers
SBI	Standaard Bedrijfs Indeling
SV	Sociale Verzekering
SZ	Sociale Zekerheid
SZW	Sociale Zaken en Werkgelegenheid
TFP	Total Factor Productivity
VAW	Vervroegde Aflossing Woningwetningen
VB	Vermogensbelasting
VN	Verenigde Naties
VpB	Vennootschapsbelasting
VROM	Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer
VS	Verenigde Staten
VUT	Vervroegde Uittreding
WAO	Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering
WGF	de (decentrale) wachtgeldfondsen
WIR	Wet Investeringsrekening
WIW	Wet Inschakeling Werkzoekenden
WKA	Wet Koppeling met Afwijkingsmogelijkheid
WML	Wettelijk Minimumloon voor volwassenen
WNVZ	Werknemersverzekeringen
WSW	Wet Sociale Werkvoorziening
WTO	World Trade Organisation (voorheen GATT)
WTZ	Wet op de Toegang tot Ziektekostenverzekeringen
WW	Werkloosheidswet
ZFW	Ziekenfondswet
ZW	Ziektewet